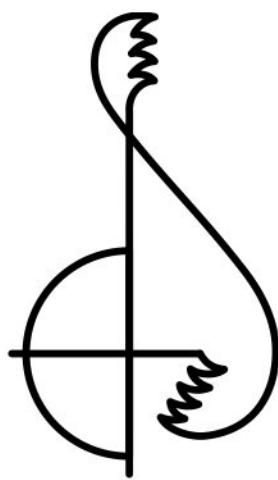

11
2010

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2010

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН ÆМÆ ÆХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæсттæмæ

Сæйраг редактор
Хъодзаты Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли, НÆКУЫСАТЫ Наирæ,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2010

НОМЫРЫ ИС:

<i>АЙЛАРТЫ</i> Измаил. Фыдæлты кадæг. Кæрон	5
<i>ТЕДЕТЫ</i> Ефим. Уæззау сагъæстæ. Äмдзæвгæтæ	48
<i>ЦОКОЛАТЫ</i> Насырбег. Дзывгъусы таурæгътæ	54
<i>КОКОЙТЫ</i> Эльзæ. Хæрын дæ рухс цæстытæй ард. Äмдзæвгæтæ	67

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Аргъæуттæ	72
-----------	----

ТОКАТЫ ГОГКИ: 100 АЗЫ

<i>ДАУЫРАТЫ</i> Дамир. Ироны портрет Мæйыл. Скъуыдзæгтæ чиныгæй	91
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	97

УИДÆГТÆ

<i>АБАЙТЫ</i> Лавренти. Мæ райгуырæн хъæу	111
---	-----

АХУЫРГÆНАГÆН АЕХХУЫСÆН

<i>МАМИАТЫ</i> Изетæ. Аивад — удварны рæзæн	119
АРВИСТОН	134

*Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæйы*

АЙЛАРТЫ Измаил

ТАЕРХОНЫ ЛӘЕГТАӘ

*Кадәг**

ЧЫЗГӘРВЫСТАЙ – ЧЫНДЗХАСТМАӘ

Ирон дины, уырнынады уагыл чындыхаст аәмә чызгәрвистән уыди афәдзы дәргүү бәрәгтән дыууә афоны; иу – фәэззәг, фәснайгәнәнчүү, иннаң – уалдзәг, фәсхүымгәнәнчүү. Дыууә афониң дәр уавәртәе амыдтой коммамаң цотхалы әрдзон-гуырдзон хъомысмама аәмә күисти бәркәдтәм әвдәлондәр бонты. Әрдзон-гуырдзон хъомысмамаң әвдисән уыдисты аеппәт цәрәгйтә дәр, фәләе уыдоны астәу бәрәгдәрәй зындысты хәдзарон фос аәмә хъәддаг сыйртәй сагта, сәтуиттә, дзәбидыртә аәмә сыйчииттә. Хәдзарон зәддаг фосмама күиртәе уагътой фәэззәг аәмә уалдзәг. Дзәбидыртә аәмә сыйчиитән күирмәдзон афон уыд әрәгвәззәг. Әрдзон уагәй афәдзы бонахъәдди бәрәгтән аәмә дзәбидыртәй хуыздәрничи хатыдта-әмбәрста. Рагулдзәг скәнныны миниуджытә уыди зымәгмә, фәэззәджы күирмә цыдисты маңаңтә күүри раздәр. Уалдзәджы кәрөн уазәлттәм амыдта, уәд та – фәстәдәр.

Әрдзон-гуырдзон хъомыстә аәмә монцтә сыйгъәдәгдәр, тыхджында дәр вәййынц адәймагән дәр цотхалы бонты фәэззәг аәмә уалдзәг, аәмә уыцы әрдзон

* Кәрөн Райдайән кәес 2009 азы 7-әм аәмә 8-әм номырты; 2010 азы 10-әм номыры.

уаг хатгэй-жамбаргэй ирон адэм чызджытæ æрвистой фæззæг, Уастырджийы бонты размæ æмæ уалдзæг, фæсхум-гæнæнты.

Дыууæ афоны дæр æрдзы хуызивæнтæ вæййынц сæ тækкæ ар-æхыл æмæ хъомысджындæрыл. Фæззæджы æмæ уалдзæджы бæркæдтæ баиу вæййынц цотхалы фарнæй, хидгуисты фæллæйтты хъаймагъæй. Цæрæгудтæ сæ хидгуисты сыгъдæг фæллæйттæй арынц зæдтæ-дауджыты нæмттæ æмæ бæллынц æппæты хуыз-дæрæн бинонты фылдæрмæ, сæрæгасмæ. Сæрты сæрæгас æмæ удты æнæнiz куырдтой рæстæй цæрæг ирон кусæг адæм Хуыщау æмæ ие сконд зæдтæй-бардуæгтæй. Куыд фосæн, афтæ бинонтæн дæр бæллыдисты сæ бирæмæ. Аргæйагыл, тæхудиагыл нымадтой ирон фæрнæджын хистæртæ бирæбинонæджын хæдзæртты. Амондæджын уыдисты дыгай, æртæгай фæлтæртæ иу бинонты номæй иумæ цæргæйæ. Иунæгæй сын хъæды халон дæр бецау æмæ мæгуыр уыди. Äлпæтæй тæригъæддагдæрыл нымадтой ирон хъæубæстæ æнæзæнæг мад æмæ фыцы. Цоты амонд кæй нæ фæци æрдзæй, уыдонмæ сылгоймагæй, нæлгоймагæй азым Хуыщау дæр нæ хаста æмæ адæм дæр. Фæлæ цотхалы хъомыстæй æххæст адæймæгтæн сæ хивæнд миты азарæй зæнæг нæ рацыди, уæд æлгъист уыдисты Хуыщауæй дæр, адæмæй дæр...

Иу – æлгъист, дыууæ – рухсаггаг, æртæ – кувинаг, зæгъгæ, дзæгъæлы нæ бæzzад æмбисондæн. Äртæгай, фæндзгай, æвдгай æмæ фарæстгай хорзæхтæй ардтой ирон фæрнæджын адæм цар-ды бæллиццагдæр нысæнтты бакуистæй бахæрдмæ. Äртæ къа-хыл сын лæууыд тымбыл фынг. Äртæ хорзæй иу баруагъдæй истой. Äртæ кæрдзынæй куывтой бæрæгбæтты. Äртæгай, фæндзгай, æвдгай æмæ фарæстгай фыдызгъæлы хæйттæй фых-той кувинаджы физондæжытæ. Авд-авды сын уыдисты бæркæдтæ æмæ бæркæдты бардуæгтæ Мыкалгабыртæ. Ног чындзæн бæллы-дисты авд лæппуйы æмæ иу цъæх чызгмæ. Авд фæлтæрмæ сын æххæссыдисты туджы æмæ æгъдауы хæстæгады тæгтæ æмæ æгъдæуттæ. Авд фæлтæры онг чи нæ зыдтаид йæ фыдæлты нæмттæ, уыцы лæг куывддоны номæй æхсæны бадты аккаг нæ уыди. Авд фæлтæры хæстæгад амыдта æмхуызоны бардæжынæй мады æмæ фыды мыггæгтæм сæ хæрæфырттимæ...

Тыллæджы æрзадыл баст уыдисты, уæлдæр цы фарны хæрзтыл дзырдтам, уыдон. Айдагъ ныхæстæй цард никæд рæзти. Афтæд къуухы цуанон хъандыргъы (хъандыргъа цæргæс) дæр нæ

бадти... Гъемә цалдәр азы хорәрзады мәгуырауәй әгъдәуттә дәр цудыңтой, хъуылдағтә дәр нә рәстмә кодтой. Зәххы әмә фосы, фәлләйттә адәмы удхъомысы хәрзимә күни баиу вәййынц, уәд дзылләйи әхсәнадон фарн равдиси йе ‘рдзон хуыз. Быдырты тылләгәй хәеххон ирон адәм хайджын күни фесты тылләг әфснайән афонты нарудаты күистәгты мызды хыгъдмә, күни син фәзи мадзал комгай әүүәнкджын зонгәтә-фысымтә ссарынән ногъайаг әмә кәсгөн хъәуты, уәд хаццоны уагыл хуымы хәйттә кәниң дәр райдыйтой уалдзыгәтты. Уыйадыл күистәгты әмә фәлләйтты бындурыл фәзындысты әгъдауы әмә туджы хәстәгады тәгтә дәр кәм лымәнлырдхорды равгәй, кәм та кәнгә әфсымәртә әмә хотә кәнини фәрцы, кәм та чындзхаст, чызгәрвисты фәтк әмә уагыл...

Фыддугты, фыд-заманты адәмтә, хицән әвзәгтыл дзургәйә, алыхуызы динтә кәнгәйә, кәрәдзимә топпы кәсәнтәй күни ак-әсынц, уәд бамбарынц фәстагмә сә иугәнәг, сә дарәг зәххы тавс әмә ирвәзынгәнәт хәрзты хъомыс. Уәд әрфәсмон кәниңц сә рәдыйтый, сә мастисан талынг митыл фәстагмәйи әрвонг зондәй. Адәймагән – хицәнәй, адәмән – әмткәй масты әмә тыхы фәдым цауынәй фыддәр рәдыйд най. Мәләтты тасәй тыгъыды фәуынмә әнхъәлмә кәсын әмә рәдыйтый фәсмон кәниңәй зындаң ници ис адәймаджы царды рәстаджы номәй. Гъемә Ирыстоны тәрхоны ләттә сәхи удты фәлтәрдзинадәй әрцы-дисты иумәйаг хъуыдымә, адәмы бәрны цәугәйә: цотхал мадәлтә әмә рәзгә фәлтәртән, цәрпини әмә кусыны фадәттә саразын әппәт мадзәлттәй дәр...

– Әппәты разәй Хуыцау әмә зәйтәй цы курәм хуыздәрән, уый – сәрты сәрәгас әмә удты әнәнис, – әрбатымбыл кодта Къандз ныхасы адәмы хъуыдитә. – Дыккагән нә күивды сәр вәййынц, әмткәй, бинонтә, сыхбәстә, комбәстә әмә син фәбәлләм фидәни фылдәрмә, хуыздәрмә. Гъемә, цәмәй фидәни алы бинонтә, хъәубәстә фылдәр уой, уый тыххәй хъәуы чызджытә фылдәр әрвитын, чындытә фылдәр хәссин әнә уәлдай тыхдомәнтә, быштауттәй афоныл. Кәй зәгъын әй хъәуы, чызгәрвист әмә чындзхасты хәрдзтә дзәвгар сты, фәлә алцәмән дәр уавәрты ахәсты – бәрц, хәстәгады домәнтә хынцгәйә, рәстәджы ахаст хатгәйә, адәмы иумәйаг әүүәнчү цәугәйә. Иә чызгән стыр ираәттә чи фәдомы, хәстәгады рәсугъд әгъдәуттә халгәйә, уый уәй кәни сылыстәджы, әмә

йәм әлхәдү цәстәй фәкәсүнц үә цардәмбалы бинонтә, хъәубастә. Әнәдзуапп мад әмә фыдаң баззайынц сә чызджытә әнәңцыдәй, сә ләппутә – әнә устытәй, әмә уышы уавәры хистәр буц, кәстәр арахыл цы ‘гъдауәй ис дзурән?...

Әксәны фәтк әмә уаджы домәнтә әххәст кәнинағ сты алкәмән дәр бонзонгәйә, әууәнчы цаугәйә, хәрзаудәнәй архайгәйә... Иунәгәй хъәдү халон дәр у мәгуыр. Бинонтә цас фылдәр уой, уыйас әнцондәрәй кусынц әмә хъауынц сә хидгүисты фәлләйттә. Хуыцау цотхалы амонд кәмән нә радта, уыдоны домән нәй зәнәджы, кәстәрты бирәйыл, фәлә, цотхалы амондәй хайджын цы сылгоймәгтә әмә нәлгоймәгтә фесты, уыдоныл әңцайы нә фидән, әмә әппәт мадзәлттәй дәр архайын хъәуы кәстәрты фылдәрыл, әнәнизыл, цардхъомыл. Туджы әмә әгъдауы хәстәгады тәгтә баст сты рәзгә фәлтәрты хъомысыл, әмә сын әрдзон-гүйрдзон уагәй хъәуы фадәттә саразын уәвүнән, цәрүнән, кусынән әхсәнадон мадзәлттәй-фәрәзтәй... Фыдәлтә дзәвгар мадзәлттә зыдтой туг әмә әгъдауәй хәстәгады тәгты фидарән, әмә сын нә раздәры ныхәсты дзырдатам, фәлә хъытагән сеппәт әххәст-гөнд нә цәуынц. Нә иннә әрәмбырдмә алы тәрхоны ләг дәр йәхи бацәттә кәнәд, рәзгә фәлтәртимә цас раст кусынц хицән бинонтә әмә хъәутә, уымә комкоммә бынатмә амонгайә...

Иумәйаг ныхасы уынаффәтә әмә хатдәгтәй стыр бузныгәй бazzад зәронд Бәрәзг дәр. Цалынмә дыууә әфцәдҗы сәрты хәдзармә хәецә кодта үә хъузон кәстәртимә, уәдмә үә цәстытыл уадысты үә царды зынвәндәгтә әмә фыдуавәртә...

Иунәгәй нә бафәрәзтаид уыйбәрц зынта әмә мәстытән. Уәдә цинай үә федта, уыдан дәр ахадытой бинонты әмә хәстәдҗыты, зонгәты әмә әмбәлтты фәрцы... Ныр, зынг зәгъынәй ком нә судзы, үә цәрдвәндаг кәронмә фәхәецә кәны, әмә үә ныфсай цәрдзысты үә сидзәртә? Сә дыккаг райгуырән бонтә сын куы фенид, уәд бәргә, фәлә мәләт әмгъуытә нә зоны, зәрдәтә дәр не ‘вәры фидәны хуыз-дәрәй. Әвастай цәуы хәдзармә әмә, кәй кәд әрәйиафдзәни фәстаджы рохстәй, уыйничи зоны... Гъемә, рәстәгәй раздәр фыдәлтыккон әгъдауыл чызгән дәр рагацу цардәмбал бацагурын хъәуы, ләппуйән дәр хъәубасты мыггәгты астәу, ирон фәтк әмә уагыл хәецәг бинонты ‘хсән... Үә фәндон

сидзәрты мадән куы бамбарын кодта аивәй, уәд уый ис-
дугмә сәецәйә бazzади алы хъуыдыты ахәсты, стәй къуызгә
уайсәстәй йә сәр разыйы әнкъуыст бакодта әмә сабыр
фәлмән хъәләсәй загъта:

– Дәу куыд фәндү, афтә...

– Фәндоныл куы уаид цард, уәд кар хынцинаг у чызгән
дәр әмә ләппуйән дәр, фәлә мә уавәры рәестәгәй раздәр
фидаргәнинаг сты фыдаәй сидзәртән сә фидәны цардәмбәлтты
бинонтимә хәстәгәдү тәгтә, – бәстон бамбарын кодта зәронд
Бәрәзг йә хъуыды әфсәрмаг чындын, йәхәдәг рагаңау бафә-
дзәхста:

– Еркәс хъәубәсты цардыуагмә, әмә равзарын хъәуы
удыхъәдәй әххәстәр бинонты фидәны хәстәдҗытән, стәй
әгъдауыл кәрәдзийы куы бамбарәм, уәд дыууә фарсы
кәстәртән фадәттә уыздәни кәрәдзи базонынән, кәрәдзи
әууәнчы бацәуынән.. Уызы хорз фәтк фыдәлтәй бazzад.
Бинонты уавәр куыд уыдаид, уымә кәсгәйә, дыууә мыгга-
джы ныййардҗытә кәрәдзийән аргъ кәнгәйә, кәрәдзийы
әууәнчы ңаугәйә, хәстәгәдү тәгтә фидар кодтой сә цоты
астәу суанг авдәнүүккөн сывәлләттәй фәстәмә. Уәдә цып-
пәрдәсазыккөн чызг чындызы цыди, ләппу ус хаста фәрнүдҗын
әгъдауыл, әмә цотхалы рәстмәйән йә сәйрагдәр тыхтә
вәййынц рәзгә буары, — ңыбыр хатдзәг скодта зәронд ләг,
йә кәстәрты фидәныл хъуыды кәнгәйә, әмә йәм ләмбынәг
куыннае байхъуыстаид сидзәргәс чынды. Кары бәрнонай акас-
ти бинонты хицау йә даргъ цардвәндагмә әмә, сидзәрты кәй
бәрны бакәна әгъдауәй, хәстәгәдү ныфсәй, ууыл рагагъом-
мә тыхсы... Гъемә Болионән дәр сидзәрты мады, хәдзары
әфсины бынаты йә хәстә дывәрсыгәй фәфылдәр сты... Иуәй,
чындыг равзарын, иннәмәй – сиахсаг, әмә барәвзарәдҗы
алкәд бар нае кәнны. Дыууә фарсы бинонтә дәр сәхи куыд
равдисдзысты хъуыддагәй, уый бәрәт нае. Бәлвырд у иу
рәстад: сәрәмсәртән дәр кәрәдзийы әууәнчы әмә бәрны
цәуын хъәуы сыгъдәг уды хәрзтәй...

Тугәй әмә әгъдауәй хәстәгәдү тәгтү рәзтән әмә фи-
дарән әргом әвдисәнта уыдысты кәеддәриддәр чызджыты әмә
ләппүты ныййардҗытә-хъомылгәндҗытә. Уыдон цас
арәхстылы кәрәдзи әууәнчы, бәрны ңауынмә, уыйас нымад-
той сә кәрәдзи цот дәр... Дывәрсыгәй әмбәлдисты царды

хәрзтә әмә фыдәхтә. Уйиадыл сә тәразыл әвәрдау раст хынцәг уыдысты әмткәй мадәлтә әмә фыдәлтә, ирон фарны домәнтән дзуапп дәтгәйә...

Дзәвгар әгъдауджын бинонтә уыди Уәхскауы хъәубәстү. Фылдәр мыггәттә хастой тугәй хәстәгады уаг кад әмә радәй. Тугәй хәстәгад сын аххәсти авд фәлтәрмә. Уыцы уавәры зын уыди мидхъәубәсты чызгән чындзы фәңәуын, ләппүйән ус ракурын. Уйиадыл тугәй хәстәдҗытән агуырдтой сыхаг хъәутү минәвәртты, әмә күйдәрдәрәй уыдысты зындәр ссарап. Дзәвгар равзар-бавзары, рафәрс-бафәрсы фәстә Бәрәзг әмә Болион сә цәст әрәвәрдтой фаллаг сыхы Сухты хәдзарвәндагыл. Ног әрбалидзәг бинонтә сты әмә хъәубәстү фәтчы цәуынц диссаджы арахстджынәй. Зәронд мад әмә фыдән – фондз фырты, уыдонән – устытә әмә цот. Бирә бинонтә стыр хәдзарвәндаджы кадән әвдисән куы уой хистәрәй кәстәрмә, уәд ма уымәй бәллиццагдәр цы уа ирон әхсәнады, әмә сфәнд кодтой хәдзары хиңау әмә чындз сә сидзәртән фидәны цардәмбәлттә равзарын: фыццаг – Болайән, стәй Зелинәйән...

ДУГЬОНӘН – ХЪУЗОН

Къуындәг царды уавәрты әрдзон әмә әхсәнадон хәрзтә дәр кадаварәй зынынц әмә ахадынц.

Нә фыдәлты цардвәндаг иугъәндзон дәргъвәтинаәй уыди иугъәндөн уәззазу әмә зынвадат. Ләгәвзарән әмә удфәлварән уыдысты сә цардвәндаджы дәргъвәтина әнуустә, фәлә сын бафәрәзтой, сәрыстыры нысәннәм тырнгәйә, хуыздәр фидәны сәраппонд. Фидәны хуыздәрыл әууәндгәйә бәлльидысты ирон рәстаг адәм фыдәй фырт хуыздәрмә, әмә уыцы бындурон мидисы алыварс зилдүх кодтой царды әппәт хәрзтә әмә фыдәхтә сә бирә хуызивәнтимә. Кадән – кады нысәннәм, әгадән – әгады бәрәггәнәнта. Рагәй әрәгмә, фыдәй фыртмә хиңән хъәутү, кәмтты цәрдҗытән фәзминаг цы хәрзтә уыдысты, уыдоны кад әмә радәй цыдысты сә алыварс адәмтү рәгъы дзылләйы минәвәртты номәй. Ирон фәрнажын адәм сә алыварс цәрәгтән знәмтәм әфтиыйысты сәхи хидвәлләйттү әфтиягтимә, ухъомысы хәрзтимә, әмә сын хохәй быдырмә

уыди балцы амонд фәндаджы хардз, уазәггады нымд. Уыцы уагыл хызысты сәрдәй, зымәгәй бәрzonд әфүгуытыл, зылдысты тыгъд быдыртыл. Хәцәкә кодтой арвы кәрәттәм стәрты монцәй, әмә уыцы цаутә сә хуыз равдыстый ирон адәмон таурағты, каджыты.

Әппәт уыцы зонадон домәнтән-мадзәлтән әвдисәнтә сты Ирыстоны зәххыл хохәй быдырмә әрдзон бынәттә сәрмагонд нәмттимә: Стыр Әрдүз әмә Зилахары фәз – быдыры, Поты әмә Кәсәбий хъазән фәзтә, Уәрпы әмә Гуры, Хъарсы әмә Къасарайы, Дзывгъисы әмә Хилачы фидәрттә, хәңән әмә цәрән гәнәхтә, чырынта, мәсгүйтә – нараәт уынгәг кәмтты Цәгатәй Хуссармә. Уыдонимә – иумайаг уәлмәрдәтә Әрхоны әмә Леты, зәппәдзтә Әргъәвсы әмә Уәлладжыры. Суанг бәхвәндәгтә, әхсинты бадәнтә әмә дәтты зәронд нәмттә дәр дзураәтты фыдаәлты тугвәндәгтыл, хидвәлләйттыл фәестаджы сенгондәй.

Ацы комбәстән дәр уыди йәхи дзуәртты, кувәндәтты сыгъдәгдәр бынәттә Хуыщау әмә йе сконд зәдты-дуәгты номыл. Уәдә диссагән хәссинаг сты дугъы фәндәгтә фыдаәлты каджындәр минәвәртты номыл фәлтәрты бастинаиды әвдисәнән.

Искәуыл кады зарәг скәнынән бәрәг афон наә хъуыд. Зарәджы аккаг хъуыддәгтә бакәнын кәмән бантыстаид, уый номыл хъәубәсты, комбәсты әхсәны ләгтә сә райгонды хъуыдитә загътаиккой зарәджы миниуәгәй хайджындәр мытгәгтү минәвәрттән, әмә уыдон сарәзтаиккой кады зарәг. Кады зарәг әхсәны ләгтү зәрдәмә фәңди, уәд ын кодтой фынгәвәрд гаджидауы-арфәйи нуазәнтимә.

Дәзвар фылдәр уыдысты фыдаәлты номыл дугъты хәстә әмә бартә. Иуәй сын амында цыди бәрәг рәстәг афәдзы дәргъы фәэззәт, фәлләйттә куы бафснайдтаиккой, уәд Уастырджийи бонты размә райдзастандәр заманты, иннәмәй сәм цәттә кәниң хъуыди куыд удхъомысы сыгъдәг хәрзтәй, афтә армы-фәллойы әфтиәгтәй дәр. Дугъон бәхтән цы – сә әddаг бакаст саргъәй идонма, цы – сә әрдзон хъару. Дугъы бардҗыты раз дәр уыди бирә хәстә әddаг фәлыстәй арахсты онг.

Мадизәнды дзуары кадән Дагоммә куы әрәмбырд сты алы кәмтты әвзәрст минәвәрттә фәснайдгәнәнты, уәд тәрхоны ләгтү хистәр Къандз дзырдта:

– Нæ ацы ӕмбырдæн рæстæг – комкоммæ ӕвдисæн. Фæстаг фондз азмæ цин ӕмæ мастæй цылæрииддæр федтам, уыдон дзурæг сты нæ иумæйаг къуыхçытæ ӕмæ ӕнтystытыл. Уыдон фарны тæразыл куы ӕрæвæрæм, уæд не ‘нтыстытæ сты дзæвгар фылдæр нæ къуыхçытæй. Фæлæ нын ӕнтystытæ сæрыстыры хос куы нæ уой, уæд, сærbærzonдæй архайгæйæ, хоры дзаг уæрдон иу цæлхдүры азарай сæрсæфæны былæй асхынуу. Гъемæ, мæ хуртæ, сæрыстыры нысæннæтæм лæгдыхæй тырнын ӕмбæлы, сærbærzonды нысæннæтты та мæгъæлдайау иуварс кæннын хъæуы ӕмзондæмвæндæй, ӕмдых-ӕмхъаруйæ... Алы аз дæр хъæуты, кæмтты хицæн ерыстæ фæткыл кæй ацæуынц, уымæй райгонд стæм. Стыр ӕнтystыл банымайæн и, быдыры тыллаgæй самал кæннынæн фæндæгтæ ӕмæ мадзæлтæ кæй ссаpдтам, уый дæр.

Гъемæ, асины къæхтыл радыгай лæугæйæ, ис схизæн бахъуыды бонты фарны мæсыгмæ. Табу Дунейы Бардуагæн! Рæстæг нын у сабыр, ничердыгæй нæм ис лæбурæг ацы фæстаг азты. Фæлæ сабыр царды уавæрты рохгæниаг не сты хæстыбонты тымыгътæ, ӕмæ сæм цæттæ куынæ уæм, уæд ӕдых – дæлбар, тыхджын – уæлбар... Фидæны куыстытæ дзæбæхæй куы бакæниккам, уæд даргъ аз уыдзæн, ӕмæ ӕрæгвæззæгмæ фыдæлты кадæн дугъон бæхтæ куы барæвдз кæниккам, уæд куыд уайд?

– Нæхи куыд бацæттæ кæннæм, афтæ уыдзæн, нæ буц хистæр! – йæ быннатай фестæгау кодта Бæрæзг, уæззаяу хъæлæсæй дзургæйæ. – Цæттæ цæмæйтæ бакæннæм, уыдоны агураeг та нæ цæуын ни-чердæм хъæуы. Бæхæй, лæгæй, кæй загъдæуыди, сты быннаты. Уæдæ ацы фæстаг азты ӕрмадзты куыст дæр фæрæвдзdæр, ӕмæ барджытæн фæлыст – быннаты, дугъон бæхтæн – сыгъдæг холлаг ӕмæ дон, стæй хоры цæкуытæ. Зымæгæй-сæрдæй кусæт фосмæ куыд зилын ӕмбæлы, уыцы фæтк нын амонын нæ хъæуы, ӕрмæст фæцырд уæд ӕнæ уæлдай ӕмгъуыдтæй, афон ӕмæ быннат хынцæгæйæ... Кæй зæгъын æй хъæуы, алы хæдзарвæндаг, алы хъæуబæсты дугъæттæ ӕзфæраздæроныл архайынц хицæн хъæуты ерысты, ӕмæ уыцы уавæр зындинæн кæмтты астæу дæр, фæлæ Ирыстоны иумæйаг дугътæн егъаудæр ӕмæ вазыгджындæр у сæ нысан. Фыдæлты номæн-кадæн фæззыгон дугъты суанг хицæн хъæуты мидæг дæр дугъæттæн уыди хъузæттæ, комкоммæ фæндæджы дæргъмæ ӕмæ зынвадæттæм амонгæйæ. Хъузæттæ – цæдисæттæ, фарсхæцджытæ, разæнгардгæнджытæ, æхсæны ӕвдисæнтæ, рæстыл дзурджытæ ӕмæ рæстauæзгæнджытæ.

Зынг зәгъынәй ком нә судзы. Хәцын нә бахъуыди, уәд нә чи цәмәй рәвдз у? Фыдәлтә Уәс-Бәгъатырты дугъты сә иугай къухты күсәнгәрзтә хастой, иннәты та – хәцәнгәрзтә, аәмә махән дәр нә кәрдтә цыргъәй даринаг сты, нә топпыхос – хусәй бахъуыды бонмә. Гъемә, кәстәртә, цырд фәләүүт: нә фидән сымахмә кәсү хуыздәры әнхъәлцауәй. Кәм цы нә зонат, уымәй фәлтәрджын хистәрты афәрсынмә әфсәрмы дәр ма кәнүт, зивәт дәр!..

– Аертә хорзәхы арфәйагәй – табуяг, – хатыр курәгау йә сәрәй акуывта хистәртән Бәтәг, афтәмәй дзуры уыцы сабыр фәлмән хъәләсәй: – Әппәт хәдзәрттәм бәхтә дәр нәй, барджытә дәр, фәлә фәдисы уавәрән хъәуы әхсәнәдон ахаст, аәмә армы хәрдзимә әмдзу хъумамә кәнөй удхъомысы сыгъдәг хәрзтә бегарайы күистәгты хуызән. Абоны байраг – райсомы бәх, аәмә кәстәрты арәхән дәр – әхсәнәдон фадәттә хәрзаудәнәй. Бәостон бахынцинаг сты хъәуты, кәмтты цәрджыты хыгъд хәдзаргай, аәмә, адәмы нымәецмә кәсгәйә, хъумамә бәрәг уа кусәг фосы бәрц дәр...

– О, мә хуртә, о! – йә бынаты фестәгага кодта Къандз. – Хуыщау зәххыл цы хәрзтә сфаәлдыста цәрыны уагыл, уыдонән – хыгъд аәмә нымд стыр нымадәй. Йә фыдыкъона, фыдызәхх чи уарзы, уыдон ын хәрзты цәмәйтү цәүүинц, уымәй баргә вәййы сә ләттад стырәй чысылма, нәлгоймагай сылгоймагмә.

* * *

Тәрхоны ләгтү иумәйаг уынаффәтә хәццә кодтой фидиуджыты хъәләсәй әппәт кәмтты цәрджытәм цәгатәй хуссармә, аәмә алы хъәубәсты уынаффәйы ләгтә дәр архайдтой сә сыйхәст кәнүнүл, бынәттон царды уавәртә хынцгәйә, нымайтәйә... Хъәүәй хъәумәйы, комәй коммәйы күистәгтә хиды, фәндаджы онг сәхи ныфсәвәрдәй куыд әвдистой азәйазмә хуыздәр кәнгәйә, афтә хәстәгады аәмә әгъдауы бастаңнәдтә дәр сә арәнтыл уәрәхдәр ахәцыдысты, аәмә алышварсы адәмтү цәстү дәр бәллиццагдәрәй фидауын райдытой хәххон ирон хъәутү цәрджытә... Дәттә куыд кәлынц уәле бынмә, афтә әрдзон хәрдзтә аәмә хәрзтә дәр сә хъомыс дәттынц хохәй быдырмә, быдырәй хохмә цәугәцардгәнәг мәргътая. Фысымәттад аәмә уазәггады фарнәй иугонд цыдысты

хицән әвзәгтыл дзурәг знәмтә әнусты дәргъы, әмә сә кәрәдзимә хастой фәндаггәтты әппәт хуызтә комәй коммә, әфцәгәй әфцәгмә хизгәйә сәрдәй-зымәгәй, хурәй-къәвдайә... Хидгуисты, хидвәллойы әфтиәгтимә цыдысты алы әвзәгтәй дзурәг знәмтә базәрттәм әмә армукъатәм дәр. Сә иумәйаг сәфәлдисәджы әвдисәны даргәйә, кәрәдзимә ләвәрдтой әүүәнчы къухтә сәудәджергәнәг дзылләтү минәвәрттә...

* * *

Зәронды бонты фәрнджын хистәртә цардысты әмә сә хәстә әххәст кодтой цардхъом кәстәрты ныфсәй, цинәй... Бәрәзгыл азтә сә уәз цас фылдәр уагътой, уыйбәрп рай-гонддәр уыди канд йәхи сәрмагонд кәстәртәй нә, фәлә хъәубәсты рәзгә фәлтәртәй дәр... Йәхи цахъхъәнтәй-карәнтәй нә, фәлә йә фыртты әмбәйттәй дәр бирәтә әгас нал сты, әмә уыңы уавәрты фәрнджын зәронд адәймагән йәхимә цәй әнәбайхұстас ис, әнәнүфсы катәйттә кәнгәйә?! Фәлә, стыр диссагән, зәронды мидсагъәстыл-мидкатайттыл әрвилбон дәр уәлахиз кәнүнц үә хъәубәсты рәзгә фәлтәрты цинтә әмә әнтыстытә, цыма йын алы къаҳдзәфән дәр ныфсы, разәнгарды әнцәйттә вәййынц әнахъом сывәллонәй чындызон чызг, устур ләппуиы онг... Гъемә, уыңы ләттәдтән армы фәллойә бузныг зәгъынән нал у, фәлә уды фәндиәгтәй үә хәсән цәй әнә фидгә и Дунейи Фарны раз?! Уыңы бәрнөн уавәры йәхи ныффидал кодта әмә цәуы хъәубәсты рәгъы, сә зәрдәхудтәй тәрсәйә, үә сыгъдәг уды рәстадән уәле Хуыцау, бынәй зәхх әвдисәны даргәйә. Иунәг адәймаг дәр әнәрәдидәй, әназымәй нәдәр цәргә исқәд фәкодтаид уәлә-уыл, нәдәр мәрдтәм бацыдаид. Фәлә рәдидтә зонынән дәр фәхъяуы стыр нымадәй зонд әмә әрхұуыды, тых әмә хъару.

Гъемә, зәронд Бәрәзгән дәр үә цардвәндаджы рәдидтәкъуыцытә күйдүздәзгәрәй цәстстыл уайынц, әмә семә куы фәбыщәу вәййынц үә фәстамәйы растдәр хъуыдитә, уәд та ныхстуаты ләүүәғау, үә фарсмә аләууы Солы хъузоны хъомысәй әмә хъаймәтыбонмәйы ныфсәвәрдәй әхсызғонәй ныууләфы къаҳтыбынәй...

Солыйы байзәддаг кәд Уәрәхкомы рәбынуәз цәрынц, дыу-уә уарzon хәстәдҗыты астәу ис бәрзонд әфцәг, уәддәр

удхъомысы әхсизгәттәй, туджы хәстәгады уидәгтәй әнгом баст әрцидысты, әмә иу бинонтау қәрәдзи әмбарынц. Со-лыйы фырт Бәтәг әмбис карәй ахызт, йә цотән дәр ис ныр үтә, әмә сә Сыгъдәг Мадизән ноджы фылдәр бакәнәд фидәны!.. Фидәны фылдәр бауәнт сә чызг әмә ләппу хәрәфырттә дәр!.. Қәд сә исты амонд фәуа, уәд Сүхты стыр хәдзарвән-дагимә нә рагацауы уынаффәтә фәрәестмә уыдзысты. Ныридәгән сә хистәртә кәстәры ләггәйтә кәнынц зәронд Бәрәзгән. Дыууә раны хуымты арәнтәй фесты, әмных, әмгүист, иу ран – уыгәрдәны арәнтәй, әмә әрхұуыдыйы фыдәй әгъдау хәсджын сәхи чи нә фәкәндән, ахәм күистуарzon фәткүлхәст бинонты каст кәнынц әмхуыizonәй. Гъемә, табу Хұыщауән! Уйй фәдзәхст әмә фәндонәй хъуыддәгтә дыууә бинонты астәу әгъдауыл, фәткүл кәнинаг сты фыццаг хистәрты хәрзаудәны хъусдардәй, стәй кәстәрты разыйы, фәндоны дзуаппәй. Ұыцы хъуыдитимә зәронд Бәрәзджы ңәстыйтыл ауадысты чындыхаст әмә чызгәрвисты хәрдәтә, ләггәйтә, әмә исдугмә тыргы бахизәны әдзәмәй аләуыд фәсаходәны хуры хъарммә, стәй әрағвәззәджы арвил афәлгәсый әмә Боламә дзуры:

— Тәгамә бауай әмә йын зәгъ мә номәй: дыууә уырсы дәр ацы фәzzәг әрдүзинаг сты, науәд фидән асафон дугъы уайынән не сбәздзысты әнә дзәбәхгөндәй.

— Да да, әмә сә уәд сәрвәтәй әрласын нә хъәуы? – әвәстиатәй фәрсы ләппу, әмә зәронд ләт бәстондәр бамбарын кодта:

— Ұыцы иу ңыдәй дзылар демә айс, әмә боны хъармыл койгәнинаг сты әвәстиатәй дыууә байраджы дәр... Дәлә су-адоны нәүдзар фәзы әнцондәр архайән уыдзысты, әмә сә уырдәм ңалынмә ласай, уәдмә маx абәстон кәндзыстәм, әрдүзинән ңы хъәуы, уыдан.

Иугай ңәутә, фыртә, богътә әмә уырсыты уагътой әнәрдыштәй дыгай, әртыгай азтә фосдарәг ирон адәм, ңот кәнүны тыххәй, әндәр иннә нәлты дзәбәх кодтой-әрдыштой әзвонгәй сәрды райдайәны әмә әрағвәззәджы хъармдәр бонты... Сәныччыты, уәрыччыты әрдүзинән дәр әрдзон хостә-мадзәлттә хъуыди къухты арахстимә, фәлә әнцондәр архайән уыдзысты, стәй тагъдәр дзәбәх кодтой сә мәхстәтты лыгтә-хъәдгәмттә. Әрдүзәгән ма-иу къәхтылхәцәг әмбал

куы уыдаид, уәд сахатмә дыууә, әртә уәрычы бардыстаид, әрмәст ын хъуыди фәлтәрдзинадимә цыргъ кард, сыйғдаәг суджы фәнык, карз арахъхъ, бәхсныг фидар әндахы лыттәгәтә әмә сыйғдаәг хәңгъилты гәппәлтә. Сыйғдаәгдәры тыххәй ма дардтой сондоны, цъәххосы дон дәр. Мәхстәтты царм сәрфтой уымәл хәңгъиләй, стәй йә лыг кодтой кардәй, әмә афтәмәй хъәппитә истой. Уыйфәстә уидәгты әнгом бастой бәхсныг әндахәй әмә уәд хъәппитә лыг кодтой бастгәрәтты. Афтид мәхстоны кодтой фәнык сыйғдаәгдәрән, стәй әрдист фосы уагътой хизәнмә. Уыцы уагыл әрдүзгәйә хъәппиты сыйғдаәг доны әхсадтой әмә сә физонәджы фыихәй ләгтә хәрзадән хордтой...

Зындәр архайд уыдисты куыртә, фыртә, цәутә әмә уырситә, хъуыди сын дәсныдәр әрмдзәфимә дзәвгар хостә әмә ләттәдәтә. Бәттынән – бәхсныг әндах, әлвасынән – дывәрсыг хъәдүн чыматә, сәрдинән – топпыхосы, цъәххосы дон, къәхтыл фәхәңынән – дыууә, әртә ләджы. Сә къәхтә сын дзуарәвәрдәй фидар бастой бәндәнәй, афтәмәй иу ләт хъумә фосы сәрыл хәңгъидаид. Уыцы уагыл әрдүзәг әнә уәлдай тыхстәй ләмбынәг архайдта. Цы дзаума, цы хос әй хъуыди, уый йәм әххуысгәндҗытә афоныл ләвәрдтой, әмә әнә уәлдай фәстиәттәй лыг кодта мәхстәтты царм, стәй радыгай әфтыдта-ласта хъәппиты, баста сын сә уидәгты, уыйфәстә бастуәттыл әнгом әвәрдта дывәрсыл чыматы, әмә сын дыууәрдигәй баста сә уыгард қәрәтты әнгом. Ахәм фәткыл әрдүзтәй хъәппитә наә лыг кодтой, цалынмә хъәдгомы туг цәуынәй башадаид, мәхстәтты рәссыд әрбадтаид, уәдмә. Уыцы рәстәг әрдүзт фос хызти бәрәг хъусдардәй фәздәр сәрвәтты, хъәумә хәстәгдәр рәттү...

Цалынмә Тәга әмә Бола әрәгвәззәджы сәрвәтәй әрдүзинаг байрәгтү ластой, уәдмә Бәрәзг хуылызд бәрзәй аст чымайы сарәзта, бәхсныг бәттәентимә сә цыхцыры наудзарыл цынадуры уәхсказуыл әрәвәрдта, йәхәдәг ма фәлахс кард суадоны фарсмә сигәңдурыл бәстон ссын байдыдта... Сәрманғондәй уырситә әрдүзинән цы хъәуы, уыдон – цәттә, әрмәст ма къәхтыл хәңдҗытә – дыууә, әртә ләджы, әмә уыдоны дәр агурын наә хъәуы...

Аххуысгәндҗытә куы әрбамбырд сты, уәд фыштаг әрфәлдәхтой хурыскәсәнүрдәм мадырвадәлты ләвар байраджы,

Болайы байраджы, әмәе әрмакуырәй диссаджы коммәгәсәй әңцонархайд разынд, цыма бархийә хүйссыди нәүудзарыл хуры хъарммә... Дывәрсиг чыматимә йә куы фестын кодтой, уәд бамыр-мыр кодта, әмәе йын Бола йә зыгъар ных армытъәпәнәй рәвдауәгау асәрфта, афтә Бәрәзг фәдзәхсү:

— Ныр ын даргъомау йә рохтыл хәң, әмәе сабыргай әрзилут ләгъзәры алыварс дыууә, әртә хатты. Хизгәйә, мыйиаг, стулын йә зәрды ис, уәд әй ма бауадз, науәд буары ныуәртты тыхивәзтәй хъәнартәнтә барәсидзысты, әмәе әрәгмәдәр байгас уыдзысты мәхстәттә.

Тәгайы мыстрагъ бурбайраг зындәр архайд разынд. Марадз-зәгъай, къәхтәлвәстәй әрхүйссин күимдта. Тәга сәрыл хәңцы, иннәтә йә змәлын нә уадзынц, уәддәр гәндәзәхтә цәгъыд, әмәе Бәрәзджы фылдәр рәстәт бахъуыл әрдузыны мадзәлтә бәстон бакәнинән... Куы фестад, уәддәр ма, уырсиуәг кәнгәйә, йә фәстәгтыл аләууыд әмәе ныммырмыр кодта, әмәе та Бәрәзг дзуры Тәгамә дәр:

— Уыцы зәрдәйы уагимә фылдәр хъусдард бахъәудзәни дә байрагма, әмәе уал әй әрзилын кән, рохтыл хәңгәйә, иннә байраджы фәстә, стәй йыл әнәе саргъәй сбад, цалынмә хизын йә зәрды әрәфта, уәдмәе...

Зәххы әмәе фосы күистгәнджытә хистәрәй қәстәрмә күин-нә әмбәрстый қәрәдзийы хъәр, сә царды әрфиәгтә уыцы дыууә күисты хъомысәй ифтонг цыдысты, фәлә хистәрәггад әмәе қәстәрәггады фарнән араентә нә уыди, царды фәлтәрддзинадыл әнәсцухәй ахуыр кәнгәйә. Уыцы әхсәнадон уавәры сын зонд қәстәрәй хистәрәи сәрыл дәр уымән нә уыди. Сәдә азы чи царди, уый дәр йә қәстәртәм ләмбынәг хъуиста, сәдә боны кәуыл цыди, уый дәр... Тәга хорз зыдта йә байраджы удыхъәд әмәе йә әрмакуырыл күиннә тыхстаид, фәлә йәм Бәрәзджы фосыкуисты фәлтәрддзинад нәма уыди әмәе йә хъавгәйә афарста:

— Фәлдәхтәрдызт хуыздәр у әви чъимаәрдызт?

— Фәлдәхтәрдызтән уәлдай сәрдән әмәе бәттәнхостә нә хъәуу. Здухгә әүүәрстәй хъәппиты уидәгтән сә әрдзон хъомыс сәттү, әмәе сәм цотхалы хъару нал вәйиы, фәлә сә зәрдә тәрән кәнин агуры. Уыцы әрдзон уавәры фәлдәхтәрдызтәй фос вәйиынц зындәр дарән әмәе хәссән куыд гуыбыны хардзәй, афтә күисты уагәй дәр, — бәстон бамбарын кодта

зәронд Бәрәзг царды әрдзон рәстад йә кәстәртән, йәхәдәг ма хүрәргомај бағиппайдта – Әхсад ләгмә фарн кәсес, әмә нә къухтә ахсәм, стәй нә кусәгфосы хәрзәфснайды тыххәй фосы Фәлвәрайы ном ссарын әмбәлы, әмә табуафси изәры зылдтыты фәстә...

Тәга әмә Болайән сә ногәрдызт байрағтә әрмахуырәй зилинхъуг нә уыдысты. Айчы әвдыйлдау сә бәзгъуын хәрznад, хәрзәфснайдәй әрттивы. Фәэзыгон таугәрдәджы арахимә рәстәгей-рәстәгмә хәрның хъәбәрхорәй конд Җәкуытә, әмә уәнгрог, тәнтәлвәстәй кәрәдзи хынцмә сирәнвадәй уайынц хәххон къахвәндәгтыл дүгъон әмә хъузоны равгәй. Хәрдмә уырдыгмайә сә фәлварәнтә әмә фәлтәрәнтә башу вәййынц барджыты аудәнә арахстимә. Ныридағән баҳәй, баရәгәй кәрәдзи әүүәнчы Җәуынц разәнгарды бәрнөнәй, әмә уыцы уаг рагацу әвдисән у сә дүгъы әнтыстытән. Тәга хистәры нымдәй Болайән ләггад кәнү, Бола кәстәры нымдәй – Тәгайән, афтәмәй күс сә иуы бәх аразәй вәййы, күс – иннәйы. Әмә ерысы разәнгарды уаг баҳтә дәр әмбәрынц. Бәрәзг сәм йә хъус цас дары, уымәй әрцәуы иу бындурон хъуыдымә: кәд уыдоны карәнәй фылдәр зынта байяфта әмә фылдәр рәдидтә әруагъта, уәддәр йә цардвәндаджы мидисәй кәмдәрты йә кәстәрты кәстәрты удыхъәдил хәрзаудән скодта, әмә йә ныхасмә зәрдиагәй хъусынц.

Тәга әмә Бола иуәй түгхәстәг сты, иннәмәй – удхәстәг. Гъемә фарны дыууә стырдәр хорзәхы цы хъуыддаджы башу вәййынц, уымән Хуышау дәр – әххуысгәнәт! Күйдәр фыдәлты кадән ерыстә фәүой, афтә әнәе уәлдай фәстиәттәй Сухты стыр хәдзарвәндагмә – устуры минәвәрттә... Уыданәй Тәга – къухылхәцәт, Бег – әмдзуарджын, аertyккаг та – хызисәг... Бындурон уынаффатә – хәрз цыбырәй, әмә Бәрәзджы җәститыл ауадысты чындыкхасты фәрнджын әгъдәуттә Уастырджийы бонты хәдразмә...

* * *

Дүгъы бон – дыщәгбон гәзәмә уадымсәй хъарм рәстәг скодта. Йә размә әхсәв фәлмән къәвда бәстә бауымәл кодта, әмә хәхбәсты әрдз райсомы хъарм хурытынтај әртәхдзастәй сәрттывта. Уыйадыл мәрдтәй удыгәсты астәу арв әмә зәxx әвдисәни ныллаууыдысты фәлтәрты бастдзи-

нады уәлмонцдәр хәрзтән Ирыстоны алы кәмтты уыңы иу афон фәсаходәны. Рагагъоммә тәрхоны ләгтә күйд бауынаффә кодтой, афтә дугъты архайджытә комгай аләууыдысты нысанғонд араентыл, фидиуджыты сидән уадындзты зәлтәм әнхъәлмә кәсгәйә... Уәдмә хъәуты адәм къордтәй кастысты ерысонты уайән фәндәгтәм, разынәнтә әмә әрбазынәнтәм: алы хъәубәсты цәрджытә дәр бәллыдысты сә дугъәтты фәразәймә, әмә фәндиәгтә бирә ахадынц иумәй-аг фарны хәрзтыл. Гъемә, дугъонәй дугъондәртә разыны фәндагыл, әмә Фәндагсары Уастырджи әппәтән – хәрзәмбәләг, дзуарджын кәмтты бардуәгтә – әвдисән Стыр Хуыцауы барвәндөнәй. Дугъон әмә хъузоны бартәй пайда кәнын чи базона, хәстә афоныл әххәст кәнгәйә, уыдан фыңцаг бынәттә әрцахсдысты...

Тәга әмә Бола фәрсәй-фәрстәм ләууынц араеныл: Тәга хистәры фарнәй – рахизфарс, Бола – галиу, фәлә дугъоны бартә ләвәрд сты Боламә, сәхи мидәг күйд бадзырдтой, афтәмәй, әмә уыңы фәндөн зыдта Бәрәзг дәр...

Дугъы уайгәйә, йә бәхы тыыхыскъәрд чи кәны, уйй ье ‘мбалы на фәрсы, зәгъгә, ныхасән бázзад фыңдәлтәй, фәлә йә мидис бирә цәуылдәрты дзурәг уыди. Кәй зәгъын ай хъәуы, алы барәг дәр архайы дугъы фәраздәрүл, фәлә уыңы сәрманғонд бәллицән хъәуы уавәртә, мадзәлтә бәстывәрдмә әдзынаң кәстәйә, рәстәдҗы уаг әмә әрдзы фәлварәнтә хаттәйә, әмбәлтты змәлд уынгәйә, бәхы арахст әмә хъару зонгәйә. Дзәвгар фәлварәнтә әмә фәлтәрәнтә байу вәййынц дугъы дард фәндагыл, уәлдайдәр хәәбәсты: алы хәрд әмә уырдыг, әрх әмә донвәд, згъәлән хуыр әмә лами, багәпгәнән әмә әваст фәзилән сты ләгәвзарән, уdffәлварәнтә. Барәг әмә бәх кәрәдзийән әххүйсъом не сты сә алы змәлдәй дәр, зәгъгә, уәд сә ныифс сәтты, сә тых цуды, уәззау уаргъ хәссәегау. Әппәт уыңы фәзиләнтә Бәрәзг хорз зыдта, әмә йә кәстәртә уйй фәлтәрдәй разәнгардәй ахуыр кодтой сә байрәгты.

Гъемә дугъы әвзарәен бон байу сты хистәрад әмә кәстәрады хәрзтәе. Бәхтә дәр кәрәдзи тавсәй, кәрәдзи комуләфтәй әмбәрстый дугъы уавәр әмә разәнгардәй тындзыдтой размә сә бардҗыты амындәй, фәндөнәй. Хайуан дзурын цас на зоны, уыйбәрц фылдәр хаты йә бараңджы зәрдыуаг әмә фәндөн

йæ рохты змæлдæй, æгъдæнцæйтты фæтынгæй, ехсы февзыстæй, разуæзы æмæ фæстæуæзы бадтæй, рог фехситтæй. Уæдæ дæсны бæхылбадæг йæ уæз саргъыл нæ уадзы æлвæст уаргъау, фæлæ архайы фæхæрд, фæуырдыгæй æгъдæнцæйттыл уæз уадзыныл. Уайгæ-уайын бæх йæ къах дурыл бакъуырын дæр зоны, кæлгæ дæр фæкæндзæн æнарахст барæджы рауæз-бауæзæй. Вæйы афтæ дæр, æмæ фæхæрд-фæуырдыгæй саргъы æлвасæнтæй искаæцы уæгъдæр æлвæст рауайы, кæнæ цæфхæдтæй искаæцы уæгъдæзмæлд кæны, уæд бæх фæуром æркæсынаеввонгæй, стæй дæ цыды кой кæн ифтонгдæрæй. Куыдфæндыйы тыхуадæй бæхы хъару дæр сæтты, барæджы арæхст дæр къуылымпытæ кæны...

Иумæйаг домæнтæ хынцгæйæ, дугъы барджытæн бар вæйы фæндаджы даргъ гакъæтты цыбырдæр къахвæндæгтыл цæхгæрмæ суайынæн æмæ æруайынæн, фæлæ ахæм уавæртæн фæхъæуы фылдæр арæхст бæхæй, барæгæй, стæй уæлдай ныфçхаст. Уыйадыл ирон æмбисæндтæ æвдисæны ныллæууынц, фæндаджы дæргъ æмæ уæрхмæ комкоммæ амонгæйæ: иуæй, тагъд дон фурды не ‘ийафы, иннæмæй, дардыл фæцу æмæ ‘тас хæдзар ссарай, аннæмæй та, æдьлы барæг – доныстарæг. Гъемæ хистæры бынаты Тæга йæ кæстæры бæрны фæçыди райдайæнæй кæронмæ. Иугъæдоны разæнгардæй æххæст кодта кæм хъузоны хæстæ, кæм та – дугъоны. Дыууæ раны гакъæттыл фæхæрд кодта, разæй цæугæйæ æфçæгмæ, æртæ раны та цæхгæрмæ уистау къахвæндæгтыл фæуырдыг кодта комы наралгмæ... Дугъы арæнмæ ма æхстбæрц дæрдзæг куы баззад, уæд Боламæ сабыр хъæллæсæй дзуры:

– Дæ бæхы рохтыл ма разæнгардæн æртæ ‘лвæстæн æрбахæç æмæ мæ галиувæрсты аразæй у!

– Дæу разæй нæ! – уромæгай æлвасы йæ бæхы рохтæ фæстæмæ Бола лæггады кæстæры бынаты, фæлæ Тæга йæ ныхас фæбарондæр кодта:

– Дæ кæстæрæггаджы æгъдау дын нæ халын кæнын, фæлæ, ам уавæр куыд домы нæ бадзырды нысанæн, афтæ сæххæст кæнæм нæ хæстæ, æмæ æнæ уæлдай фæстиæттæй арæнмæ уыциу уадæй, цалынмæ иннæ дугъæттæ тигъæй нæма æрбазындысты, уæдмæ...

Нæ фæндыд Болайы нысанмæ разæй бацæуын, фæлæ йæ æгъдау æрцахста тæккæ хъæдæргъæвæны, æмæ æрбахæçыд разæнгарды

монцәй йә зыгъар дугъоны рохтыл әртә фәлтәрән... Гъемә, табу Раестваңдаджы Уастырджийән, иинә дугъеттә әхстбәрцәй арәнмә күйд фәңгәйхәецә кодтой, афтә Уәхскауы бардҗытә кәрәдзи фарсмә аләууыдысты гәрәены дзуарәвәрд нәудзарыл, әмә хъузоны уагыл Тәгайы мыстрагъ байраг дәр фыщаг бынат әрцахста.. Ерысы уәлахизәй фәзминаг фесты Уәхскауы дугъеттә, әмә сын тәрхоны ләгтә арфә күйнә ракодтаик-көй комбәсты адәмы раз... Уәлдай райгондәй бazzад Бәрәзг: йә дыууә кәстәры ләджыхъәдджын разындысты бахъуыды бон, әмә дзәвгар фәхъомысдженәр йә даргъ цардвәндаг уыдоны ныфсәй...

* * *

Әппәт кәмтты дугъеттәй раззагдәртыл нымад әрцидысты фондз барәдджы, әмә уыдонәй дыккаг фәлварәны равзарын хъуыди әртә, фәлә ‘хәсәны ныхасы разынә дзәвгар быңауг фәзиләнтә, әмткәй, хъазуаты ерысты архайджытән раст аргъ кәңгәйә. Уыйадыл тәрхоны ләгтә астәу рауад азымыдарән уайдзәфтә, әмә Къандз хистәры баронәй бафиппайдат:

– Әппәт хъуыддәгтә зонәг әмә рәстмәгәнәг әрмәст иунәг Стыр Хуыцау у. Фәлә адәм Хуыцаумә дәр арынц рәдыйдатә. Әмә, әхсәны фарнән ахъазагдәр цы хәрзтә вәййынц, уыдоны бындурыл самайынц иумәйаг мәссыг. Нә дугъеттәй иумә дәр фая әрхәссән нәй, фәлә хуыздәрты астәу равзәрстам фондз, әмә сәм хәләдджы цәстәй күү акәсәм, уәд фыдәлты раз цәмәй нәхи сраст кәндзыстәм?

– Хәләдджы әмә әдзәстуарзоны монцәй-бәллицтәй, – цыбыр дзуапп радта тәрхоны ләгтә хистәрән Бәрәзг, йәхәдәг ма йә ныхасыл баftyдта хатыр курәгау: – Тәхудиаджы хәрзтәй аудын хъәсуы қастартыл, кәннод фәдисы хъәрмә ләгәвзәрстәй цырд фезмәлүнмә нал сарәхсдзысты, тыхфәлгъуыды кад агургәйә.

– Гъемә, рәстыл кәд дзурәм, уәд фондз хуыздәр барәгәй дәр әртәмә әрхаудзәни кады нуазәнтә сәрәвәрән дугъы фәстә, – кәронбәттәнен хатдзәг скодта Къандз, әмә әхсәны ләгтә, кәрәдзи әүүәнчы цәугәйә, фәбәлвырдәр кодтой сә хъуыдатә:

– Фыдәлты ном әмә кадән дугъты чи архайдта, уышы бардҗытән уыди сәрмагондәй хәстә әмә бартә. Сә бартәй пайда

кәнгәйә, хәстә әххәст кодтой әнә уәлдай хивәнд митәй, фәлә уавәрты ахәсты иутә раздәр бахәццә сты араңтәм, иннәтә – фәстәдәр. Әмхузыонәй сын күс аргъ кәнәм, уәд та ирон барджыты фарн фәхъомысдҗындаәр кодтой әхсәны кад әмә радәй. Уыцы уавәры фәзминағ сты нә дугъәттә рәзгә фәлтәрән, фидәни Ирыстоны зәххы араңтә хъахъәндҗытән.

– Нә фыдызәххы араңтә бахизыны сәраппонд уагътой дугътә фыдәлтә дәр, әмә Райгуырәны араңтә хъахъәнгәйә уәды хъайтартә фәдисы бонты кады нысәннәтә әмә ләвәрттыл нә хъуыды кодтаиккой, иумәйаг уәлахизы тыххәй әвзәрсторый тыгъды зынтә әмә тухәнта...

– Ирыстоны кәмтты фыдәлтыккон дурәй амад чырынта әмә гәнәхтә, дуарау әмә фәлгәсән рындаңтә, хәңән әмә хъахъәнән мәстүйтә дзурәг сты уәды хәхбәсты цәрдҗыты стыр удыхъәдил. Күистхъом фәлтәртә сә иугай къухты кусәнгәрзә дардтой, иннәты та – хәңәнгәрзә, афтәмәй хызстой-хъахъәнәтой райгуырән зәххы араңты әддагон ләбурдҗытәй-тыхгәндҗытәй. Уйадыл нә сәйрагдәр хәс әмә нысан у фыдызәххы араңтә әддагон тыхгәндҗытәй, ләбурдҗытәй бахизын, бахъахъәнәнын әппәт дзыллон мадзәлттәй-хъарутәй, – кәронбәттәны хатдзәгтә скодтой кәстәртә, әмә Мадизәни дзуары бын тәрхоны ләгты әмбырды уынаффәтә сә гаччы сбадтысты фыдәлты царды фәлтәрдзинады фәзминагдәр цауты-хъуыддәгты бындурыл...

ФӘДИСЫ БОНЫ ФӘЛВАРӘНТАӘ

Уастырджий бонты размә фәззыгон күистәгтә фесты... Афәдзы иумәйаг хәрдзты фәлләйттәм алы хәдзарвәндаг дәр әркаст әфснайдәй, бәстон барстәй хорәй хосмә, урсагәй сойагмә, артагәй дарәсмә, кусәнгарзәй хәңәнгарзмә. Алы хәдзарән дәр хордәтты әмә хосдәтты, хәндгуыты әмә къәбицты, сугдәтты әмә мусты, күрәйтты әмә әфтауцуәтты цы ис цәрүнән, уымәй – разы бинонтә, цы нә фаг кәны, уый хыгъд та архайын хъәуы фәстаярцәй, бонзонгәйә. Бәрцы, нымды уагыл алы бинонтән дәр ис иу нәлгоймаг хистәр, иу – сылгоймаг әфсин. Ләппу уынаффәгәнәг әмә чызг әфсин хастой ирон әхсәннады әгады, әнәрады гакк.

Хистәрәй кәстәрмә, сылгоймагәй нәлгоймагмә уыди иу барән адәймаджы хидарыны уагән – сыгъдәг зәрдәйи хәрзудыбәстә. Хәрзудыбәстә адәймаг уыди фәэминагәй тәхуди-аг рәстаг ирон адәмы астәу. Хәрзудыбәстә адәймаг бынтон әнәниз дәр никәд хаста, бынтон әнәмаст дәр, фәлә фәстандаки бонмә әййәфта сыгъдәг удәй әнәниз, ныхасәй – әүүәнкдаки, намысәй – кәдзус...

Хәрзудыбәстә адәймәгтә уыдысты кары бонты сә кәстәртән хәрзәмбәлдҗытә. Рәстаг адәмән сыгъдәг хидвәллойи кад тардта әүүәнчы ныхас... Кад әмә рады зардҗытә кодтой ирон дзыхуагджын әхсәны ләгтә бахъуыды бонты әхсәнадон бәгъятыртыл. Фәндаггәрәтты номы цыртытә әвәрдтой, цәрыны барты сәрвәлтау йә туг чи калдта, уыцы тырынтын... Кады зәппәдзтә амадтой иумәйаг уәлмәрдты Уазы Бәгъятыртән...

Хуыцауы диныл, уырнынадыл хәңәг ирон адәмән уыди иу рәстад арвәй зәххы астәу – Хуыцауы Рәстад, әмә йын кодтой табу, хордтой дзы ард, фәдзәхстый ыл сәхи иугәндзоны сомыгондәй...

Туджы әмә әгъдауы бастдзинады тәгтә фидаргонд цыдысты ирон мыггәгтү астәу Хуыцауы рәстады хъомысәй... Иумәйаг Хуыцауы разыйә, фәндонәй алы хәдзарән әмә хъәуән дәр уыди сәрмагонд бынәтты бардуәгтә, сәрты зәйтә, хәстәг дзуәрттә, кувәндәттә. Хуыцауы дингәнәг дзылләтә нәдәр аргъуантә әмә мәзджыттә араәтой, нәдәр дурәй әмә хъәдәй, әлыгәй әмә згъәртәй хиконд гобитәм куывтой куырмәдҗы. Іәрдзон уагыл әвзәрстый кувән бынәттә зәйтән, дауджытән. Кодтой сын нывәндәтә хәдзарон фосы хәрзхастдәр сәртәй әмә сә бонты куывтой Хуыцаумә, зәйтәм-дауджытәм куысты бәркәтәй... Комгай, раззаг сәргәндәткүйд бафиппайдам, афтәмәй уыди сәрмагонд кувән бынәттә Хуыцауы әмә Уастырджийы, Мадизәнәй алардыйы, Хоры Уацилла әмә Фосы Фәлвәрайы, Тутыры әмә Мықалгабыры, Іәфсатийы әмә Бәстый-бардуаджы номыл әрдзон уагәй сыгъдәгдәр, райдзастдәр рәттү...

Әппәт фарны хәрзтән фенән дәр нәй, баннымайән дәр, фәлә сәйрагдәр уынаффәтә әххәстгөнд цыдысты афоныл тәрхоны ләгтү комкоммә хъусдардәй. Дагомы Мадизәнән уыди алы хъәуеты, алы кәмтты фәрссаг кувәндәттә-дзуәрттә,

әмәе уыдоны руаджы тәрхоны ләгты уынаффәтә хәецәе кодтой фәсвәддәр хъәуты цәрдҗытәм дәр... Кәй зәгъын ай хъәуы, ирон адәмы рәстагдәртә сәе дзыллон фарны хәрзән әвдисәны дардтой Хуыщауы әмәе йе сконд зәдты-дауджыты, әмәе иумәйаг агууәнчы бындурыл амад цыдысты дины-уырнынады, дунеәмбaryнады канонтә. Фәләе сыхаг адәмтү астәү цәргәйә зын бахизән уыдысты фыдәлты фарны хәрзән әддагон әндәвдадәй, мәңг динты архайдәй. Ирон дины, Хуыщауы дины рәстагдәр канонты ныхмә тох цыди әнусты дәргъы. Ирон дин у рагондәр муртаттаг, семитаг (уираг), пысылмон әмәе чырыстон уырнынәйтәй. Уыцы уавәры ирон адәмән зын цәрән уыди әндәр уырнынадыл хәцәг дзыллаты астәү. Цыппар фарсәй нәм ләбүрдтой кәм әргом тыхы руаджы, кәм та дины сайән мадзәлтты фәрцы. Банымайән дәр нәй алы динтыл хәцәг знәмтү хәстмондаг әрдонгты ләбүрдтән Ирыстоны зәхмә, әмәе нә быныскъудај ирвәзын кодтой уынгәг кәмтү ардзон фидәрттә – хәхтә, стәй ирон фарны хәрзән сыгъдәг тугвәллойә удхъомысы бәркәдтәм. Иу әмәе дыууә хатты не ссыгъдысты Ирыстоны кәмтү фәдисмә сидән әртытә хәцән-хъаҳъәнән мәстгүты сәртү. Иу әмәе дыууә хатты нә рафсәрстор хуссарәй цәгатмә, цәгатәй хуссармә цыфыддәр фыдгәнджытыә әвәлмөнү зәххытә, бынтә байсыны фәндонәй... Бирә хәттыты фесты уынгәджы ирон адәм сәе алыварсцәрәг фыдгәндыйл хәст ләбүрдҗыты ахәсты, фәләе сәе дзыллон фарны хъәләс иу кодта зонд әмәе әрхъуыдыйә, тых әмәе хъаруйә, ныфс әмәе агууәнкәй, цәхх әмәе кәрдзынәй фәстаг уләфтү оңг, әмәе сын уыцы әхсәнадон хъомыс ләвәрдта нысанмә тырнән ныфс уәлахизы монцәй...

Фыдәлты цардвәндаджы хәрзән әмәе фыдахтә, рәдыйдәтә әмәе әнтыстытә зонгәйә, хынцәйә, Ирыстоны тәрхоны ләгтә архайдтой, рәзгә фәлтәртү удыхъәдү фәзминагдәр миниуджыты фылдәрүл рәстәджы домәнты аккат. Уйядыл сәе радион әмбырды фәдиси уагәвәрды сәйрагдәр фарстатыл банихас кодтой:

1. Иу бәрәг афонмә, райсомы фәсаходәнмә әртытә ссудзәнт мәсиггәстә. Арт скәнинән цы хъәуы, уыдан рәвдзәй дарәд бахъуыды сахатмә. Алы мәсиггән дәр хъәуы дыууә гәсү. Арт рәвдзәр ссудзынән хуыздәр сты хус хъәмпү куыристә әмәе хъәдин цырагъы сәститә. Фәдиси әртытә

судзын райдайдзысты комы сәрәй бынмә әмә кәм кәд сүздөй, уәдмә бынәттон фәдисәттә ңаттә уәнт иумәйаг ләгъзәрмә ңәуенифтонгәй. Алы хъәуы фәдисәттән дәр хъумә уа иу хистәр разамонәт, уынаффәгәнәт. Фәдисонән цы хәссын әмбәлү хәңгәрзәй дзаумайы онг, ууыл, фадатмә кәсгәйә, рагацау ахъуыды кәнәд алчида...

2. Фәдисы аәртытә кәмтты уырдыгма куыд хәңцә кәной, афтә әвәстиатәй фәдисәттән тындзын хъәуы комы сәрмә, иумәйаг әмбырдгәнән фәзмә. Уырдыгәй фәдисон къордә бәрәг фәткыл ңәуынц әххуысмә, фәдисы арт кәм ссыгъд фыңцаг, уырдәм...

Рагацауы бардзырдә кәмтты хъәутәм фехъуыстысты афоныл, фәлә фадат – аразәг, уавәртә – бәстон хынцәг: аеппәт хъәуты фәдисәттә әмхуызон рәвдз әмә ңаттә нә разындысты фәлварән фәдисмә раңауынмә. Уыйадыл рауади къордагай быңәу ныхәстә әмбырдгәнән иумәйаг фәзты. Рәвдзәрәй, арәхстджындәрәй цы хъәуты барджытә сәхи равдыстой, уыдонән арфә ракодтой тәрхоны ләгтә, әгуын-дзәгдәр чи разынд, уыдон дәр әнә уайдзәфәй нә баззадысты әхсәны ныхасәй-әркастәй...

Фәлварән фәдисты хатдзәгтә бәстон куы бахынцыдтой алы кәмтты әхсәны ләгтә, уәд кәмтты рәбинагдәр хъәутә хъарм фысымтә фесты сә фәдисон хәрзгәндҗытән. Акодтой сә номыл гал-кусәрттә хәстәгдәр дзуәртты бынты әмә бәрәг рәгъыты-сидитты ссардтой Стыр Хуыщау әмә йе сконд зәдты-дауджыты нәмттә. Уәлдай табуйагән ләугәйә ссардтой Фәндаг-сар Уастырджийы әмә Сыгъдәг Мадизәны нәмттә әмә сә гаджидәутты әмхуызонәй ләугәйә банизтой...

Кад әмә рад кәрәдзи әмных ләууынц ирон әхсәнады. Фәдисы раңауынән хәдзонд әмә хәдныфсәй фәрнджын ләгтә хъәуы, Сыгъдәг Мадизәны бархъомысәй фәвәййынц мадәлтә цотхал, мыггагдых. Гъемә Мадизәны фәдзәхстәй ләппугуырдә свәййынц бахъуыды бонтәм ләг-барджытә, Фәндагсары Уастырджи та сын фәвәййы рәстәмбәләг тохытыгъды фәндагыл... Ахәм районды хъуыдытимә ирон фынгәвәрдән йә сәйрагдәр бәллицтәй-нысәннәй иу вәййы нысанмә сидән зарәджы хъомыс, әмә Уастырджийы зарәт уыци иу афоныл хъуысти кәмттыл сәрәй бынмә...

Уастырджийы зарәджы фәстә кәстәрты сидт әгъдауыл

кәронмә куы ахәццә, уәд ләппуләг фәсивәдән бар уыди хъазтмә ахизынән, әмә фәндырты зәлтә кәмтты байу сты зарджыты мыртимә... Кафыны фәстә – фәлварән ерыстә сә тыхы баңысты, әмә фәдисмә әгуыздәгәр бәхтүл цы хъәуты барджытә раңысты, уыдан дәр сәхи равдыстой фәзми-нагдәрәй, хъуыддагхуыздәрәй...

Кәронбәттәны тәрхоны ләгты хистәр арфә ракодта адәмән, стәй цыбырәй загъта йә хъуыдты: «Хуыцау әмә зәдты-дауджыты фәдзәхстәй, разыйә рәстәгты ард бахәрын әнцион нәу әхсәны бәрнөн ләгтән. Фәлә нә барты әмвәз нә хәстә сәххәст кәнын уыдзәни бирә зындәр. Гъемә, фәрнәй хъусәг адәм, дзылләйи бәрны цәугәйә нә рәстаг хъуыдтәгтә – нә аразәг, нә ирвәзынгәнәг, нә галиу митә – нә сафәг... Әхсәны хуымау у Ирыстоны зәхх сыхаг адәмты астәу, әмә әхсәны әвзәрст хуым цасфәнды хъәздыг ма фәуәд әрдзон хъаймагъяй, уәддәр әвәгастәй зәрәстон кәны, әмә әхсәны зәрәстон хуым – дурәппарән йә алыварсы куыст-хъом сыхәгтән. Цыфәнды хуырдҗын зәхх ма уәд бәстон куыстгонд хайы алыварсы хуымгәнд, уәддәр әм дуртә әппарын ници бауандзәни сыхагәй сыхагмә. Нәхи цы уавәры сәвәрәм сыхаг адәмты астәу, уыцы цәстәй нәм кәсдзысты... Әмбисонд фосы рәгъяу у галых, уырсыхәй, фәлә әнә бәрәг гәсәй кәнә түгдзых сырдты амәддаг бавәййынц, на-уәд та сә әвәлмонәй давджытә фәтәрынц. Йә фыдызәххәй сәрыстыр адәммә раст-равдҗызын банифсхәссән у баләбу-рынмә әмә цәттә фосы рәгъяуттә ратәрынмә, әвәлмоны ләвар фәлләйттә рахәссынмә. Иуы рәдидәй рәдид нәй, иуы азымәй – азым. Масты, тыхы фәдыл цәугәйә, алы адәмты әрдонгтә дәр сәхи растыл нымайынц, фәлә тыхы ләдзәгән дыууә кәроны и цәвәнгарзы хъомысәй. Гъемә, мә хуртә, Хуыцау әппәтән тәрхонгәнәг, Уастырджи – хәрзәмбәләг. Дыууә фарсы тыхгәндҗытәй иу кәны уәлахиз, иннә састы бынаты баззайы. Уыцы иумәйаг уавәрән дунейи рәстад – тәраз. Рәстәй цәрәг, рәстыл кусәг адәм искај түгвәллоймә нә бавналдзән тыхы, масты фәдыл цәугәйә. Хуыснәггаджы хәрдзтә сты сәрыстыры хәрзты әгадгәнәг, әнадгәнәг. Хуы-цауы әмә зәдты-дауджыты әвдисәни даргәйә рәстыл куы дзурәм, уәд адәмтә фыдәй фыртмә рынчын уыдышты иумәйаг хәңгә низәй: сәрәнтыл нымадтой стәрты цәуәг, тыхы

руаджы искәй фосы рәгъяутты тәрәг гәрзифтонг къордты... Гъемә уыцы иумәйаг хәцгә низы азарәй сыхаг адәмты фыдгәнәг минәвәрттә кәрәдзийә давынц фос, скъәфынц чызджытә, ләппутә әмә сә цагъарады армукъаты уәй кәнинц. Давджыты әмә тыхы, мастьы фәдыл Җауджыты «сәрәнтыл» нымайынаәй ма әгаддәр, әнәзондәр миниуәг цы у адәмән?

Дзылләйи кад әмә радәй, цыт әмә намысәй фарны хәрзтыл ауәрдын хъәуы әмзонд, әмвәндәй. Дзыллон фарны хәрзты рәзт әмә хъомысән къуылымпыйи, сәфты хос цы талынг әгъдәуттә сты, уыдоныл та Җәрәнбонтәм хъоды бакәнәм хәдзарәй хәдзармә, сыхәй сыхмә, хъәуәй хъәумә, комәй коммә.

ИРОН ХЪОДЫ

Ирон хъодыны мидис әмә хуызтә бындуронәй баст уыдысты ирон фарны хәрзтыл райдайәнәй кәронмә әмә, ком-коммә рәстәджы-дуджы Җаутәм амонгәйә, әвдисән уыдысты фәлтәрты бастазинадән әхсәнадон хъомысәй, барадон фәлгәтты әвәрдәй.

Фыдәлты рагон тәрхәтты әмә хъодыты хуызтән бамбарән ис, әрмәстәр сә царды уавәртә зонгәйә, социалон-барадон быңаутә хынцгәйә. Уыди сын әртә сәйргадәр хуызы: стыр, рәстәмбис әмә гыңыл хъодытә әмә хаудтой тәрхоны хъомысәй куыд хицән адәймәгтәм, афтә хицән бинонтәм, сыхтәм, хъәутәм, кәмтәм.

Стыр хъодыйән-тәрхонән фыркарзәй уыди мәләты, бын-сәфты ахаст. Фыдгәнәжджы мардтой фыдмардәй алыхуызы: ауыгътой йә, сыгътой йә хъәмпүн артыл, бастой йә емылыкк бәхы дымәгтыл, әппәрстой йә куыдзәппарән быләй, наә йын ныгәйтой йә мард.

Рәстәмбис хъодыйән-тәрхонән уыди әхсәнадон царды тых-иппәрды ахаст. Хъодыгондән наәдәр йә цинмә цыдысты рәстаг адәм, наәдәр йә мардмә. Иппәрд уыди әхсәны хәрзтәй, мадзәлтәй, суанг йә фос дәр хызысты хибәрәй. Наәдәр дзы ад куыртой, наәдәр ын ад ләвәртой. Хъодыгонд хәдзарвән-дагән чызгничи ләвәрдта, чызг дзыничи куыртта, цалынмә адәмни рәгъы иумәйаг әгъдауыл Җауын райдыттаид, уәдмә. Иу цыфыдәр хивәнд адәймаг кәнәе бинонтә, мыггаг не стых-стаид ахәм әхсәнадон царды иппәрдәй, әндәр хәрзуудыбәстә-

джынтағ фәлмәңдысты әгады уавәрты әмә фәсмонгондәй цыдысты рәстаджы хъуыдитәм, куыртой хатыр тәрхоны ләгты раз.

Гыццыл хъодыгондән дәр әхсәнадон царды йә бартә куыннәгонд цыдысты әмгъуыдмә, бәрәг рәстәгмә, әмә, 褰ас зәрдиагәй сәххәст кодтаид йә тәрхоны хәстә, уйлас бацыдаид адәмы аүүәнчы.

Әртә хуызы тәрхәттән-хъодытән дәр уыди сәрмагонд хәстә-хәрдзатә куыд сәйрагдәрәй: ләууыдысты хатыр кургәйә тәрхоны ләгты раз, хордтой ард дзуәртты, кувәндәттү бынты, әвәрдтой рәстаджы мысайнәгтә, истой цыындытә әвдисәнты раз. Уыдонәй уәлдай әвәрдтой фәсмойнаджы фынг. Фәсмонаны фынгәвәрды фәстә тәрхонгондән истой йә хъодыгонды араңтә-фәлгәттә, әмә йәхи нымадта әппәтү амондакындарыл уыйбәрц фәлтәрәнты, фәлварәнты фәстә.

Ирон тәрхоны уаг әмә хъодыйы фәтк хызти рагзаманты иу дзыллајә иннәмә, әмә сә иумәйаг уынаффәтә әххәстгәнинағ уыдысты дыууа фарсы паддзәхтән дәр...

Әппәт уыдон зәрдил даргәйә, Иры Стыр Ныхасы тәрхоны ләгтә Комуадзәнене фәстә дыккаг хуыщаубоны әрәмбырд сты Дагомы Сыгъдәг Мадизәнене дзуары фәзмә. Кәмтты дзырдзәүгә минәвәрттә тәрхоны бон 褰ас раст хатдзәгтә скәнной дзылләйи ивгъуыд царды рәдидтән, уыци фарны хъомысәй сәрст уыдзысты сә фидәнү әнтыстытә. Тәккә болы даргыл бәстон фәдзырдтой ирон хъодыйы мидис әмә хуызтыл куыдхистәр, куыдбарондәрәй алы кәмтты әвзәрст минәвәрттә, дәңцәгтә-цәвиттонтә хәсгәйә, комкоммә царды рәстаг хъәрмә амонгәйә, фәсаходәнәй суанг фәссихәрттәм... Тәрхоны ләгты хистәр Къандз цыбыраәй зәрдил әрләууын кодта Дзәгъәлкомы дымәтмә цәрәг Уырыхъәуы цәрдҗыты фыдгәнды фәлтәрәнтә:

— Әртә азы размә Уыры хъәубәстә хаста худинаджы гакк Уәрәхкомы хъәутү астәу. Уалдзәдҗы къәсәрэл Ирыстоны тәрхоны ләгты сәр бахъуыд сәрмагонд әмбырд саразын әхсәнадон царды әгъдаухалджытән бынәттон дзуары бын, әмә әмткәй нә уынаффәтә уәгъды нә фесты. Уырыхъәуы хистәртә ардахәрды домәнтән сә фылдәр сәххәст кодтой, рәдидтыл басастысты, әмә уый у арфәйаг хъуыддаг. Әртә азы размә Уырыхъәуы фыдгәнджытән фыдгәнды тәрхон куы

скодтаиккам, уәд нә фәхуыздәр уыдаиккой, уымән әмә фыдгәндә кәддәриләр фәдфәдыл ңәугәйә агайынц кәрәдзи. Тут тугәй күы ахсай, әдзух мастьы фәдыл ңәугәйә, уәд сырхәдәр әмә бәзджындәр кәны. Фыдгәнәгән хатыр кәнын нә хъәуы, фәлә йә бафхәрыны мадзәлтә сты бәстон әвзаринағ. Фыдгәнәгимә комкоммә тохы бацыдтә, уәд – дә хъару әмә дәхәдәг ныщәвыны онг. Фәлә күыдфәндыйә ләг амарын Хуышауәй тәригъәд у, адәмәй худинағ. Гъемә, мә хуртә, ахсәнадон царды бындуртә фидардәр кәенинаг сты хәрзаудәнәй, фыдаудәны хәрдзтә әвәндаг сты, әмә алцыппәт дәр – бәрцил рәстәдҗы домәнтән, бынаты фадәттән бәрнөнәй дзуапп дәтгәйә...

– Әз дәр уый зәгъәг дән. Цы рәстәдҗы цәрәм, цы бынаты стәм, уыдонән нымд кәнгәйә, фидар кәенинаг сты не ‘хәсәнадон фарны бындуртә, – хистәры күывдән омменгәнәгау йә бынаты фестәгау кодта Бәрәзг әмә уәззая хъәләсәй дзуры – Ирон хъодыйы хуызтә бирә уыдысты фыдаелты заман, әмә күыд карзәрәй уәззая уаргъ әвәрдтой адәмы уәхсчытыл растәйзылынәй, аххосджынай-әнаххосәй. Тут исыны әмә хъоды кәныны әғъдәуттә цас карзәрәй кодтой нә фыдаелтә әнусты ахәстү, уыйбәрц фыддәрәй ахадыдтой фәлтәрты цәрыны фадәттыл фыдаудәнәй, әмә сә уәз аңцади тынгәр мыггәгти хуыздаәр минәвәрттыл. Иу әмә дыууә мыггаджы нә фесты әвәстаг, тут исыны бырынцъаг фәндагыл тындыгәйә. Уәдә фыдгәндҗыты номәй ләгтә ауындзын, фәрәтәй сәртә къуырын, хъәмпүн артыл судзын, күыдзәппарәнәй аппарын, мәрдтү сәртү цәрмиттә уәлахизы кадән стигъын цас кад кодтой алы фәлтәрты минәвәрттән! Әмбисонд тугдзыл бирәгътә, стайтә, мыстә әмә халәттә сты, фәлә, сыйдәй мәлгәйә дәр, кәрәдзи фыд нә хәрьинц.. Әз мәхи цәстәй федтон, хъәддаг знәмтә уәлахизы кадән кәрәдзи фыд күыд хордтой фәсхәст, уый... Фыдаелтә нын фәэмнинаг цы хәрзаудәны фәрәтәй-мадзәлтәй уыдысты, уыдоны раз дзуапп хъумә дәтта йә фыдракәнды тыххәй, фәлә әмткәй ахсәнады иумәйаг хәстә вәййынц хынцинаг дывәрсыгәй: иуырдыгәй фыдгәнәг әмә йә растгәндҗытә, иннәрдыгәй йә

зылынгәнджытә әмә тәрхоны ләгтә. Мәнгдаугәнджытә әмә мәңгфарсхәсдҗытә дәр сты әфхәринағ хъодыйы домәнтәй. Бирә хәттыты цурон әмә цаестмәхъусәй аудәны ныхастә чи фәкәнү, уызы мәнгәрдтә басгуыхынц сусәг нымудзджытә әмә дзырдхәсджытә әмә ардауән әвзагәй дыууә әфсымәры дәр кәрәдзи кәрдтүл бафтауынц цыфыиддәр туджджынтау... Бинонты астәу, зәгъон, әви хъаубәсты, уәddәр иу хъодыгонд минәварәй әгад кәнүнц әмхузыонәй.

Дыууә хистәры хъуыдытән кәстәр тәрхоны ләгтә әвдисәны нылләууысты, комкоммә цаутәм амонгәйә, хъаутәй, кәмттәй цәвиттонтә хәсгәйә, әмә ирон фарны хәрзтә сәхүз равдыстой диссаджы ирд уалдзыгон бон. Уалдзәдҗы цъәхыл сфидаидтой фыдәлты тутгәлләйттә къада куыройә чырамад дуараумә, цәрән чырынәй хъаҳхъәнән мәсигмә, хуымы ауәдзәй уыгәрдәнү арәнмә, цыхцырагәй къәртайы суармә, найгәнән мусәй әфтауцуатмә, хәстәг дзуарәй дард кувәндөнмә...

— Әнә иу рәдыйдәй ләг мәрдтәм наә цәуы, әмә рәдыйдә алыхуысты вәййынц сә бирә әфсәнттә-ахкосәгтимә. Рәдыйды комы – әхсырфәмбал, зәгъгә, ныхасән бәргә баззад, фәләйә хъуыды бирә цәуылдәрты дзурағ у. Иуәй, рәдыйдә вәййынц алыхуызеттә, иннәмәй, рауайынц кәнә әнәбары-әвәндөнәй, науәд та барәй – фәндөнәй. Гъемә, куыдфәнди ма рауайәд рәдыйд, уәddәр йә фәстиуджытә дзурағ вәййынц әгады хәрдзтыл. Сонты иу рәдыйдән – хатыр, дыккагән – уайдзәф, әртүккагән – аккаг әфхәрд, әмә уызы иумайаг барәнтә сты хынцинаг, науәд, цыргъ әхсырфау, сонт рәдыйдә лиг кәнүнәй наә ауәрдүнц.

— Мардәрцыды, фыдохы уәлдай хәрдзтә фылдәр адәмы зәрдәмә наә цыдысты фыдәй фыртма, уәddәр сә кәнәм әгады гакқән уәлдай уаргъы нысанән кәрәдзи әфсәрмәй, мәрдтү дзәнәттыл куырмәдҗы әүүәндәгәйә. Гъемә наә тугисыны әмә мардыкәндтү карз әгъдәуттә әртардтой ныхстуаты, мәгүүрү бынатмә бынтон әнәфендәй, әнәрхъуыдыйә. Дыууә әгъдауән дәр сә зианхәссән фәстиуджытә банимайәм әмә сыл хъоды бакәнәм әмвәнд, әмзондәй. Хъоды, фарны хәрзтән нымд кәнүн чи нал зоны, уыдоныл.

— Фәллойы, исбоны бындурыл фәзынынц уәлбарад әмә дәлбарады хуызтә, сәрыстыры хәрзтә. Адәймаг кусынән у,

әмәе йәхи фәллойә күң цәра, әхсәнадон уагыл адәмы рәгъы күң цәуа, уәд сәрыстыр җәмәннәе хъуамә уа? Күистуарзаг адәмуарзаг вәйи. Магусайә фәллойуарзаг та искәй фәлләйттәй хъаугәйә-цәргәйә сахуыр вәйи. Адәммәе сәrbәрzonдәй кәсын. Суант хицән бинонты астәу дәр фәзының магусайә җәлуарзджытә әмәе сәрыстыры хәрзтыл сә күү ауигының, әвәлмөнү фәлләйттә хәргәйә, хъаугәйә. Уыцы уавәры фәзының уәлбарады әмәе дәлбарады нысәнттә, әлдәрттә әмәе кәнгә уәздәттә. Адәймаг хъуамә фыцаг йәхицәй әфсәрмө кәна, стәй та, цы адәмы астәу цәры, уыдонәй. Иугәр сәrbәрzonдәй кәсәг адәймаг налдәр йәхицәй әфсәрмө кәны, налдәр алыварсы җәрджытәй, уәд хъоды кәнинаң у. Әфсарм кәм нал фәцахады, уым та тас хъуамә ахада әхсәнады нымд әмәе хъомысәй.

— Туг әмәе әгъдауәй хәстәгәдү фәтк әмәе уагыл фидытой рагәй нырмә ирон фарны хәрзтә әмәе хәрдзтә. Дәхицән цы хәрзтә уарзыс, уыдон хәстәдҗытән, зонгәтән әмәе әңгәләттән дәр хәләг ма кән. Иугәр хәләдҗы, фыдәхы цәстәй кәсис адәммәе, дә цәст сын на уарзы уәлдай хәрзтә, уәд әхсәны ләгән на бәззыс. Цурон әмәе җәстмәхъус адәймәттә фылдәр фыдтә саразың әхсәнадән әргом фыдгәндҗытәй. Тәрхоны ләг дәлгоммәгәсәй, мысәттег цаутәй хицоны, хәстәдҗы рәдидтә әмбәхсы, уәд йәхәдәг у хъоды кәнинаң.

— Иугәр йә рәдидыл сәтты адәймаг, фәсмон кәны йә фыдгәндый, уәд ын әмгъуыдәй адәмы раст уагыл цәрынән бартә дәттын әмбәлы.

— Мәңг әвдисәнтә цас зиан хәссының әхсәны царды, фыдгәндҗы әмбәхсджытә, ауюнгәндҗытә дәр уыйас, әмәе дыууә хузызы әгъдау халдҗытән дәр әмхузыон тәрхон.

— Дзуәрттә-кувәндәттә әмәе уәлмәрдтә әвәгаст цы хъәутән сты, уыданыл хъодый уагыл әвәрын хъәуы ивары хәстә фәzzәдҗы фосы, хоры сәртәй.

— Алы хъәубәстән дәр ис уынаффәйи әртә тәрхоны ләдҗы, уыданән әмбәлы кәстәрәггадҗы әртә әвдисәны, әмәе сты әвәстиятәй равзаринаң.

— Хәдзарән, бинонтән кәд әмбәлы хистәры, уынаффәйи уагыл сылгоймаг әфсин, уәд хъәубәстән җәмәннәе ис рәстадҗы сылгоймаг уынаффәгәндҗытә? Әппәт фарны бәркәдтә

уыдон армәй күң ҇аңынц әхсәны фынгтәм... Рәстүл күң дзурәм Сыгъдәг Мадизәнү кувәндоны раз, уәд нәлгоймәгты ҆ардаудәнү хәрзтәй сылгоймәгты хәрзаудәнү хәрзтә әргом ахадәндәрәй фылдәр сты...

Фәндәттә әмә бәллицтән кәрон нәй. Сә зәгъын әнцион у, сә сәххәст кәнынән хъәуы дзәвгар рәстәг, әхсәнү тых әмә әрхъуыдыйә архайгәйә. Хъодыйы домәнтән сә сәххәст кәнынән иугъәндоны хәрзаудәнәй әвдисән – әхсәнадон хъомыс әмә дзыллон фарн.

Әрдхәрәнү, сомыгәнәнү Райгуырән зәхх! Адәймаджы тугдадзинтә дә хъомысәй баст әрпцидысты ҆арды уидәгтыл, әмә дунейы тыгъады уыцы фарнәй зилүс Хурты Хурзәрини алышарс. Адәмты зонд әмә әрхъуыды, тых әмә хъару, нымд әмә әүүәнк, намыс әмә хәрзуудыбәстә, дин әмә уырнынад, дунейы сконды әмбарынад хъомысджын фесты зәхх әмә хуры тавсәй, Стыр Хуыцауы фәндөнәй, әмә – табу Әппәтүсфәлдисәгән! Иры тәрхоны ләгтә Хуыцауы разыйә, фәндөнәй ирон дзылләйән ҆арыны уынаффәтә кәнынц әмә рәстмә фәүәнит!!

ЦИНЫ РОНЫ – МАСТ

Бәркәдты бур фәззәг йә тыхы баңыди Уастырджийи бонты размә, әмә адәм сә хидгуысты фәлләйттә бафснайдтой. Хәхбәсты зымәг митдҗынәй даргъ әмә уазал хәссы. Уыйадыл адәмән зымәгваг хор хъәуы, фосән – хос, артагән – сугты рәдзәгъиттә, рухсән – хъәдын цырәгътә, фадхосән – фәсалы куыристә, дарәсән – ҆армын әмә фәсмын фәлыст, урсағән – цыхт әмә ҆арв, сойагән – ҆аҳдҗын фыдызгъәл, нозтән – къуымәл әмә бәгәны. Уыцы хәрзтимә каджындәр бәрәгбәттәм хастой мидәг холлаг әмә донәй равзаргә нәлгүист нывәндтә алы фосы сәртәй...

Ирон хәдзары афәдзы хардзы фәлләйттән-бәркәдтән баннымайән дәр нәй. Бинонты әрвылбоны хәрдзтимә – уазәдҗы хай, әмә әппәт дәр – афоныл, бәрцыл. Бонән – боны хардз, къуырийән – къуырийи, әмә бәрцәй уәлдай бахардз кәнын рәстәгәй рәстәгмә әфтидта хәдзары әфсины уәлдай мәтүл-катаиыл, куылфәстагмә ҳәринаг хъуагәй тәрсгәйә. Комахсәнү нымадтой әмбисзымәгыл, әмә уәдмә хорәй, хосәй

фылдәр бахардз кодтой, уәд уалдзәджы кәрдәджы цъәхмә тарстысты хосхъуагәй, сәрды цыргъисәнтәм – хорхъуагәй...

Зымәгон дәндаг хәрдхъуагәй дур хордта, хъәд ахсыдта, әмә бирә әвәрәнтә кодтой зымәгмә бонзонгә ирон бинонтә халсар әмә дыргъәй. Уыдонән афоныл се ‘рхәссынәй сә бафснайынән хъуыди фылдәр тых әмә әрхъуыды бинонтән хәдзары хистәрты хъусдардәй...

Фәснайгәнәнты Бәрәзг иу цыдән фәэзыгон әфтауыты хосы мәкүүлтә бабәрәг кодта, иннае цыдән сугты рәдзәгъдә, стәй бәстон әркаст мусы кәрәтты хъәмпы әмә зыгуымы әфснайдмә. Нәмыг хорты хицән хуытән ссәдтән хибар къутутә – байбыны, әмә уыдоны әфснайдмә дәр әркаст, бахоста сын әдәгмидағ сәрстәй сә лыстәг уисәй быд иугуыр тымбыл къултә. Хустондәй, сыгъдәгәй әфснайд – афәдзваг хортән бәркадармәй әфсин йә чындз Болион, әмә дзы уәлдай райгond у, иуәй, әфсәрмаг кәстәры нымдәй, иннәмәй та йын фәңди чызджы ләтгәдты къуызгә уайсәстәй. Дыууә уагыл дәр йә кәстәры хәстә әртывәрәй бафыста, әмә әртывәрәй фидинағ сты Бәрәзгән дәр хәдзары хистәры әмә хицауы бынаты йә фәрнджын чындзы ләтгәдтә... Әртывәрәй, бауырнәд дә, мәнәйүүй!» – йә мидсихимә быңау кәнгәйә, дзуры зәронд ләг, фыдаелтыккон сәгдзыд бәстыхәйтты къуымты зилгәйә... Диссагән дзуринағәй әмбисондән хәссинаг сты фыдаелты нымдджын әгъдәуттә: мәгүүры къәбәртә хәрыныл дәр разы кодтой, фәлә әгъдауәй хәсджыныл нае разы кодтой, мәләтү къахыл ләугәйә дәр.

Әртывәрәй фиды Бәрәзг йә хәстә бинонты хистәры әмә тәрхоны ләдҗы бәрнон бынәтты, фәлә үәм уыдан фаг нае кәсүнц, йә кәстәрты фидәныл хъуыды кәнгәйә... Рәстәг әппәтән аргъәнәг, әмә цы уыдзысты йә фәстә? Гъемә рагацу Болионән хъәуы чындзы әмә сиахсы амал бынәттон зонгә фәсивәдәй... Уәлдай каст ницәмә уал у. Рәстәмбисәй, чындз әрхәссынән, чызг арвитынән цы хъәуы, уыдан Җәттә сты... Аңы фәэззәджы найгәнәнты Болайыл сәххәст әхсәрдәс азы, Зәлинәйыл – әстдәс азы, әмә хъуыддәгтә рәстмәгәнәг Уастырджи – се ‘мбал, Сыгъдәг Мадизән – сә фәдзәхсәг, зәгъгә, йәхинымәры күнд дзуры, афтә хосхәссән тәсчы хәлдзаг йә размә фәци әмә йә ләдзәджы кәронай иуварс базылдта, йәхәдәг әнә уәлдай фәстиатәй гонварсы къуләй

лыстәг синаг райста әмәе уыциу әмрастәй бәрзәкүнү тигъыл баләууыд...

Хосхәссән тәскъән фәткуыл тасагдәр сты лыстәг тала цъуиы әмәе бәрзы уистә, әмәе сә, бәстон әхсәдгәйә, куыд әмбырд кәнү, афтә фәэззыгон хүс сыйфәртү әхсән хъәубәстү устытә сә коммәгәс цотимә фәсрәгъы тархъәдү хъәддаг кәрдотә әмәе тәрсы әппытә куыд уидзынц, уый Җәстүтүл уайы... Хъәддаг кәрдотән, иуәй сә хусгонд кәрстүтә гуыбыны низтән – әвдадзы хос, иннәмәй сә мигәнәни фындоны хъәрмустәй баудай, әмәе, куыд әнхъизой, афтә суанг хуым-гәнәнтәм – хәрзәд къуымәл бинонтән. Тәрсы әппытә та әхсәры әппытау вәййынц хәрзәдәй сойджын, фәлә сә хәрүн фәхъяуы цәкуыгандай бәрцыл, науәд сәр риссын кәнүнц...

Иу цыдән зымәгон дарәнты уыдысты кәрдо уидзынмә, иннәе цыдән Додоны, абор та куыд рауайдзәни сә цыд Уәхскауы халсарадзау чындытән ләппу әмбәлтимә, уымән Бәстыбардуаг – әвдисән... Комәйкургә хъарм фәэззыгон бонтә кәнү фәд-фәдил, әмәе, адәмы къухы цы бафта бафснайын Хуыцауы цәхәрадоны бирә бәркәдтәй, уымәй ифтонг уыздән сә даргъ зымәг. Гъемә, табу фәэззәджы зәйтә-дауджытән!

Цалынмә тәскъ бий, уәдмә әмбырдәй бинонтә дәр зындысты, зәгъгә, наудзар къуышпил гәзәмә дәргъәццион зиллакәй тәсчы михтә әрсагъта, сә уәллаг кәрәттү син синагәй цъупбаст акодта, стәй бәстон куыд бийи тәсчы бинаң тәлм әлхынц әвәрдәй, афтә цыдәр зәрдәхсайдәй йә хъустә сыр-сыр кәнүн райдытой, галиу әрфыг фелхыскъ кәнү, әмәе йә хъуыдитә кәрәдзи мидәг ауадысты... Әхсайаг зәрдә зонаг у, цәст цы нәма әрцахса, хъуыдитә цы нәма байиафой, уыдоны дәр фәссауонмә банкъары царды зынтәй фәлмәст зәрдә... Нә йә фәндици ацы бон сә ацыд, фәлә Бола уызы рәвдзәй семә куы фәраст саргъыбәхыл, уәд нициуал сфәрәзта зәгъын... Тәлмы фәстаг уисыл хәцы, афтәмәй ис-дугмә әдзәмәй аzzад, Әзәгъәлкомы әрбазынәнмә кәстәйә... Әрәгвәззәджы ихсыд хъәдү мидәг хъәр дардмә хъуысы, әмә цыма хъrimаджы гәрахтә фәңди фәд-фәдил?.. Цуанаттә кәдәм не ‘фтынц сәрди фәстә, әмәе цына вәййы, нәмыг схъиуәттәгәй кәй фәрсы?.. Фыдбылыз хъуынджын уәрцәй хъауджыдәр нау, дә къәхтыбынәй кәм ныппәррәст кәндән, уый на базондзынә... Ивгъуыд азты фыдохы, фәдисты цаутә

сәримагъзыл алырдәмбыты ахәлиу сты, әмәй йә фәлмәст буары цыдәр әнахуыр тас бацыди, кәстәртәм зәрдә әхсайгәйә. Фәуагъта тәскъ әрдәгбыдәй әмәй Фәсрәгъырдәм күйд атындында хәстәгдәрәй коммә акәсыны, айхъусыны адәргәй, афтәй йә бинонты къорд Уациллай къуыбырыл аләууыд. Сәбәхыл – дывәрсыг уәргүтә... Бола, разәй цәугәйә, бәхы рохтыл хәңцид, Зәлинә әмәй Болион тәркконәгәй фәсте уадысты... Әхсизгонәй ныгууләфыд зәронд ләг бинонты уындәй, фәләй йын Бола цыбырәй сәе фәндаджы хабәрттә күй раздырдат, уәд цавдурат ләугәйә бazzад...

Райдзаст хъарм фәэззыгон бон Уәхсказуы күистхъомдәр сылгоймәгтәе сәе цумайы ләппутимә кәрдоджыны уәлвәзы әртә дихы фесты кәрәдзимә гәзәмә дәрдәзәфәй. Әвзаргә рәгъәд кәрдойә хәссесыны фаг амбырд кодтой къәссаты, авәрдтой сәе дывәрсыг бастәй саргыбыбәхтыл, әмәй цәуынәввонг күй систы, уәд сәе алывәрсты аләууысты гәрзифтонг фыңғәндҗытә. Иутыл – донхуыз уәйлаг нымәттә, иннәтүл – саутә. Сәртыл тыхт тарбын басылыхтә... Лидзынвәнд уә чи скәна, уый фехсдзыстәм, – зәгъгә, ирону сәм бартхъирән кодта сәе раздзог, әмәй цы сәе бон уыди әнахъом ләппутимә сылгоймәгтәен? Гәзәмә тыхст ныхәсты фәстә араст сты доны билты быдышырдәм. Разәй цыди раздзог, фәсте дыууә фарсәй – иннәтә... Күйдәләмә тархъады әнә фәндаг бәрәгәй – зындәр цәуән. Бәргә агурынц цәстәнгасәй иуварс ахъуызәнтә, алидзәнтә ләппуттә, фәләй әнәзөнгә бынәттү чердәм?

Бола фәстаг къордимә цәуы әмәй аивәй бамбарын кодта мадән: алидзын ын күй бантиса, уәд әнә үәлдай сыйырттәй бәхы фәдү тындзут комы мидәмә... Болион кәмтты бәстивәрд хорз зыдта. Фыццаг хатт нае уыди дыргъузуны. Исты хузызы күй фәиуварс уаиккой фыңғәндҗытәй, уәд бәхы уәргүтә дәр аппариккой әмәй – лидзгә, фәләй цы мадзаләй! Иу фыңбын әрхыл тыхтәй-амәлттәй бахызтысты, иннә әрхы бахизәни – цымара, әмәй бәхәй, ләгәй ныхсынц. Розил-базиләй сәмтъеры вәйиынц. Тыхгәндҗытәм рауайы быщәу ныхас, цыдәр әнахуыр әвзагыл дзургәйә. Сәе раздзог сыл хъәртә кәнен, цырдәр цәут, зәгъгә, стәй дыууә гәрахы фәкодта йә даргъәлвәст хъримагәй, әвәццәгән, сылгоймәгты тәрсынән, коммәгәсдәрән. Фәләй пыхсбын цымарайы бәхтәй иу ныффәрсыл, әмәй, ууыл архайгәйә, тыхгәндҗытәй иннәтә исдугмә

айрох сты, әмә Бола уыцы уавәрәй фәпайды кодта: әрмахуыр бәхы сабыргай разылда фәстәмә әмә, әрхы былты хъәүирдәм цәугәйә, уайтагъд тархъәды фәеууон сты. Болион дәр әвәстиатәй Зәелинәйы къухыл ахәңыд, әмә сә фәдым атындзыдтой...

Бәрәзг уыцы хабәртәм ләмбынәг байхъуиста, әмә әвәстиатәй – хъәумә!.. Уым Ныхасы адәмән бамбарын кодта хабар, әмә әмхуызонәй фәдисы уавәры баңыстыг хәстәгдәр фәндәгтыл тындзгәйә, әрцахсын хъуыди тыхгәндҗиты фәстәмә здәхән фәндәгтә әртә раны: иу – Фыдхуыз хохы чыылдыммә Терчы доны былыл Арвыкомы нарағ, иннаң дыууә – быдымрә аңауәнты, ахизәнты... Бәстывәрд хорз чи зыдта, бахъуыды уысмыл фәдисон әмбәлтән разамынд чи ләвәрдтаид, ахәм ләгтү снысан кодтой рагацу әртә къордән дәр, әмә фәстагмә Бәрәзг хъәубәсты хистәры баронәй загъя:

– Max фәдисы цәуәм ныхстуаты бынаты: фәтәрынц нын нә сылгоймәгтү сә цумахъом ләппутимә фыдгәндҗитә. Уйдон нәм әнә исты ныфс әмә хъаруйә не ‘рбафсәрстый боләмбисыл, әмә гәрзитимә хъәуы архъантә. Ёз раззагдәр фәдисәттимә цәуынән нал баззын, фәлә дыууә кәстәримә уә фәдым ауайдзынән Дзәгъәлкомы дымәгмә – ам зәрдә-дзургәйә, зәрдәхсайтәйә әнәнүфсы, әнәбоны катайттә кәнныны бәстү, – мәстджын хъәләсәй дзургәйә, балхынць кодта йәхъуыдитә...

Тыхгәндҗитән сә уацайрәгтү фәстаг къорд куы фәлыгъд, уәд уәлбәхтәй иннаетимә атындзыдтой доны рахизфәрсты комыдымәгмә әмә уым фәдфәливиәнән дыууә дихы фесты. Иу къорд Хосхәрән рагъы цәгәттү ахыстаид хъуамә быдымы Стыр Ёрдузмә, иннаң Фыдхуыз хохы хүссәртти – Арвыкоммә...

Кәмтү әрдзон бәстывәрд хорз чи зыдта, ахәм фәндагамондҗитә фәци фыдгәндҗиты дыууә балән дәр, сә фәдфәливиән митәм кәсгәйә, әмә әддагон фыдгәнәгән та кәд нә разыны бынәттон хәрзгәндҗитә?

Ёрәгвәззәджы дәргөвәтин хур рәстәджы дзәвгар цәуджитә вәййы хәхбәсты комәй-комма, әфцәгәй-әфцәгмә кәм фистәгәй, кәм та – бәхтүл. Зәеххы әмә фосы куыстытәй цәрәгт хәеххон ирәттән кәуылты сты сә къахвәндәгтә хәрдмә, уырдыгматәй! Уйдонимә – цуанәтты зиләнтә фәззыгон их-сыд хъәдты... Ёвзәргәндҗитыл фенәууәнчы зәрдәхсайдәй мачитә сәмбәлдаид сабыр цәуджитәй, уымән уәвән нә уыд.

Фыдгәнды ңаутә дардыл хъуысынц ңымыдисы монцәй: хәстәгәр кәмтты ңәрдҗыты сабырдзинад йә халәй фәхәудта әмбойны, әмә фәдисы үаңтә тыннывәндәгай ақодтой Хуры Хъугомы хъәутыл, кәмттыл Арвиқомәй Уәлладжырмә. Изәры хураууаттәй боны хурыскастмә фидиуджытә тыннывәндәгай ақодтой ныгуыләнәй скәсәнмә, әмә фәдисы артытә ферттывтой кәмтты фәлгәсән-хъаҳхъәнән мәсгүйтыл. Бонивайәнты баләууыдысты Уәрәхкомы фәдисәттә дәр Уәхс-кауы хъәуу Батәг әмә Бегимә... Уыңы змәст, хәңҹә ңаутимә баиу Суаргомы фәззыгон сәрвәттәй рәгъяуаг галты фесәфт дәр, әмә кәмттә змәләг систы...

Уәхскауы Ныхасы ләттә күйд бауынаффә кодтой, афтә хъәубәстү фәдисәттә әвзәргәндҗытән сә быдырмә ахизәнты аләууыдысты изәрырдәм... Уәдмә тыхгәндҗыты дәллаг къорд уаңайрәгтимә быдырмә аирвәэт. Уым Стыр Әрдүзы уәлвәзмә бахизой, зәгъгә, афтә фәдисәттә дыууә фарсәй сә размә фесты, әмә сәм Тәга раздоджы баруагъдәй дзуры сабыр хъәләсүуагәй:

— Мах стәм, мадәлтү сә сывәлләттимә кәмән ратардтат фосыкондау, уыңы хәххон хъәубәстү фәдисәттә, әмә әнә уәлдай фәдфәливәнтәй әрләүүт әнцад, әрхизут бәхтәй, әрәвәрут уә хәңгәнгәрзтә иу ран, әмә кәрәдзи сабырәй бамбарәм, науәд әвүйдәй нә баззайдыстут...

Уыңы ныхасмә исдүг ләугәйә аzzадысты тыхгәндҗытә... Тулдзын уәлвәзмә фәхәрдгәнән гәмәхыл сын нәдәр амбәхсынән фадат уыди, нәдәр алидзынән. Хуыцау — хорз, әмә әфхәрд, фәлмәст уаңайрәгтә әнцад ләууыдысты, дардәрү стырдәр фыбылызтәй тәрсгәйә, әндәр фәдисәтты ныфсәй мәстдҗын мадәлтә кәуынхъәләсәй радзуриккой сусәггаг ңаута.

— Мах дәр уыдыстәм цуаны, — нымдәнәгай дзуры тыхгәндҗыты хистәр, — әмә саухъәды фембәлдыштәм әнәзонгә бардҗытимә, стәй кәрдодзау сылгоймәгтимә баиу стәм дыууә доны саджиләджы. Уым фәдихтә стәм, әмә бардҗытәй иу сылгоймәгтү къордимә рахизырдәм азылд комы, иннае раңыд махимә, — күйрәмәлхынць бакодта уыйбәрц фыдгәндты боны сәрән, стәй бәхәй әнцад әрхизут, бәстон әрәвәрдта нәүхәст къуыбырыл фат әмә әрдүн әмә ‘мбәлттәм амоны аивәй, цырдәр ут, зәгъгә...

Фыдгәндҗытә уыңы коммәгәсәй сә гәрзтә иу ран әрә-

вәрдтой әмә гәзәмә иуварс баләууыдысты, бәхты рохтыл хәңгәйә. Фәдисәтты кәстәр сәм хәстәг күү баләууда уәлдай цәвәнгәрзты басгарыны фәндәй, уәд хъәды гәмәх әрдүз хъәрахст сси дзырды уысмма. Фыңғәнджытә се ‘мбәхст гәрзтә фелвәстөй уәйлаг нымәтты бынәй әмә фәцәфтә кодтой джигулгәнәджы, стәй лиздынәввонгәй абадтысты бәхтыл, фәлә хъалдзәугыл хъалдзәуг әмбәлы кәддәридәр. Фәдисәттә нал бацауәрстөй сә тыхтыл, уәлбәхтәм сә әрмийә әхсәйә фәцәфтә кодтой, стәй сыл баппәрстөй сәхъис лыстәг архъантә, әмә уәлгоммәтәй аззадысты фәэззыгон хъәды сыйфтаертыл. Нымдәй дзураг раздог уәззаудәр цәфтә фәци әмә тәвдәй дон агуырда..

Масты әмә тыхы фәдыл цәугәйә, адәмтә бирә рәдиатә әруадзынц, әмә уыдоныл фәсмон әркәнин дәр фәэминаң хъуыдаг вәйиң фәстагмәйы сенгондәй. Развәлгъяуән та бирә зонд әмә хъару фәхъяуы, әмә Уәхскауы фәдисәттән, уавәртә бәстон хынцгәйә, байу сты ирон фарны хәрзтә дывәрсыгәй. Гъемә, хъәсдарәг – әназым. Хорзәй-әвзәрәй, растәй-зылынай чи цы саразы әмә бакәны, уый фыңцаг – йәхи сәрән, стәй та, цы дзылләйи минәвар вәйиң, уый кад әмә радән.. Уыйадыл иуы рәстадәй рәстад нәй, иуы фыңғәндәй – фыңғәнд, дыууә хуызы әхсәнадон тыхтән дәр – әхсәнадон аргъ Хуыцауы рәстады тәразыл әвәрдәй...

Тыхгәнджыты дыккаг къордән бантысти Фыңхуыз хохы чылдымыты Арвыкоммә бахизын. Уым Терчы галиувәрсты дзәвгар суадысты, стәй сә фәд фесәфт Хуыскъәрхы комкоммә, әвәццәгән, фәэззыгон уазал доны цәхгәрмә бахызысты, әмә Уәхскауы фәдисәтты уәллаг къорд уәлдай мәстджындәрәй әрбаздәхти дыккаг бон изәрырдәм... Уәдмә хъәубасты тәрхоны ләттә уацайрәгты әмә фәдисәтты цәфтә бабастой, әрбадын сә кодтой ныхәй ныхмә Ныхасы байбыны әмә сә бәстон фәфарстой фәдиси цаутәй...

Гъемә сусәггаджы талынг къуымты дәр рухситә ссудзынц, фыңғәнды хъуыддәгтә ‘хсәни тәразыл күү әрәвәрынц, уәд. Иуәй, тыхгәнджытән гәрзифтонгәй – сә ныхстуаты бынат әвәлмоны әфтиягты цинай, иннәмәй, ныр уацайрәгты бынаты сә мәгүүр удты катай, ауындаңыны бын къухтә бастәй ләу-уәгаяу. Уыйбәрц мәстыйтә скодтой әнаххос, әназым комбәстән, әмә сә фыңмардәй күү амарой әнә уәлдай әвдисәнтәй,

уәddәр азымы бадаринаң не сты... Уыңы уавәры сәхи әмбәрстой, әмә үдәгасәй баззайынән уыди иунәг фәрәз: рәститә дзурын, стәй иугъәдоны коммәгәсәй әххәст кәнын фысымты әхсәны ләгты домәнтә. Әхсәны ләгты домәнтән та уыди фылдаң әфсәнттә әнә үәлдай мысәггагәй. Тыхгәндҗыты къордән разамынд ләвәрдтой иу мадәй райгуыргә дыууә ‘фысымры, әмә хистәр йә амәддәгтимә аирвәзт, кәстәр баҳауд йәхәдәт дәр уацары. Се ‘мбаелттимә уыдысты әлхынцъәвәрдәй түгхәстәдҗытә, әмә стыр диссагән – ирон хәрәфырттә! Зыдтой Ирыстоны қәмтты әрдзон бәстивәрд хохәй быдымра. Иу әмә дыууә фәлтәрән нә аудысты хуыснәдҗы фәндагыл комәй-коммә, әфцәгәй-әфцәгмә хизгәйә. Уыди сын қәмтты дымәгмә хъәуты бынәттон фысымтәхәрзәндҗытә. Уыдонимә уәрстый сә давәггаг фәлләйттә. Уацары кәй тардтой, уыдан әфтыдысты дыууә армукъамә: иу әддәуәз Ахъедендҗызы былыл, иннә – хәстәгдәрән Арыхъхы рагъы чылдыммә Аргуыданы. «Аргуыданмә дә фәтардәуәд!» – зәғұргә, баззад нә фыдәлтәй карзәр әлгыстын, әмә уйы бонирхәфсәны ныхас нә уыд. Ирыстоны әддагон фыдгәндҗытә ирон хъәутәй бирә хәттыты атәләт кодтой фосрәгъәуттә әд фыйиәуттә әмә фосдуцәг, гуымбылахсәг сылгоймәттә. Әддагон фыдгәндҗытән әххуырсты цыдысты алыфсәнттәй үдәй мәгүұрдәр бынәттон уәйгәндҗытә, әмә уыңы уавәр әгады гаккән хъәдгәмттәй ныууагъта бирә бәрәггәнәнта Ирыстоны зәххыл...

– Цавәр кад әмә радәй, цы ныфс әмә хъаруйә цыдыстут үә мадырвадәлтәм тыхгәнәг хуыснәдҗы мадзәлттәй?! Бирәгъетау нәдәр әфсис зыдтат, нәдәр бәрц, – дзуры Бәрәзг әртә фыдгәнәгмә. – Гъемә, алцәмән дәр ис кәрон, стәй бәрц. Бәрц – адәймаджы цардвәндаджы барәнтән әмә арәнтән арвәй зәххы астәу. Бәрц дунейы сконды әппәт хәрзтә, фыдәхтән, әмә сын әвдисән – Хуыңау. Гъемә үә дыууә барәй – бар: әртә боны ‘мгъуыдмә үә иу аңауәд әмә уацайраг мадәлты сә ләппутимә дзәбәхәй сәмбәлүн кәнәд хъәубәстүл. Фәндагамонәгән – дыууә хъузоны бынәттон цәрдҗытәй. Иннә барән – мәнә үә раздозг рацәуәд мемә, әмә фәндагыл банихас кәндзыстәм, уацайрағтә ма тагъадәр цы хуызы къухы бафтձысты әнә үәлдай фыдбылызтәймәститәй, ууыл. Сыхат адәмты арәнтыл хизгәйә мән нәдәр

фәндагамонәг хъәуы, нәдәр тәлмаңғәнәг, әрмәст әвдисәнән мемә рацу, – амоны уацайрәгты раздозмә..

Тыхгәнджытән уацары бынаты уәлдай фезмәлән нал уыд амә сразы сты дыккаг барыл-фәндоныл. Әрмәст ма дызәрдыг кодтой уәеддәр иу хъуыддагыл: сәйрагдәр раздзог – хистәр әфсымәр әңционтәй не сразы уыдзән зынаргъ базайрәгты ләвары бузныггадән фәстәмә сәхъәубәстәм әрбакәныныл... Сә сусәг катай фысымтән куы бамбарын кодтой, уәд Бәрәзг, хуыс-сәгхъәлдзәгау, йәхи айвәзтытә кодта, амә аудәнны хъәләсәй загъта:

– Уә хистәр разамонәг кәм цәры, уый бацамонут, стәй иемә сабырәй банныхас кәнин – мә быгъдуан.

Цыфәнды ныфсхаст, әрхъуыдьджын амә рәстдзәф цуанонән дәр арсы ләгәтмә зын бацәүән у. Фәлә фадат – аразәг, уавәртә – домаг әхсәнадон царды, амә ләг сәрыстырәй ба-хъуды заман мәләтү ныхмә дәр цәуы рәстдзинады сәрап-понд... Хәтәг-цәуәг Бәрәзгән сыхаг адәмты цәрәнбынәттә хохәй быдырмә зындгонд уыдышты. Зындгонддәр хъәутәй иемә акодта дыууә ‘мбалы, амә уыдонимә цас фәзылдаиккәй әхсәвәй, бонәй, уымән Хуыцау – әвдисән, әрмәст иу хъуыд-даг цәвиттоны әмбисондән бazzад хәхбәсты цәрәг ираеттән: әртәе бонмә дзәбәхәй сәмбәлын кодта хъәубәстыл скъәфт мадәлты сә ләппутимә... Гъемә тыхгәнджыты уацайраг къордән дәр сыхаг адәмты рәстагдәр минәвәртты әфсармәй бахатыр кодтой Уәхскавы тәрхоны ләгтә, амә къуырийи бонмә сә хәдзәрттыл дзәбәхәй сәмбәлдышты, бынәттон ны-мудзджытән та Дагомы Сыгъдәг Мадизәнны дзуары бын әфхәрдү бынаты мәнгарды цындытә сисын кодтой, амә сә хъәутү цәрджытә бегарайы куыстәй фәцарәзтой Дзәгъәлко-мы фәндәгтә амә хидтә әртәе азы дәргъы, стәй уәд рәстады ард бахордтой дзуары бын амә әхсәнни куывдән аргәвс-той әртәе галы фәсхуымгәнәнты уалдзәджы цъәхыл...

ДУДЖЫ АХӘСТЫ

Әрдзон бонахъәдән куыд вәйий йәхи барәнтә амә арәнтә, домәнтә амә ахастытә, әхсәнадон бонахъәдән дәр афтә. Уыйадыл син кәрәдзийә нәдәр фәхицәнгәнән вәйий, нәдәр байугәнән әнә сәрмагонд хуызивәнтәй. Адәймаг

хицәнәй, адәм әмткәй сты әрдзон әмә әхсәнадон боныхъәдән цардәгас әвдисәнта, номхәссәнта әппәт зайдәйгойты әмә цәрәгойты дунейы ахәсты. Әрдзон-гуырдзон домәнты ахәсты баиу сты, ңыдәридәр зәххәй арвы астәу хәрзтә әмә фыдахтә ис, уыдон. Әмткәй райсгәйә, нымайгәйә дунейы рафәлдыста, ирон дин күйд амоны, афтәмәй хуыцәутты хуыцау – Стыр Хуыцау. Алы адәмыхаттән хицән сферлесәг нәй. Алы адәмыхаттән дәр ис Хуыцауы хай, әмә йыл чи цас әүүәнди, чи йын цас зәрдиагәй ләггад кәны, уылас хәрзты йын бацәуы йә цардвәндагыл.

Цәрәгойты әмә зайдәйгойты дунейы әнә ивгә, әнә мәлгә хәрзтә нәй. Җыдәридәр равзәры, райгуыры, уыдон цәрынц рәстәгмә, стәй рәстәджы-дуджы ахәсты сә буарыконд аивы әмә амәлынц. Буары хәйттә күйд иумә равзәрынц, афтә иумә бацәуынц сә цардвәндагыл, стәй рәстәджы ахәсты аивынц сә хуыз әмә бафтынц, цы зәххыл равзәрдысты, уыцы мәрыйл әнә уәлдай дихтәй-хәйттәй.

Талф-тулфәй, зыд әмә кәрәфәй архайгәйә, царды мәсигән фидар самайән нәй. Бонзонгәйә, рәстаг адәмы әүүәнчы әмә бәрны цәүгәйә, ис уәлон дунейы кад әмә рады нысанттәм тырнаен. Әнцад бадгәйә әвәлмоны фәлләйттәм бәллын әмә уыдонәй Хуыцаумә кувын дәр рәствәндагән ахъаз не сты. Хорзай, әвзәрәй чи цы саразы әхсәнадон царды уавәрты, уый фыщаг – йәхизән. Уыцы әрдзон уагыл адәймаг йә цыбыр царды цы фәд ныууадзы, уый вәййы йә амәләты фәстә йә байзәддажы хардз... Йәхи уды фәлтәрдзинадәй фәзминаг чи свәййы фәстагәттән, уыцы рәстаг адәмтә фәкәнинц цардаудән әхсәнадон хәрзтыл фәлтәрәй фәлтәрмә...

* * *

Йә дәргъватин царды Бәрәзг цин әмә мастий цы федта, уыдонән банимайән дәр нәй, зәрдыл дәр бәстон нә ләуынц, стәй сә мысынәй цардвәндаг нәдәр ләгъздәр кәны, нәдәр даргъдәр. Фәлә сәйрагдәрән йә царды стырдәр цауты нә рох кәны растәй-зылынәй, уарзтәй-фыдахәй. Гыщыл хәрзты йын чи бацыди, уыдон дәр зәрдыл әрләууынц рәстәгәй-рәстәгмә әмә йын арфәйаг күиннә уой хәстәгәй-хиционәй, дәрдагәй-әңгәлөнәй? Йәхәдәг дәр бирәтән хәрзты бацыди, фәлә, хәрзты цәугәйә, рәдыйдә дәр дзәвгар

әруагъта кәм зонгә-зонын, кәм та – әнәбары... Адәймаджы удыхъәдән иу бакастәй дәр базонән вәййи, ләмбынаәт хъуыды кәнгәйә, цыдәр лыстәг хъуыддәгты. Фәлә кәронмә зын рахатән сты йә мидсагъәстә. Иутә әргомәй фәдзурынц сәхъуыдитә, әмәе әргом ныхасы къәм нәй. Иннәтәм күы хъусай, уәд цурон әмәе цәстмәхъусәй былдауәнтә кәнинц, мидсагъәсты та сты бынтон әндәр зондыл хәңгәт, әмәе, бахъуыды заман сәхи күүд равдисдзысты, уый бәрәг нәу... Бәрәг у иу хъуыддаг: зонгә-зонын дәхи уды пайдайән әназым ләдҗы тәригъәды баңыдтә, уәд дын фидинаң у...

Гъемә, рәстаг адәймаджы скондәй зәронд Бәрәзгән йә кәронбәттәны фәндәттәй-бәллицтәй сәйрагдәр – йә сидзәр кәстәрты фидән адәмы астәу... Иугәндзоры, иугъәдоны коммәгәсәй хъуыстой, күүд сәхъиарәг мады хъәләсмә, афтә се Стыр фыды ныхасмә дәр, әмәе цәмәй уыци удыхъәд, зәрдүүаг ма аивой, уый тыххәй син хъәудзәни дардәры цардвәндагыл рәстаудәны әмбәлттә. Ләппүйән – чызг цардәмбал, чызгән – ләппү цардәмбал әмәе уыдонимә әгъдауәй хәстәджытә... Нырма сәхъиарәг мады хъәләсмә, афтә син дыууә фарсәй рәстаудәны хицәттә-хәстәджытә нә разынд афоныл, уәд хивәнди фәндәгтил ныссуйтә уыдзысты, әмәе Хуыцауәй дәр – азимаг, адәмәй дәр...

Уыци хъуыдитимә иу райдзаст фәэззыгон бон сихоры хуры хъармыл фаллаг сыйхмә Тәгамә баңыд әмәе йын бамбарын кодта йә фәндон:

– Уастырджийы бонтә әрбаввахс кәнинц, әмәе хъәубәстәй алкәуыл дәр дзәбәххәй әрцәуәнт йә кувән къуырийы арфәтә!.. Нә хъәубәсты, зәгъон, әмәе иннәе рәтты дәр афәдзы дәргъы хәстәджытә-хицәттә сты сәрәгас, әнә фыбылыз. Тылләг әрзад әмәе йә ахадәнәй бафснайдтам. Бонзонгәйә хорхъуаг дәр хъуамә мачи фәюа әмәе хос цух дәр. Гъемә, Хуыцауәй – разы, адәмәй арфәгөнд фәюәнт нә чындззон чызджытә әмәе ләппута, Уастырджийы бонты сә амәндәтә күы ссарой, уәд... Рәстәгыл, афоныл алцыппәт дәр уавәртә күы амоной, уәд. Ацы райдзаст фәэззыгон бонты Болайән – цардәмбалы хъуыддаг. Дардә цәуын дә нә бахъәудзәни. Дә сыхы – Сухты стыр бинонтә, әмәе сәхъиарәг фырты чызджы снысан кодтам чындзән авд азы размә дыууә фарсы мадәлты разыйы

фәндөнәй... Дыууә кәстәры ма ссар, әмә дын әгъдәуттә амонын нә хъәүү, күүрийи бонмәе банаыхас кәнүт. Чындахастән рәестәмбисәй цы ‘мбәлү, уыдан уал җәттәе сты...

– Даю куыд фәнда, афтәе баңаудзынаен дыууә ‘мбалимә ацы изәр, фәлә, ираедыл дзургәйә, әмгүүйтәе фәстәдәрмә нә аңаудзысты? – дызәрдигәй дзуры Тәга, фәлә зәронд ләг ныхас фәңцибыр кодта:

– Ираеды тылхәй дәр авд азы размә бадзырдатам дыууә хәдзары хистәртәй, әмә нае фәнд нае ивәм. Сухты хәдзарвәндаг чызг нае уәй кәнүнц, Тохты хәдзарвәндаг чынды не ‘лхәнүнц, чызгәрвыйстән цы хъәүү, уыдан – чызджы бинонтәй, чындахасты хардз та – ләеппүйи бинонтәй, – цыбырай бамбарын кодта Бәрәзг, йәхәдәг ма ныфсаңтәрән йә хәрәфырты уәхск архоста армытәпәнәй...

Цәрүнәй хәрүнмә ирон адәм бирә хәттыты ‘р҃цыдисты къуындајкы-ныхстуаты уавәрмә сә алыварсы цәрәг знәмты фыдгәнәг къордты азарәй, фәлә бынысәфтәй ирвәзтисты фыщаджыдәр сә Хуыщауы дини-уырнынады хъомысай, стәй та – хъисфәндыры, къәбаелхъуыр уадынды зәлтү ныфсдәттән зәлтәй. Уыдан байу сты Уәхскауы хъәубәстән чызгәрвыйсты, чындахасты уәлмөнц зарджытимә, әмә әрәгвәэззәдҗы әрдз дәр йә хуыз скалдта кәркә-мәркә ахорәнтәй. Зын равдисән у дзырдәй ирон чындахастән мидис әмә хуызай йә уәлмөнцдәр, фәзминагәр нысәнты фәлгонц. Сывәллонәй карджынмә, сылгоймагәй наелгоймагмә цины аныгүүлынц. Рынчынәй йә ристытә ферох вәйиынц, мәстдҗынәй – йә мәститә, фәндыры цагъд әмә заәдҗы зәлтәм хъусгәйә.

Цәстуарzon әмә зәрдәхәларәй адәймаджы фәндиәттән әмә бәллиштән кәрон нае, фәлә фәндыры зәлтәе әмә зарәдҗы хъәләстимә куы байу вәйиынц рәзгә фәлтәрты монцә-әхсизгәттә, уәд зәххәй арвы астәу әвдисәнта свәйиынц дүнейи агәрон хәрзтән... Уәхскауы хъәубәсты дыууә сыйхән сә астәуы нәудзар къуыбыр гәзәмә фәзуат фәци, әмә дзы сыгъдәгдәрән, аивдәрән арбынат кодта Хәстәгдзуар. Уырдәм чызгәрвыйсты әмә чындахасты күвинәттимә баңауынц сыйхәстү хистәртә ләггады кәстәртимә. Бынатыхицау әмә Сәрызәди номәй алы хәдзарвәндаг дәр йәхи бакәны Хуыщауы уазәг әмә бафәдзәхсү әмкъай кәстәрты Раestmägħenәг хъуыддәгтү фәндагсар Уастырджийыл. Уастырджийы зарәг свәйи

чындыктының фынгәвәрдүүсү мыйгагмаса сәрәвәрән иннә цины зардыйтән. Чызджы хәдзары фынгәвәрдүүсү дәр сәйрагдәр гаджидау – дыгуә кәстәрүү мыйгәгтиң тәрәнбонты тыххәй, ләппүйи хәдзары фынгәвәрдүүсү дәр... Дзәвгар сты сидтыйтараңызда цины фынгтыл, фәлә уәлдай бузныггадән аләууынц кәрәдзийи фәстә кәстәрәггаджы аәмә хистәрәггаджы гаджидәуттә аәмә нуазәнтә. Уәлмонцдәр арфатә – фысымы аәмә уазәджы номај. Нуазән алкәмә наә хаудта аәнә бәрәг аегъдауәй, аәмә нуазәнты сәрәвәрәнта дәр уыдысты аәфсины цинон аәмә чындыктының аәмдзуарджынты гаджидәуттә. Фәндагасар Уастырджийи зарәгәй хәдзары аәфсины номыл зарәгмә («Онайы» зарәгмә) дыгуә аәмдзуарджынәй зардиагдәрәй чи азарыдаид чызгәрвисты, чындыкты заман! Ирон аив дарәсү-фәлесты чындык аәмә дыгуә аәмдзуарджының ындысты хъәубәстә фысымай уазәгмә..

Бәрәзджы фәндонәй йә чындызән къухылхәңгәй – Гырым, аәмдзуарджын – Бег. Фыццаг Болайән хәрәфырты нымдәй – түгхәстәг, дыккаг – мадәфсымәры нымдәй, аәмә сә фидәни хәстәгады тәгтә цыппарырдәм дзуарәвәрд фесты гәнахы бындурутау. Чындызән йә къухылхәңгәй уыди хистәр аәфсымәр, ие ‘мдзуарджын – кәстәр, аәмә артыкъахыг ирон фынгту сә фарнамонд хастой адәмь астәумә иугъадоны фәзминагәй, бәллиццагәй амәләтты бонмә. Чындызитә аәмә аәмдзуарджынта уыдысты фәрндижын фыдаелтәй хъаймәтты бонмәйы хотә, аәфсымәртә, цотхалы фарн хәсгәй.

Чызджы хәдзары аегъдауыл сә кәнгә хойы фәйнәфарс куы баләууысты аәмдзуарджынта бадты хистәртүү размә баихынәвөнгәй, уәд сәм фысымты ләггадгәнджыты хистәр барабонай дзуры:

– Соләман аәмә Солыйы дзыхуагджын фырттә, наә чызджыты хуыздары къухыл аәфсымәртүү ныфс аәмә кадәй рахәцидыстут, фәлә уә сәр бахъуыд канд дыгуә мыйггаджы – наә, фәлә дыгуә комбәстү фәхәстәгдәр, фенгомдәр кәнынәй!

– Фәрндижын фысымтә! – дзуры сәм Тәга аудәнүү хъәләсәй.
– Сымах хорзәй цы фәнда, уый сәххәст кәндзыистәм Хуыщауы разыйә, аәрмәст аәмдзуарджын сиахсы хуын ма ферох кәнүт! Бег Уәрәххомы хистәртүү раз цәй сәрән баләудзәни?..

Чызгәрвисты чындыхонтимә хъәубәстәм сиахс бафтыд, уәд

ын әмбәлди сәрмагонд хүйн әртә уәливыхы, кусарты сгуы әмә бәгәнүйә...

Чызгәрвисты әмә чындзхасты әгъдәуттә уыдысты фыдаелтән халдихәй фылдәр әмхуызон, фәлә бәрәг барты әмә хәстү ахәсты цыдысты фәедфәдил әххәстгөнд. Чызджы хәдзары дәр уыди астәуарт, къона, тохына, ләппүйи хәдзары дәр. Тохынайы, астәуарты сәрмә – ауыгъд хәдзарвәндаджы фарны рәхис – зәххон әмә әрвон тыхты иугәнәг, Хуыцауы сконд кувәг бинонты комытәфән арты фәздәгимә әмдзуйы-әмвәнды фидиуәг әмә әвдисән хуры скастәй хурныгуылдмә...

Чызгәрвисты дәр әмә чындзхасты дәр дыууә әмдзуардјыны, сәхойы къухтыл хәңгәйә, ләууыдысты фыццаг бадты хистәрты размә. Уым сын фәткыл арфә ракодтаиккой, стәй сә Фәндагсар Уастырджийыл бафәдзәхстаиккой. Хистәрты разәй зылдысты Сәрзәди бынты астәуартмә, уым тохынайы раз астәуарты рәхисән әмхуызонәй акуывтаиккой гәзәмә сәргүбырыәй, стәй әмдзуарджынта сәхаматә дзуарәвәрд кодтой рәхисыл кәңгә әфсымәртә әмә хойы әвдисәнән ардахәрдү уагыл. Дардәр сә фарны фәндаг цыди цәрән хәдзары къәсәрмә. Уирдәм цәүгәйә, къухылхәңгә базарыдаид фәндагсары зарәг – чындзхонты зарәг әмә йын ләппү чындзәмбәлтә куыд хъырныдтой ныллаң хъәләсәй, афтә әртә әхстү фәкодтаид уәлкъәсәрмә цыбыр ерәдзыппәй (хъусәйәхсә дамбацайә)...

Бынәттә – хынцәг, фадәттә – аразәг, әмә сын хъәуы бәрцыл әгъдау адәмү, әхсәнады иумәйаг уагыл. Иу хъәубәсты сыхәй сыхмә, чындзытә хәсгәйә, саргыбыәхты сәр на хъуыди, фәлә иннә әгъдәуттә уыдысты бәстон әххәстгәниаг.

Чындзән райдайәнәй кәронмә йә цәүәнвәндаг уыди сыйгъдәг. Йә райгуыраң хәдзарәй цәугәйә дәр әмә йә цардәм-балы къәсәртыл хизгәйә дәр әмбәлди цингәнәг адәмән дыууә фарсәй ләууын, әнә уәлдай цәлхдуртә әвәргәйә әмә дзырдәппарәнта кәңгәйә...

Чындзхонтә заргәйә, фәндырыәй цәгъдәйә, иу сыхәй иннәмә куы бацыдысты, уәд усгурлы кәртмә бахизәнү фенца-дысты, әмә Тәга йә худ систа, афтәмәй хъәрәй дзурү:

– Фырәтә! – Бәрәзджы фыдаелтәм уыци номәй амыдтой... Дәләсүхәй уәләсүхмә фарн фәңгәуы, фарн әмә йәм уарzon цәстәй ракәсүт!

– Дәләсихы фарнән уәләсихы – амондджын бинәттә, әмәе мидәмә әрбахизут! – дзуапп сын радта чындахсәвү ләггадәндҗыты хистәр, әмәе чындахонтә әнәе күүлым-пүтәй зәхбын хәдзары къәсәрыл бахызтысты астәуарты размә. Уым дәр әмдзуардҗынта әмәе чында гәзәмә сәргүй-быртәй бакуывтой хәдзары Бардуагән, стәй әмдзуардҗынта астәурәхысыл дзуарәвәрд акодтой сәхъаматә кәнгәе хо әмәе кәнгәе әфсымәрты фарнәй. – Удәй әнәниз әмәе сәрәй сәрәгас адәймаг бәллы рәстәй цәрыйнмә әмәе кусынмә. Гъемә күистамондимә цотхал фәүәнт дыууә ‘взонг кәстәры! Авд әфсымәры әмәе йә иу хойы мад фәкәнәд Сухоны Дүнейы Стыр Фарн!

Уыцы арфәтәм хъусгәйә, Бәрәзгән йә разы сыйтадысты йә даргъ цардвәннаджы цаутә, әмәе, әнхъәл цәмәнты нае уыди фенынаәй, байяфынаәй, уыдон федта куында мастьы, афтә цины уагәй дәр. Гъемә уыцы уавәры йәхи амондджыныл куыннае нымайә! Адәймагән вәййы амонды фарнәй иу райгуыраң йә мады гуыбынаәй, иннае – цардәмбалы ад куы бавзары, уәд. Әртыккаг, цоты ад куы бавзары, уәд. Гъемә әртә амондәй дәр хайджын фәци зәронд Бәрәзг әмәе ныр цыппәрәм амонды ад дәр бавзәрста әртыккәгәм кәстәры цардәмбалы фарнәй, әрмәст ма йын йәхи әртыккаг райгуыраң бон дәр куы фенид Болайән!

Уыцы хъуыдитә хиуарзоны бәллицтә нае уыдисты зәронд ләгән. Әгәр дәр ма фәцард, фәлә хәрзудыбәстә кусәг адәймагән йә фәстаджы боны катәйттә дәр вәййынц цотыл зәрдәхсайдәй. Фыд әмәе мад, мәләтү къахыл ләугәйә дәр, архайынц исты хәрзты бацәуыныл сә цотән әмәе уыдоны зәнәгән, фондз фәлтәрти минәвәрттә куы уой, уәддәр. Уыцы фарнамонды хәрзтыл ләууы мәсүгай фәлтәрти бастадзинад ирон әхсәнады, әмәе йын әппәтәй стырдәр, сыйгъдәгдәр дзуару әмбәләи рәстаг иратты номәй табу кәннын...

Ивгъуыд азты хәрзтә әмәе фыдәхтыл хъуыды кәнгәйә Бәрәзг кости йә кәстәрти фидәнмә әрвонг цәстәй, сә удыгъәеди миниуджытән аргъ кәнгәйә, әмәе йә уырнында, цыфәнды тыхст уавәрти дәр алыварсы адәмы комуләфтмә кәй хъусдзысты, сә хәстә әххәст кәнгәйә, уой.

КÆРОНБÆТТАЕН

Нæдær æрдзон, нæдær æхсæнадон уагæй ис æгæрон, æнæивгæ, æнæмæлгæ, æнæсæфгæ дуне. Майданы дыгуæ фарсау ныхæй-ныхмæ лæууынц цард æмæ мæлæт. Царды хæрзтæ сты арфæйагæй æхсизгон, аддкын, мæлæты хæрдзтæ, фыдæхтæ та сты æлгыистагæй хъыгат, мæтаг. Афтæмæй сын æнæ кæрæдзи уæвæн нæй...

Дунейы тыгъдады фенæн, фæхъусæн, бамбарæн æмæ банкъраен цæмæнты и сыдкыты мурæй кæрдæджы халмæ, уыдонæн ис сæрмагондæй уæвæн, цæрæнбонтæ алыхуызтæй æмæ бæрçытæй. Уыдон æнæивгæ, æнæсæфгæ, æнæмæлгæ куы уаиккой, уæд сæм нæдær мæстагæй исты уаид, нæдær æхсизгонæй. Дунейы диссæгтæ æмæ æмбисæндтæн амидингæнджытæ сты цард æмæ мæлæт. Энæ ивгæйæ, сæфгæйæ, мæлгæйæ куы цæриккой адæм, уæд сæм ногæй, диссагæй ницы уаид.

Цард æмæ мæлæты нывтыл амад æрçыдисты ирон фарны фи-сынта, æмæ нæ дин, нæ уырнынад, нæ дунембарынад дæр æнгом баст сты дзыллæйы номæй цард æмæ мæлæты фæстиуджытыл, æфсæнтыл, аххосæгтыл. Куыст – цардæн фæрæз. Эгүистæй хæрзтæ нæй. Адæймаг куыстæн у. Адæймаджы фыд хæрынæн нæ бæззы. Адæймаг куыстæй фидауы. Цæрыс, уæд – рæстæй. Дзу-рыс, уæд – рæстыл.

Рæстагæй цæрынæй хуыздæр ницы и зæххыл, зæгъгæ, амыд-той нæ фыдæлтæ сæ кæстæртæн, æмæ уый бындурыл амад цы-дисты ирон фарны хæрзтæ бакусынæй бадарынмæ, бахæрынмæ. Ирон царды рæстаг фæлгæтты æвæрд цыдисты фыдæй фыртмæ хæдзары, сыхы, хъæуы æмæ комбæсты уынаффæйы хистæрты хæстæ æмæ бартыл.

Адæймаджы хæстæ æмæ бартыл дзурæг уыдисты куыстæгты, æгъдæутты бæллиццæгдæр хуызтæ, дины-уырнынады канонтæн дзуапдæтгæйæ. Тæрхоны æмæ дзуары лæгтæ цыдисты иу фæндыл æмæ хъуыстой адæмы рæстаг хъæлæсмæ. Сабыр царды цаутæн дæр æхсæн-тæрхоны лæгтæ кодтой хæрзаудæны уынаффæтæ æмæ тыгъды бонты цаутæн дæр... Дзуары, кувæндоны сыгъдæг мысайнæгтæм давыны уагыл чи бавнæлттайд, уый Хуыцауы фыдæхимæ адæмы фыдæх дæр æйяæфта...

Гъемæ фыдæлтæм хорз миниуæгæй цытæ уыди, уыдон ца-лынмæ фæзмын райдайæм, уæдмæ нæ абоны тæрхоны лæгтæ бынхортæ уыдисты, нæ дзуары лæгтæ та адæмы мысайнæгтæй сæхицæн бынта-фæллæйттæ кæндзысты...

ТЕДЕТЫ Ефим

УАЭЗЗАУ САГЪАСТАЕ МА РÆЙУТ, КУЫЙТАЕ

Байрай, мæ уарzon хъæу, ме скаст, мæ зæрдæ,
Нал дæм фæзындтæн дыуадæсæм аз.
Фосы тæф хатын... Ныллæгсæр хæдзæрттæ...
Хъæугæрон кауыл æрдауындзæг нас...
Уæртæ нæ сыхæгты къоппаджын уасæг
Къæсæрæй уасы, хæргæнæг фæци.
Уымæн йæ нысан: фæзындзæни уазæг –
Куыйтæн хъыджы хос у, хъæубæстæн – цин.

Куыйтæ мыл уайтагъд æмбу кæнын систой
Фисынтæй, фæндæгтæй, тасы фæдæн.
Чызджытæ ракæсынц рудзгутаёй, систæй,
Фæлæ æз уазæг дæн, усгур нæ дæн.
Банцайт, куыйтæ, уæ рæйд у æвирхъяу,
Ракæсут, фенут мæ, нæй мæм лæдзæг,
Не ‘мбарут, милатæ, хъæу у мæхи хъæу,
Ардæм мæ хоны мæ Фыдыуæзæг.

Байрæстæн ацы ран, уарзтой мæ куыйтæ,
Кодтон сын алкæддæр хойрагæй бæр,
Куывдтæй сын хастон æрдæгхæрд ысгутаёй,
Уæлдаёфы ахстой, къæпгæнгæ, къæбæр.
Фæлæ мæ систой мæ сæннтæ тымыгъяу,
Дардмæ мæ ахуыдта фæндаджы даргъ,
Хъæуы мæйдарæн, – хъысмæт мын нымыгъта, –
Хъумæ ыссудзай æнусон цырагъ.

Оххай, нæ рауад!.. Аермæстдæр йæ фендмæ
Сæфт хъæбул агуырдау хъардтон мæ уд.
Куыйтæ, сымах та лæбурут Ефиммæ
Амæ йæ хъæубæстæй сургæ кæнут...

Фәлә мә адәмәй ног тых куы райсон
 Ме 'рдәгфыст таурәгъән, ног балц мә къах
 Дарддәр куы агура, гъеуәд мә райсом
 Хъәуәй фәндарааст кәндзыстут сымах.

СУСӘГ МАСТ

Саудараәг дән, сау әнустә
 Сау хәхтау – уәззау.
 Ме 'хсәвау мә бон дәр сау у,
 Сау нымает дәр – сау.

Кафтмә, хъаztмә нал фәңәуын,
 Сау мигъ мыл тыхсы.
 Уды монц ңы ныфсәй хастон –
 Ингәны хүйссы...

Нәй, уәddәр мә рыст зәрдәйән
 Амәddаг фәци:
 Уым әваст куы фәтәркк кәнен
 Цардмәбәлләг цин...

Цәй, ныzzарон, кәнә скафон –
 Не схауы мә хал, –
 Искаәцы къуыдиш зәгъдәни:
 – Ай цәуыл ысхъал?..

Фәлә сау маst? Уый фыдәнән
 Ары хос мә сәр:
 «Әрц тох»-әй ыскафын уаты
 Сусәгәй уәddәр...

ДОЙНЫ

Хосдзау дән, мә уд ысхауы,
 Нал быхсын бынтон,
 Бахус и мә хъәләс тәвды,
 Авәрут мын дон.

Аэз салдат дæн, топпы цæфæй
 Фескъуыйы мæ бон, –
 Байдзаг ис мæ цырыхъхъ тугæй, –
 Авæрут мын дон.

Дон уæлдæфау цин, æвдадз у,
 Ма лæуут æнцад,
 Уымæй гуыры цины зарæг,
 Уымæй гуыры цард!

Цард у адджын, адджын, фæлæ
 Фесты хатт зындон,
 Зæрдæйы павд фендзыг ваййы,
 Ферхæцы бынтон.

Уæд йæ сæнтты айрох вæйы
 Адæймаг бынтон,
 Айзæлы йæ фæстаг фæхъæр
 Удисгæйæ: «Дон!»

Зæрдæ судзы, риу фæтоны,
 Дон æрисут цырд, –
 Хъуамæ сдзурон цардамондæн
 Иу æнусон дзырд!

Дон æрисут, цард мæ хъæуы,
 Цæй цæмæ у каст?!

Науæд æз ныххуышп кæндзынæн
 Денджыз дæр æваст!

ЗÆРОНД ЛÆГ

Ныр мæ кæрц дæр сæрды тæвды
 Ме уæхсчытæй нал ласын, –
 Ризынц къухтæ, ме ‘нгуылдзтæй та
 Уидыджы хъæд нал ахсын...
 Царды даргъмæ нал фæбæллын,
 Нал ис ууыл бахъæпæн, –
 Зонын æй, зæрондгæнæг низ
 Алкæуыл дæр бахæпдзæн...

Уазал-иу зынгау куы сыгъта
Дард балцы әхсәвәеддә,
Аңағътон-иу уәд әхсontaу
Æз мæ армытъәпәнтæ...
Æмæ иу сæ цæхәркалдæй
Арт ыскодтон дард балцы.
Ныр цы кæнон? Зæххæльвæст мæ
Сызмæлынта нал уадзы...

Үæ, мæ фырт, мæ фæдзæхстытæ
Минтæ сты, әнæкæрон:
Хæсс бæрzonд мæ бухайраг худ,
Ме ‘взиست хъама, ме ‘взиист рон...
Цæгъд ныфсан мæ хъисын фæндыр,
Нæй йын хæхтау рох уадзæн,
Уый зардæй дæм сау къæдзæхæй
Налхъуыт фærдыг рахаудзæн...

Фест мын ды сæдæйы сæйраг,
Хорз зæгъæг дыл амбæлæд,
Абон у мæнæн та, мæ фырт,
Бафынæйау амæлæт...

ДЗÆБИДЫРЫ ФÆНДАГ

Афтæ мæм касти: зындауæн у сырдæн
Хохы къæдзæх дуртыл,
Дис кæнын, дис:
Нæй йын ысхизæн æмдæхgæр, фærсырдæм,
Хаудзæни, загътон, ныртæккæ...
Фæдис!..

Зæрдæйы гуыши-гуышп ыссыди мæ риуы,
Фæлæ дын уый митæм уалынмæ кæс:
Алæууыд иу ран,
Фæхæцыд йæхиуыл,
Фестади арвмæ ыстæхын әнгæс...

Амә фәгәпп кодта айнәг къәдзәхтыл,
 Авзәрста дурты йә къәхтәй әмә
 Хохы фәхсүтыл,
 Йә сусәг хәтәнтыл
 Арвырдәм сиргә ыстахти хәрдмә...

Сатәгәй фестад йә цәсты раз быдыр,
 Ба-ба-бау! Дистә фәкодтон...
 Цәуыл?
 Загътон: нә сарәхсид апсыз дәбидыр
 Авгау лағыз раны әспындәр цәуын...

МИТЫ КЪУЫБАР

О, хүрәнгәс, әрымыс ма нә митә,
 Нә зонын аз, цы хуызы мә әмбәрстай.
 Аз дыл ныууыгътон бәрз бәласы миттә,
 Ди мын мә хъуыры ихы къәртт нышпәрстай.

Мә дышпәй дәм сырхуадул фәткъуы каст.
 Уыдтой йә хорз дә сау цәстыты хаутә, –
 Аз ай күйддәртәй феппәрстон әваст,
 Цәвитеттон, митмә ‘нәбары ысхаудта...
 Налхъуыт дәндәгтәй ахордтай йә фарс,
 Мә уарзт дә удмае иучысыл мур баххәст,
 Цәмәй зыдтай, дәумә әнхъәлмә каст,
 Цәмәй зыдтай, мә сусәг бәллиц баххәст...
 Нә уәндыдтән къуыбар фехсын дәуыл,
 Фыццаг уал аз әндәр чызджытыл фехстон...
 Да хуыз фәивтай, фембәрстон... ныббар,
 Куыд фәссырх и дә урсцъар цәсгом – федтон...
 Ныххатыр кән фыдуаг миты тыххәй,
 Аз фехстон де ‘мгар чызджытыл къуыбәрттә, –
 Дауыл та фехстон салд миты тыхтәй
 Мә судзгә уарзт, мә цин әмә мә зәрдә...

УӘЛДӘФ

Ныгууләфыдтән арф...
 Уйй царды хостә нуазын,
 Сыгъдаег уәлдәф, нә уромәг, нә ныфс, –
 Ләджы цәстырухс ахуыссын нә уадзыс,

Цыма дын арт у: фу-фу йыл кәнис...
 Уәйыг дә ды!
 Дә цардхъом тых кәм нә уа,
 Ди уырдәм, зонын, батондзынә хох,
 Цәмәй дунейыл афтид бынат ма уа,
 Цәмәй ыскәнай царды сәрыл тох...
Аз дис кәнин!
 Куы райгуыры сывәллон,
 Уәд мады цинәй тагъдәр у дә хәс:
 Ди раттыс уымән ныфс аәмә цәрәнбон,
 Ди раттыс уымән тых аәмә хъәләс!..
О хурәмсәр!
 Нә зәрдәйи уидаг дә!
 Мән, цардәттәг, дәуыл зарын фәндә!
 Бәргә, ләгән, әвдадзы хостә даргә,
 Зәрыбонмә куы ләггад кәнис ды...
Фәлә уәууәй!
 Тәвд нәемиджы фәсонтәй
 Салдаты цард куы ‘рбавәйиы цыбыр,
 Иә сырх тут риуәй, – тугамәст фәсонтәй
 Диууәрдигәй куы ныллаууы цыхцыр,
 Куы фәхъәр кәнис:
Оуу, мәлүн, цы кәнон?!
 Ныйярәг мад, дә фәлмән къух кәм ис?!

Уәд ын әваст әвдадзы хос ды фестыс,
 Фыцаджы дәр ды раңауыс фәдис.
Фәзәгъынц афтә:
 Дохтыртаен нә бантыст
 Мәләтү къухтәй цард байсын сәе бон,
 Уәддәр ын ды фәстаг ысуләфт раттыс,
 Фәстаг хатт ын ды фәзәгъыс хәрзбон...
 Сыгъдәг уәлдәф?!

Анә хойраг, әнә дон
 Фәразон у адзалы боны ләг.
 Фәлә дәуәй куы фәиртәсәм сау бон,
 Уәд арвдзәфау әрбавәйиәм куынає...
Әмә цәмәй
 Нә абон аәмә сомыл
 Амбәләм цардау, ма йә кәнәм уәй,
 Фәкәнид хъуамә алчидаәр йә сомы
Аппәты фыцад, не суләфт, дәуәй!

ДЗЫВГЪУИСЫ ТАУРÆГТЬТАЕ

Mингай әнустәе рацыди, дуне куы равзәрди, уәдәй аборнәе. Дзывгъусы кәд равзәрд, уымән бәлвырд ницы әвдисән и. Фәлә, наә рагфыдәлтәй куыд баззади, уымә гәсгә кәддәр заманы Дзывгъусы хъәуы уәйгүйтә дәр цардысты. Дзәгъәлы наә баззади аборнәе, Уәйыджы Тыччы, зәгъәгә. Уыцы Тыччы ис Дзывгъусы чыылдыммә. Ләууы хъен. Ис әм дурәй аразәнтәе, мәнә адәймаг цы быңау аразәнтәе скәнә, ахәмтә. Йә иу аразәнен бынты йын фос фәңгиздисты, әмәе аразән йә бынатай чысыл фенкъуысыди, уйядыл Тыччы дәр гыңыл фәкъул и.

Раздәр рәстәджыты-иу ардәм къуыбырыл суайын хъуыдис, фәлә 2002 азы дәргъвәтиң къевдаты фәстә зәй рацыдис әмәе Тыччыйы алыварс хуырәй байдаг кодта. Әмәе йәм ныр әмраст бауай, къуыбырмә йәм җәуын нал хъәуы.

Иу хабар ма уәйгүиты тыххәй. Күрттаты комы ис хъәу Алонәга, цардысты дзы Хәдарцатә — хәцца мыггаг сәм наә уыдис. Алонәгайы хъәуы кәрон уыдис стыр дур. Хуытой йә Уәйыджы Дур. Әмәе, куыд дзырдтой Хәдарцаты фыдәлтәе, афтәмәй, дам, уыцы дур уәйыг әрхаста Цудийы рәбинаэй. Уәйыджы Дурән йә бин уыдис байбын. Къевда

рæстæг-иу фыййæуттæй нымæт кæмæ нæ уыдис, уый-иу Уæйыджы Дуры бын бадтис æмæ-иу уырдыгæй йæ фосмæ кастис. Мæн мæхи дæр, фыййау уæвгæйæ, бирæ хæттыты баузæг кодта.

Цард куыд диссаг у, æвæдза! Аæвæццæгæн, номард кæуыл уа, уымæ æвналæн нæй! Фæнды дур уæд, фæнды хъæд уæд, фæнды бæлас уæд. Фыййагдоны рудник кусын куы райдытта, уæд хъæу Алонæгайы бынмæ халæн æрмæгæн æфтауц аразын райдыттой. Алонæгайы цæрæг нал уыдис. Дзывгæуисы хъæумæ дард, Дæллагхъæумæ дард. Бульдозертæй стыр фæзуат сарæзтой. Агуыри-дурæй систæ амайын райдыттой, афтæ зæгъæн ис, æмæ æмбис амадæй фылдæр уыдисты. Уæд иу бон кæцæйдæр цыдæр хицау фæзынди, æрзылди куыстуатыл, йæ цæст ахаста æмæ æфтауцы сæрмæ Уæйыджы Дурмæ куы фæкомкоммæ, уæд загътта:

— Уæлæ уыцы дур куы ратула, уæд нын не ‘фтауц йæ быны ныккæндæни.

Æмæ ахæм бардзырд радта: дуры бын халæн æрмæт афтæ сæвæрын хъæуы, иннæрдæм куыд афæлдæха! Куыд загътта, афтæ бакодтой, фæлæ дурæй иунæг къæртт дæр иннæрдæм нæ ахайди, иууылдæр æфтауцыл рафæлдæхти, æмæ иын йæ систæ ныппырх кодта.

Ахæм æбуалгы митæ бакодта Уæйыджы Дур мæгуыр адæмы куыстытæн. Уыцы хицау ахæм бардзырд куынæ радтаид, уæд ма аборн дæр дур йæ бынаты лæууид.. Мæнае Багаты Лади йæ таурæгъ «Къадаты уæйыг», зæгъгæ, уым фыста домбай лæджы тыххæй (кæс «Max Дуг» 2006-æм азы фарæстæм номыры). Аæмæ ахæм уæйгүйтæ махмæ дæр уыдис, Куырттаты комы сæ иу Елхъанаты Мули. Хонгæ дæр æй Уæйыг кодтой. Мули-иу хъæдмæ куы ссыди, уæд-иу, бæх цы ‘рластайд, дыууæ ахæмы-иу Мули йæхæдæг æрласта суг. Бæх-иу уæзæн цы мækъуыл ласта, уый-иу Мули йæхæдæг рогæн æрхæцæ кодта. Иннæ ахæм уæйыг лæг та Тохтиаты Дæхци. Дæхцийы хабæрттæ чиныгæй ныффыссынмæ бæззынц.

Дæхци райгүyрдис æмæ зæронды бонмæ фæцарди Куырттаты комы Барзыхъæуы. Хуыцау ын балæвар кодта стыр тых, стыр хъару. Уæдæ, хæргæ чи кæны, тых æмæ хъару дæр уымæ ис. Нæ рагфыдæлтæ фосдарæт æмæ зæхгүystгæнæг уыдисты. Иу рай-сом Дæхци йæ сыхæгтимæ йæ хъомтæ аскъæрдта хизæнуатмæ, фæстæмæ куы раздæхтысты, уæд ма Адылты дуармæ ныхæстæ кодтой. Уæд Адыл афтæ зæгъы, йæ дуармæ цы хырхæйфадæн хъæд уыдис, уымæ амонгæйæ:

— Ныр мæ мæ галтæ Гачынæй æрыскъæрын хъæуы, ацы хъæд мæ Дæллагхъæумæ нылласын хъæуы æмæ йæ афадын хъæуы.

Дæхцийæн йæ иу къах хъæдыл æвæрд, афтæмæй Адылы ныхæстæм хъусы. Стæй Адылæн афтæ зæгъы:

— Дæ тохъхъыл аргæвд, æмæ дæ хъæд хырхæйфадæны уыдзæни. Кæд æй нæ ныхæссон, уæд та æз мæ сау уæныг æргæвдын.

Ныр сын Дзиу æмæ Дочче иуварсæй сæ хæснаджы ныхасмæ хъусынц. Уæд Дзиу Дæхцийæн афтæ бакодта:

— Ме ‘рвад, мæн дæр ма худинаг кæн æмæ дæхи дæр! Куыд ныхæсдзынæ ахæм стыр хъæд Дæллагхъæумæ?

Дæхци та загъта, кæд, дам, æй нæ ныхæссон, уæд мæ сау уæныг уæ амæддаг, зæгъгæ.

Цыбыр ныхасæй, Адыл æмæ Дæхци сæ къухтæ кæрæдзимæ радтой. Дæхци ма Адылы бафарста, цал æвæрды йæ æркæнон ардыгæй Дæллагхъæумæ, зæгъгæ. Адыл ын уый йæхи бар бакодта. Никæй сæ уырныдта, йæ бынатæй йæ йе ‘ккоймæ сисдзæн, уый дæр. Дæхци хъæдыл схæцыд æмæ дын дæлæ фæцæуы. Фæлæ йæ, ау, ныффæраздзæн?

Æвдисæн лæгтæ Дзиу æмæ Дочче йæ фæстæ цæуынц, Адыл кæртмæ бахызти, æмæ йæ тохъхъыл йæ размæ фæцис. Адыл ын йæ рагъ æрæууæрста, дæ руаджы, дам, изæры сау уæныджы дзидза хæрдзынæн. Стæй йæ бинойнаг Хæдарцонæн афтæ зæгъы, æри-ма, дам, исты, мæ дæндæгтæ ахсон.

— Исты хабар ис, искуыдæм цæуыс?...

— Цы хабар ма уа, изæры сау уæныджы дзидза хæрдзынæн!

— Эмæ нæ сау род исты кодта?

— Нæ сау род ницы кодта, фæлæ Дæхцийы сау уæныг!...

Æмæ ыйн уæд Адыл радзырдта, хабар куыд у, уый! Уæд ын Хæдарцон дæр афтæ зæгъы:

— Дæ тохъхъылыл дæ къух ауигъ: Дæхци цы зæгъа æмæ цы нæ бакæндзæни!

Уæд Адыл йæ дзыхыдзаг ныххудти, куыд хъуамæ ахæсса хырхæйфадæн хъæд, кæд æй ахæсса далæ Стæрæджы доны онг...

Дæхци хъæд хаста æмæ хаста. Стæрæджы донымæ куы ныххæццæ, уæд доны бауади. Инна фарс хъæд былгæрон æрæвæрдта, йæ дзабыртæ раласта æмæ сæ ныллæмæрста, йæ фæсмын цындандаæ дæр ныллæмæрста, йæ зæнгæйттæ кæйонг ныххуылыдз сты, уыдон дæр уыйонг ныллæмæрста, стæй фæстæмæ йæ къахвæлыст скодта. Схæцыд та хъæдыл æмæ йæ

әртә әвәрдән ныххәңәе кодта дзырдгонд бынатмә. Әвдисән ләгтә ссыдысты әмә Адылы дуармә әрбадтысты. Адыл кәрты цыдәртә архайдта, рацыди сәм уыцы хъәлдзәгхуызәй, цима сау уәныңды дзиңдайы тәф йә былтыл ауад, уыйау. Дәхци әмә Дзиу ницима сдзырдтой, афтә Дочче Адылмә фәразәй, фембылд дә, ме ‘рвад, зәгъгә. Уәдмә әрмакуыр тохъхыл сә размәе рауди, Адыл ын йә рагъ әрәүүәрста, уый йәм хәрдмәе скасти, уымәй афтә ыын къәбәр дәтты. Уәд ын Адыл афтә, фәстаг каст, дам, ма мәм скодтай. Ләгтә иуцасдәр әнәе дзургәйә аләууыдысты. Стәй Адыл афтә зәгъы:

— Әз тохъхыл аргәвддзынән, аңаң әй, Дәхци, дәхәдәг куыд бахәрай, афтә! Дәхци йә ңаңтәй үәхимә әрныкъуылдта. Дәхци йә иунәгәй бахәрыныл куы сразы, уәд та Адыл әрныкъуылдта йә ңаңтәй үәхимә, куыд хъуамә бахәра әнәхъән тохъхыл, зәгъгә. Әмәе уәд уәныңды хурхыл дәр кард суадздысты...

Ләгтә та сә кәрәдзимә сә къұхтә радтой, нысан бол загътой әмә сә хәдзәрттәм фәңғыдысты. Нысан бол әрхәңңә, Адыл тохъхыл аргәвста, сғыхта йә, сивыры йә сәвгәдта әмә әвдисән ләгтәм фәдзырдта. Әрбаңыдысты. Дәхци сивыры раз әрбадти әмә ма Адылы бафарста, дон мын ңас уадзут нуазын, зәгъгә.

— Ҷас фәндү нуаз! — Адыл үәхинимәр загъта, дон дәр хуылфы бынат ахсы.

Райдытда Дәхци хәрын. Цыбыр ныхасәй, фәстагмә ма сивыры ңалдәр хайы уыдис, әмә сә әвдисән ләгтә аскъәфтой, афтә сә комыдәттә раивылдысты, адон дәр бахәрдзән, зәгъгә.

Дәхцийә ма ахәм зәрдыштарән хабәрттә ноджыдәр баззади.

Сәрдигон-иу сә фысвосы дзугтә дардтой бәрзәндтү, цыти рәбүн-иу кәрдәг кәйонг зади, уымыты. Уымән әмә нә фыдаәтә бирә фос дардтой, әмә сын зәххытә нә фаг кодтой.

Уымәй дәләмә хохы мидәг, хъомвосән хауынәй тас кәм нә уыдис, уымыты та-иу дардтой сә хъом әмә сә бәх рәгъәуттә.

Ныр уыцы фосхизәнтә дзәгъәләй баззадысты, иу фысы, иу стуры сәфтаңды фәд дзы нал ис. Сәрд-иу хәхты бәрзәндтү сә фыстә куы фәхызтой, уәд ма-иу сын бирәтә быдышы нартхоры хәтәл баххуырстой, ңәмәй тынгәр снард уой әмә зымәдженән әнцондәр хәссән уой. Иуахәмы әртә хәдзарәй, нартхоры хәтәл баххуырстой. Фәхызтой уым сә фос, фәстәмә

сә куы сцәйскъәрдтой, уәд сә, комы сыл кәм баизәр, уым баураәттой, дыууә кусарты акодтой, сфыхтой сә, цәмәй фәндагыл аәххормаг ма уой. Сә фых дзидзатә сивырмә сәвгәдтой, стыр арт скодтой, әмә фыййәуттә арты рухсмә аәхсәвәр баҳордтой. Фәсәхсәвәр фыййәуттәй чи фосы кәронмә аңыди хүйссынмә, чи та нымәты йәхи батыхта әмә арты фарсмә йәхи әруагъта, иннәтә арты раз бадтысты әмә ныхәстә, таурағътә кодтой.

Уалынмә комәй уәрдондҗыны уынәр әрбайхъусти, аәрбаҳаецә әмә — Дәхци. Арты раз чи бадти, уыдон Дәхцимә дзурынц, рацу, дә фәллад суадз, зәгъгә. Дәхци дәр сын арфә ракодта, уә Хуыцауы хорзәх уә уа, уәртә цы дзәбәх бадут арты фарсмә!

Кәстәр әм фәкаст йә галтә суадзынмә, нартхор сын радтой.

Дәхцийы сивыры раз, исты ахәр, зәгъгә, къодахыл сбадын кодтой. Дзидзатә кәттагәй әмбәрзт уыдысты, әмә кәстәр, ләг цы баҳәрә, уйлас кәттаг байтом кодта. Дәхци, ләппу йын цы дзидзатә байтом кодта, уыдон ахордта, стәй кәттаг рәбындәр бапшәрста.

Цыбыр ныхасәй, кәттаг сивырән йә иу кәронәй иннәмә баҳәцә, дзидзатә дәр хәрд фесты. Дәхци дзидза әфсәстәй йә кәрцы йәхи батыхта әмә йә уәрдоны схүйссиди. Райсомәй бон цъәхтә куы кодта, уәд йә галтә аифтыгъта әмә афардәг и. Фосы кәрәтты чи хүйссиди, уыдон күйд стадысты, афтә Фыйяджыданы сәхи аәхсадтой, стәй арты фарсмә сәхи ластой, бакәссынц әмә — сивыр афтид. Фәстагмә ма-иу дзыхарәхт ләг әрбаңыди әмә, сивырмә кәстәйә, афтә зәгъы:

— Хуыцауы тыххәй, бирәгъ дәр хом дзидза нал хәры? Ай уә сивыры дзидза күйнәуал ис! Дәхци хохәй Емаусмә, мә хәстәджыты фенон, зәгъгә, ныңцыд. Иу бон йә фысымтә зиу ракодтой хүймә кәрдымә.

Дәхци дәр семә. Кәрдымц, уалынмә сихор дәр сси. Ҳәдзары хицау Дәхцийән афтә зәгъы, ацу әмә, дам, нын сихоры хәрдән исты аәрхәсс. Әфсин бедырайы дзаг цәхдон скодта, дзидзатә уәларты фыцынц. Әфсин пеңәй дзул райсы, стъолыл әй аәрәвәры, әмә та йә Дәхци цәхдоны атулы әмә йә ахәры. Уәдмә әфсинән дәр йә хыссә фәцис.

Әфсин къәбицмә бауади, ног әнтуан акодта, әмә Дәхцийән афтә зәгъы, әз, дам, күйройә ссад аәрдавон. Исчи бафәрс-дзәни, Емаусы цәугәдон куы на ис, уәд дзы Җавәр күйрой

уыдис, зәгъгә. Фәлә, ам немың күң цардысты, уәд дзы иу хъәздыг ләгмә уыдис стыр күйрой, әмә зылди уарыны дәттәй. Емаусы әрхытә бирә ис, уымыты цы уарыны дәттә әмбырд кодта, уыдон цыдысты күйроймә.

Емаус раздаәр хуындиндис Гыццыл арыхъхъ, Заманхъул та — Стыр арыхъхъ. Әфсин күйроймә цәууыны әфсон фәдисы атын-дзыдта зиууэттәм әмә сын ракодта йә дзулты хабар. Әмә сын әй Хуыңау худәг фәкодта. Худәгәй мәлгә сә күист ныу-угътой, уәдә әххормагәй кәдмә күистаиккой?

Дзывгъуисы хъәу күң равзәрди, уәдәй фәстәмә йын әрдз әмә хъысмәт бирә хъизәмәрттә бавзарын кодтой. Фыдәлтәй нырмә абоны Дзывгъуис у әвдәм Дзывгъуис. Дыууә хъәуы дзы раджы кәддәр заманы халерәй фәцагъды сты. Цыппар хъәуы та зәйы бын фесты. Дзывгъуисмә та зәй кәцәй әрцәуы, зәгъгә, уәд хъәуы чыылдыммә цы ком ис, Гуытыгом, зәгъгә, уый райдыдта Хәериуы хохы уәллаг кәронәй, әмә йә дәлләг кәрон фәци Дзывгъуисы, Фыйяджыдоны был. Дәргъвәттин әмә тыхджын къәвдаты фәстә-иу Гуытыгомәй дон ракалди, ىемә-иу раласта алы хъәдәрмәг әмә дур, әмә-иу цәугәедон бацауәзта. Афтәмәй-иу хъәу доны бын фәци. Хоры къутутә, дам-иу, доны сәр ленк кодтой. Кәй зәгъын әй хъәуы, адәм-иу сәхи айстой әмә-иу ләгәтты цардысты. Тых-гәндҗытә дәр әм араәх ләбурдтой, сә фос сын-иу атардтой, хорзәй сәм-иу цы уыдис, уыдон сын-иу байстой. Фыццаг та-иу афтә уыдис, цәмәй иу хъәу инна хъәумә зына, фәлә Дзывгъуис никәцы хъәумә зындис, әмә сын тыхгәнәг тых кодта. Әндәр хъәумә-иу тыхгәнәг күң бабырста, уәд-иу фәдисы стыр әртүтә скодтой, әмә-иу сәм алырдыгәй әххуисмә фәзындысты әмә тыхгәндҗыты ‘мхуызонәй фәтардтой.

Дзывгъуисмә тыхгәндҗытә араәх кәй бирстой, уый сә тынг сагъәсү әфтүйтә. Фәлә цы фәуюй әмә кәдәм фәлидзор, әндәр хъәумә кәм зыной, ахәм ран кәм ссарой зәхх? Фәстагмә әрцыдысты ахәм хъуыдымә. Фыйяджоны инна фарс километр уәлдәр уыдис чысыл рәсүгъд фәз. Уыцы фәз Гулимә зыны, әмә уым Дзывгъуисәй хъуамә исчи хәдзар скәна! Фәлә чи?... Кәй фәнди йә цәттә хәдзарәй ацәуин?

Уәд та әрцыдысты ахәм хъуыдымә, зәгъгә, хәлттә сәппарәм, әмә кәй хал схая, уымән хъәу әмхуызонәй уым хәдзар күйд саразой, афтә. Хәлттә сәппәрстой, әмә Саккаты

хал схаудта. Хъәу сәм әмхуызонәй фәкастысты, әмә сын хъәуы цы хәдзәрттә уыдис, уыдонәй хуыздәр хәдзәрттә сарәзтой — аборн дәр ма сә хонынц Саккаты хәдзәрттә. Саккатә сә ног хәдзәртты куы ‘р҆цардысты, куы ‘рбынәттон сты, уәд-иу фәzzәг сә ләгтәй-иу Цудийы рәбын хос карста. Әмәйәм хәйрәг әрбацыди, кәсеси йәм. Ләгтәй үис ныккәрды әмә хәйрәгмә хәстәг баңуы, әмә та хәйрәг дардәр алидзы. Стәй хәйрәг хъәдмә бацыди, хәрисәй җәвәг скодта, әмә уый дәр хос кәрдын райдытта. Цастә карста йә хъәдын җәвәгәй, фәлә уәддәр цыдәртә къуырццытә кодта. Цыбыр ныхасәй, хосдзау цыдәридәр змәлыди, уый хәйрәг дәр фәзмыйда. Хосдзау йә җәвәг дауы, хәйрәг дәр йә җәвәг дауы. Хосдзау йә үис ныххәцә кәнни, ссәуы — хәйрәг дәр йә үис кәрдын фәуадзы әмә уый дәр йәхи җәуәг акәнни.

Хосдзау йә карст кәрдәгәй йә хъәбысы дзаг әрәмбырд кодта әмә йә иу ран әрәвәрдта, әмә та йә хәйрәг дәр бафәзмыйда. Хосдзау цы кәрдәг әрәмбырд кодта, уымәй бәндән бийын райдытта, әмә та хәйрәг дәр афтә. Хосдзау йә бәндәнәй йә къәхтә фидар бабаста, әмә та йә хәйрәг дәр бафәзмыйда. Хосдзау йә къәхтү баст җәвәгәй фәлыг кодта, хәйрәг, ҆цалынмә йә хъәдын җәвәгәй хеко кодта, уәдмә йәм хосдзау бауади әмә йә сәрдасәндзәф фәкодта. Уый уыдис әртыщәг бон, әмә алы әртыщәджы дәр хәйрәдҗы хъуыдис сәрдасәндзәф кәнни. Бирә азтә фәцардысты Саккатә сә ног ҆цәрәнты, сә хъәздыгдзинадән ныккәнән дәр нал уыдис. Дзывгъусимә дәр тыхгәндҗиты бирст фәкъаддәр ис, әмә адәм ҆цәрын райдытой.

Иуахәмы фосмә бирәгтә баләбурдтой, әмә Саккаты нәлгоймәгтә фәдиси аңыдысты. Уый уыдис әртыщәг бон. ҆Цалынмә сә фос әмбырд кодтой, уәдмә байзәр. Хәйрәг хәдзары алыварс фәратәх-батәх кодта, сәрдасәндзәф, сәрдасәндзәф, зәгъгә, хъәргәнгә. Фәлә йә чи фәкодтаид сәрдасәндзәф?.. Әмә, дам, уыйадыл хәйрәг фәдәлдзәх.

Саккатән дәр сә хәйрәдҗы фәдәлдзәхәй фәстәмә сә цард фәцуудытта, хъуын сыл нал хәңциди. Зиантә дәр, дам, сыл арах ҆цәуын байдытта. Әмә уәд алырдәм фәлыгъдысты, суант ма Гуырдзымә дәр аftyдысты. Рәстәг къәвдаджын ахаста. Уәд ма мә фыдәлтә иумә ҆цардысты бирәе бинонтәй. Сә фосы бынат съыиф, әмә хистәртә загътой, фос тәригъәд сты

цъыфы әмә, дам сә Саккаты бәстыхәйтты хәлдзәгты бауromәм. Райсомы Хадзымәт — мә фыдимә дыууә ағсымәры цот уыдысты, әз әй зәронд ләгәй әрәййәфтон, — фос аскъәрдта, фәхызта сә бон-изәрмә. Изәры сә баурәдта Саккаты хәлдзәгты. Әрцыди Хадзымәт хәдзармә, әхсәвәр баҳордта. Йә бинаг нымат әмә йә уәйлаг нымат ахаста әмә йә фосмә аңыди. Сисы раебын-иу дзәбәх ләгъз ран йә бинаг нымат әртидта, йә уәйладжы та йәхі арбатыкта, йәхі әруагъта. Әрцәй-фынәй кәны Хадзымәт, әмә та хәйрәт йә цуры аләууы, уә тъәбәртт-тъәбәртгәнән ма мын авәрут, зәгъгә, әмә та ләг хәрдмә фесхүүи. Афтә Хадзымәт фыдәхсәв арвыста хәйрәгимә. Стәй бон куыдәр цәхтә кәнын райдыдта, афтә Хадзымәт йә фосыл раҳъәр кодта әмә сә хәдзары баләууын ласта. Уәдмә хистәртәй чидәртә сыйтади, фәрсүнц Хадзымәт, цәмән әртардтай дә фос, зәгъгә, әмә сын хабар радзырдта. Тъәбәртт-тъәбәртгәнән та хәйрәджыты ‘взагәй у сасир.

Фәлтәрәй фәлтәрмә куыд дзырдтой, афтәмәй, дам, әппәты разәй Дзывгъусы җардис ахәм мыггәгтә: Бекуатә, Бәройтә, Саккатә әмә Джериатә. Дзывгъусы дзуар куыдәй равзәрди, уйы тыххәй куы наә зәгъон, уәд раст наә уыдзәни. Нә фыдәлтә Хуыщауы ‘вастәй кувәндәттә наә араәтой. Аразгә сә адәм кодтой, Хуыщауы сын-иу амондджын зәххы гәппәл кәм бацамыдта, уым. Ныртәккә, арв кәм әрцәвү, уым дәр та кувәндөн ацаразынц. Афтәмәй әлгъыстән базади, арв дә йә уәззау дурәй әрцәва, арв дә ‘ркъуыра, арвы талынджы баҳай, арвы Җәф фәүай..

Кәддәр раджы заманы, дам, фыдзымәг скодта, залты мит ныу-уарыди, хохаг тъәпәнсәр хәдзәрттә миты бын фесты. Ныр Дзывгъусы дзуар кәм ис, уым утәппәт митәй иу миты гәбына наә уыдис. Адәм куы ‘ркастысты ацы диссагмә, уәд кәсүнц, әмә зәххы наeuуыл дыууә рәхысы — уәларвәй әрхаудтой. Абон дәр дзуары мидәг сты. Иу рәхысәй дзы фәдзәхсүнц нәлгоймәгты, иннәмәй та — сылгоймәгты. Диссаг уйы мидәг ис, әмә уыцы дыууә рәхысы цал әмә цал азы ләууынц, уәддәр згә куыд наә кәнүнц. Уәдә сә сәрдгә дәр ницәмәй кәнүнц.

Уйы фәстә, мит кәм не ‘рхәңди, уым сарәзтой кувәндөн. Сарәзтой дзы хохаг тъәпәнсәр хәдзар дәр. Стәй та уыцы тъәпәнсәр хәдзар дәр фехәлдтой, әмә дзы сарәзтой чысыл аргъуангонд. Күүвдү дәр әм цыдысты, сауджын дәр дзы ар-

гъуыдта. Ацы аргъуангондмæ дæр та цас фæцыдаиккой куывды, чи йæ зоны, æмæ та уыцы аргъуангонд дæр фехæлтой. Æмæ дзы сарæзтой дыууæ стыр хæдзары. Уыцы аргъуангондæй ма ныуугътой, сауджын-иу цы къуымы бадтис, уый, æмæ уыцы стыр хæдзæрттæй иуы къул амад у уый æмбуар.

Дыууæ хæдзарæй иуы куывды рæстæг фæбадынц адæм, иннæйы бандæттæ æндæр ницы ис, фæлæ йæ къултæ дзуæртты къамтæй æмæ нывтæй уыдисты æмæхгæд, стæй дзы уыдис хатæнтæ, хатæнтæ дзаг уыдисты алыхуызон агуывзæйæ, сизгъæрин донытылд, æвзиист донытылд, стæй хъæдын нуазæнтæ.

Ацы дыууæ агъуисты арæзт фесты 1902-æм азы. Сæ арæзтадон хъæдæрмæг ласт уыдис Сыбырæй. Куыд дзырдтой нæ хистæртæ, афтæмæй, дам, хъæдæрмæг æрбаластой Дзуархъæуы обауы размæ æмæ сæ уырдигæй галуæрдæттæй ластой. Алчидæр ма ахъуыды кæнæд, уыцы рæстæг комы цавæр фæндаг уыдаид, уый — нарæг æмæ дзы сонт фæзилæнтæ.

Фæйнæджытæн сæ дæргъ уыдис дыууадæс метры. Уыцы фæйнæджытæ цары хуыдæй мæхæдæг дæр æрæйæфтон. Куывды рæстæг адæм цы хæдзары фæбадынц, уымæн дæр йæ дæргъ у дыууадæс метры. Ацы дыууæ агъуистыл дыккаг æнус цæуын куы райдыдта, уæд дзы иуы алыварс кæрз бæлæстæ æрзади, æмæ, бæлæстæ куыд стыр кодтой, афтæ хæдзары систæ дæр скъуыдтæ кæнын байдыдтой. Цыбыр ныхасæй, хæдзар æркæлынмæ бирæ нал хъуыдис. Уыцы æдзæллаг уавæрмæ Густы Марат йæ хъус æрдардта æмæ хæдзары систæ райхалын кодта, æмæ сæ фæстæмæ рæсугъддæр самадтой, сæ сæртæ сын ног æмбæрзæнæй бамбæрзтой. Æмæ хæдзары хуызæн фæци. Йæ хорзæх æй уæд, йæ кæстæртæ дзуарæй фæдзæхст уæнт!

Кувæндоны бахизæны къулыл уырыссагай ис ахæм рагон фыст: «На имя св.Георгия Победоносца подя название Дзивгуи-сы Дзуары строение издревле Сторожами. Уги Елканов, Темболов и Хаматхан Хаматовы. Ремонтирована Илья Цгоевым 1902».

Дзуары лæгтæ дзы æппæты разæй уыдисты Хæмæтаты Самыз, уый фæстæ йæ фырт Науырыз, Науырызы фæстæ йæ фырт Саукыдз. Саукыдз, дам-иу, дзуары бын куы куывта, уæд, дам-иу, адæмæн сæ сæрхъуын арц сбадти, ахæм дæсны æмæ зæрдиагæй куывта. Дзуары бын Саукыдзмæ йæ номæй ничи дзырдта. Ам æм адæм дзырдтой, Сау лæг, зæгъгæ! Саукыдзы фæстæ дзуары лæгтæ уыдисты Елхъанаты Ахмæт æмæ Хæмæтаты Гасбол.

Æз дәр Гасболы әрәййәфтон дзуары ләгәй, уыдис мә мады фыд.

Гасболы фәстә дзуары ләг ссис Ахмәты фырт Хадзымырзә, уый фәстә йә кәстәр әфсымәр Хъайтыхъо, Хъайтыхъо күң фәзәронд ис, уәд адәм дзуары ләгәй равзәрстөй Елхъанаты Мулийы (Таймураз). Уәдмә Хәмәтатәй ам цәрәг нал уыдис, әмә дзы уыдонәй ничиуал сси дзуары ләг. Уәддәр фыдәй фыртмә Дзывгъусы дзуары ләгтә уыдысты Елхъанатә әмә Хәмәтатә. Мули дәр ие ‘цәг дунемә күң ацыдис, уәд ай баивта йә фырт Хъазыбег.

Дзывгъусы дзуармә ма-иу әнәй йә бәрәгбонты адәм күывды цыдысты кәм бәлләнны, кәм ноггуырды, кәм ног чындызы тыххәй. Æндәр әм иннае бонты күывды нә цыдысты рагфыдәлтә. Ныр сын уәлдай нал у нырыккон адәмән. Сабаты дәр дзы кусарт акәнынц. Æмә уый раст нау, дзуарән дәр әхсизгон нә вәййы, йә дуар ын мәрдтә бон күң байтом кәнинц, уәд. Кәд әм күвыс, уәд әм, майрәмбон әмә сабатәй фәстәмә, иннае бонты күвын әмбәлы, әмә дын әххүис кәна.

Ныхас ныхасы къахы. Иу рәстәг Мәескуыйә сәрмагондәй ссыдысты дыууә ләппуләджы әмә иу сылгоймаг. Хуыщау сә махмә цыд фәкодта, әртә боны нәм фесты. Дзуәртты әмә зәппәдзты къамтә истой. Бәгәнистоны цәдҗиджинәгты къамтә систой, стәй-иу, бәгәны кәнгәйә, тәсчытә цы бәләгъы әвәрд уыдысты, уый къам дәр систой.

Елхъанатәй ма иу хәдзармә уыдис фыццагон зәронд тохынаджын хәдзар, әмә уый къам дәр систой. Дзывгъусы дзуары къамтә систой раздәр әддәрдыгәй, стәй мидәгәй, адәм кәм фәбадынц, уый къам. Иннае агъуыстмә күң ‘рхәецца сты, уәд йә дуар әхгәд, әмә дзуары ләгәй бацагуыртой дуар байтом кәнин. Дзуары ләг Хъайтыхъо сын бамбарын кодта, уыцы дуарән гом кәнән нәй, афәдз дыууә хатты йеддәмә гом нае вәййы, нае фәтчы йә байтом кәнин, зәгъгә. Уәд ай сә иу бафарста, йә хуылфы цы ис, уыдәттәй. Уәд сын Хъайтыхъо ранымадта йә күултыл дзуәртты къамтә ис, ис дзы скъәппитә, уыдоны мидәг, алыхуызон нуазәнтә, сызгъәрин доны тылд, әвзист доны тылд әмә хъәдын нуазәнтә. Уаздҗытә бынтондәр сцымыдис сты, уыдонән дәр сә къамтә әнә сисгә нае, зәгъгә. Ләгъстә та кәнинц Хъайтыхъойән дуар байтом кәнини тыххәй, фәлә уый ком нае дәтты. Адон сә

хъаст хъәуы хиңау Тотыраты Дәх҆ңыхъомә бахастой. Уый Хъайтыхъойән загъта, адон, дам, стыр горәтәй ссыдысты әмә ныл куы ныфғыссоі, уәд нә хиңауд бафхәрдзысты. Хъайтыхъо уазджыты хистәрмә дәгъәлтә радта әмә йын загъта, гъа, уәдәиу фыдбылызтә иууылдәр дәу фәүәнт, зәгъгә, йәхәдәг сәхимә ацыди.

Уазджытә дуар байғом кодтой, мидәмә баңыдысты әмә къамтә исын байдыдтой. Әз дәр уыңы дуары къәсәрәй фыңғаг хатт уәд бакастән, мидәмә цәүын та нә бауәндидтән. Иу цасдәры фәстә Дәх҆ңыхъо районы уыдис Джызәлә әмә уырдыгәй куы ссыдис, уәд маҳмә суад йә фәлллад уадзынмә, әмә мә мадән дзырда, уазджытә дуар чи бакодта уый, дам, горәты фысымуаты амарди.

Дзывгъуисы дзуары бонтә вәййынц Уациллайы галәргәвдән әмә Джөоргүбайы бонты. Джөоргүбайы дыңџәг әхсәв-иу дзуары ләгтә әрцидысты се ‘ртыгай чыриитә әмә сә физон-джытимә әмә-иу адәмән фәкуывтой. Фәскуывд-иу адәм сә хәдзәрттәм ацыдысты, дзуары ләгтә та-иу ам баззадысты, уым син хәдзар уыдис, къонайы-иу арт скодтой әмә-иу арты фарсмә хүйссыдысты. Әз дәр ма уыңы хәдзарән йә хәлдзәгтә әрәй-йәфтон.

Инна дыңџәг әхсәв-иу куы ‘рцыди, уәд-иу дзуары ләгтә кусарт акодтой — кусарт дәр хъумә дзуары ләгтә сәхәдәг кәнәй, әмә та-иу адәмән фәкуывтой, фәминас-иу кодтой, әмә та-иу адәм сә хәдзәрттәм ацыдысты, дзуары ләгтә та-иу уым баззадысты. Афтә Джөоргүбайы дыңџәг әхсәвы фәстә дзы әртә дыңџәг әхсәвы кодтой кусәртүтә. Әртүркаг дыңџәг әхсәв хүйнис дзуары дуарәхгәнән әхсәв.

Уым та-иу әхсәвиат кодтой сыгъдәгдинады тыххәй, уыңы рәстәг дзуары ләгтән сылгоймагмә әвналән на уыдис. Ныр Джөоргүбайән йә ‘рвитән дыккаг дыңџәгәхсәв акәнынц.

Уыңы рәстәг Дзывгъуисы дзуары бын куытой әрмәстдәр бәгәнән әмә әлутонәй. Дзывгъуисы дзуарән йә бәгәнәнстан дәр хиңән уыдис әмә ма у. Ныр кәд нал кәнәнц бәгәнән, уәддәр нырма йә бынаты ис. Уыдис хохаг тъәпән сыйджыт-дзар хәдзар, базәронд әмә ныккалди. Бирә рәстәг афтә әдзәллагәй фәлләууыди. Стәй Дзукъаты Гөрцаны ләппутә уый сәхиңән хәссыл сәвәрдтой әмә йын йә сәр аивтой, шиферәй йә бамбәрзтой. Сә цәрәенбон бирә, дзуары хорзәх сә уәд!

Дзывгъуисы хъæуы астæуты цы суадон кæлы, уымæн йе ‘взæрæн уым ис. Диссаг куыд нæ у æрдзы конд: къæдзæхы мидæг дзыхъхь, йæ æрфæн дыууæ метрмæ ‘ввахс, йæ уæрх метр, йæ дæргъ метр æмæ ‘рдæг. Æмæ суадон уыцы дзыхъхъæй хæрдмæ фыцæгай хауди, цасфæнды дзы ис, уæддæр къаддæр нæ кодта, стæй йæ билтæй уæлæмæ дæр нæ калди. Æвæццæгæн, æрдз дзæгъæл нæу, ныр уыцы дзыхъмæ куы ныккæсай, уæд ма дзы далæ бынæй-иу гыццыл мал ис. Ам ис, бæгæны кæнгæйæ-иу тæсчытæ кæм æвæрд уыдисты, ахæм бæлæгъ — йæ дæргъ у авд метры, йæ уæрх метр, хъыгагæн, йæ иу кæрон фембийы.

Ацы бæгæныстоны алы фæззæг дæр Джæоргүыбамæ æхсистой бæгæны. Алы хъæуай дæр-иу бæрæг кæцыдæр хæдзар радыгай уыдис фысым, афтæ кæрæдзимæ лæвæрдтой фысымдзинад. Алы хæдзармæ дæр уыдис мус, æмæ-иу, фысым чи уыдис, уйй йæ хъæуы мустыл æрзыиди, æмæ-иу алчидаð йæ хоры сæрæй лæвæрдта къусбар. Чи ма-иу йæ бæлцоны тыххæй бафтыдта, чи йæ рынчыны, чи йæ ноггуырды тыххæй, æмæ-иу афтæмæй бирæ задаг æрæмбырд кодтой. Къусбар та кодтой æрмæст хъæбæр хорæй. Алы хъæуы фысым дæр-иу цы къусбар æрæмбырд кодта, уымæй-иу алчидаð зад скодта, æрьиссадтой-иу æй, æмæ йæ алчидаð ссадæй бæгæныстоңмæ ласта. Бæгæныстоны-иу бæгæны кодтой, æрмæстдæр фысым чи уыдаид, уыдоны лæгтæ.

Бæгæны фыхтой цæджджинæгты. Цалфæнды цæджинаджы куы сfyхтаиккой, уæддæр дзы хъуамæ иу уыдаид æлутон. Куыд кодтой æлутон? Фыс аргæвд, йæ царм ын бастигъ, йæ хуыл-фыдзаумæттæ йын ракал æддагæй-мидæггагæй, æмæ йæ æнæхъæнæй цæджджинаджы нывæр. Аг бæгæнйæ байдзаг кæн. Æмæ йæ сабыр артыл фæфыц, цалынма фыс йæ сджыты онг батайа, уæдмæ. Куыд дзырдтой, афтæмæй, дам, ма-иу фысæй мæнг стæджы муртæ бæззади аджы ын. Æлутонæн-иу йæ сæрæй скуывтой Джæоргүыба æхсæв, æмæ-иу дзы адæм сахуыстой. Чи ма-иу дзы бæззади, уйй та лæвæрдтой фæдзæхсынæн. Джæоргүыбайы фæдзæхсæн бон у хуыцаубоны. Цæмæй адæмæн се ‘ппæтæн дæр сфаг уыдаид, уйй тыххæй йæ лæвæрдтой сæрманонд хъæдын нуазæнæй, цыдаид дзы цайцымæн агуызвæйы бæрц. Хæдзармæ йæ куы ахæссай, уæд æй æндæр бæгæнимæ схæццæ кæн, цæмæй дзы бинонтæ иууылдæр саходой. Фыццаг-иу бирæ бинонтæ уыдисты...

Тæсчытæ-иу цы бæлæгъы æвæрд уыдисты, уыцы бæлæгъы

фарсыл-иу уыгәрдтә скодтой, уыгәрдтә әмә сә акомкоммә аз. Фыстыты әлутоны кой хицәнәй нәй, әвәццәгән әй бәгәнйи ңәдҗәджинаетимә нымадтой. Хъыгагән, фыстытә хорз нал зыныңц.

Әз ма бәгәнystоны фәстагдәр хатт уыдтән цыппар азы размә, Герцаны ләппутә йын йә сәр куы ивтой, уәд әмә уәд ацы фыстытәм бәлвырддәр фәкомкоммә дән. Уымәй размә дәр сә-иу куыд нә уыдтон, қасгә дәр сә цалдәр хатты ба-кодтон әмә сә мә блокноты ныффыстон.

Нә фыдәлты хъуыддәгтә ңәй диссаг уыдысты! Бәгәнystоны-иу бәгәнү чи кодта, уыцы зәронд ләгтәй ма әз цалда-ры әраийәфтон — Гутнаты Багко, Елханаты Дзәрәх, Хәуытаты Тәтәрхъан, Цоколаты Афәхъо. Ацы зәронд ләгтә-иу куыд дзырдтой, афтәмәй, дам-иу, бәгәнystоны бәгәнү куы фыхтой, уәд-иу уырдәм тәригъәдджын ләг куы баңыдис, уәд, дам-иу, ңәдҗәджинаг фәхуынкъ әмә-иу бәгәнү зәхмә кал-ди. Куы иу әй феддәдуар кодтой, уәд та, дам-иу, фәстәмә аныхәсти. Цы фыстыты кой қәенүн, уыдон се ‘ппәт хорз нал зыныңц, фәлә ма дзы адәймаджы ңәст қәй ахсы, уыдон ра-фыстон: 1895 азы бәгәнү скодтой 17 ңәдҗәджинаджы.

1896 азы 15. 1897 азы 19. 1898 азы 17. 1899 азы 17. 1900 азы 15. 1901 азы 18. 1902 азы 12. 1903 азы 13. 1904 азы 17. 1905 азы 16. 1906 азы 15. 1907 азы 12. 1908 азы 20. 1909 азы 10. 1910 азы 9. 1911 азы 13. 1914 азы 16. 1915 азы 12. 1916 азы 10. 1917 азы 9.

12 әмә дзы 13 азтә фыст не сты — қәд, Дунеон хәст қәй уыд, уый тыххәй... Фәстаг хатт ма ам бәгәнү скодтой 17-әм азы. Стәй советон дуг райдытта әмә сә, әвәццәгән, уый фәкъуылымпы кодта.

КОКОЙТЫ Эльзә

ХӘРҮН ДӘ РУХС ЦӘСТЫТАЙ АРД

* * *

Апы уәлвонг хъәуы
Рухсы цәст не ‘рхүссы,
Ма кән архүым зарәг ды.
Арвы цъәхбын тары
Стъалытә ферттивиңц,
Зәхмә әппарыңц сә тын.

Комы къуырф-къуындәджы
Леуахи фесхойы
Размәй йә уыләнтә цырд.
Де ‘лавәст әнкъард зарәг
Сонт зәрдә фессоны,
Раст цыма хъаймает әрцыд.

Маял ку, курын дә!
Зонын дә уд-зын дәр,
Фәлә... Куыд ныффәллад уд?
Ахәм рәсугъд әхсәв —
Уарзынән, худынән.
Гъей-джиди,
Уарз әмәх худ!..

Ахәм уәлвонг хъәуы
Рухсы цәст не ‘рхүссы,
Ма кән архүым зарәг ды.
Сыфтарты сусәг сыйбар-сыйбур
Не ‘рсысы,
Мәй сыл нывәнды йә тын.

* * *

Саууон әртәхты арткалаң ңаҳәр
Рәвдауы ңаест,
Фәлә сә нәй зынджы мур.
Әруыгътай сә
Дә армы дзыхъхъы, уәд
Уыдзән уысмәе дә армы дзыхъхъ
Быны сур.

Тыхраскъәфтәй цы хорз әрпыйд
Зәххыл?!.
Әз ихыл дәр
Әрәфтауын мә әхсәв.
Фәуафы мәй
Бәрzonд бәрзәндтыл хыз,
Йә цонг әруадзы
Дәу әмәе мән әхсән...

Нәй а царды әнәе әүүәнк ңәрән.
Цъәх ихы сәр зынг арт
Кәнәи әртхутәг.
Кәмән хъарон мә уд-катай,
Кәмән,
Куы йәм фәкәса
Ме ‘нкъард зарәг
Худәг?..

РУБЦОВЫ ФЫСТАЕГ ЙАЕ УАРЗОНМАЕ

Хъуыды зинау ныңдәхгәр,
Сагъәс риуы тәлфы.
Әз дә фәзынди мә кастән,
Фәлә... не ‘рпидтае ды.

Мигъ бындзыггай ызгъәлыйд,
Зәххыл сасмау ныхәст.
Ихдзаст, уазал әхсәвы
Тъыфыл уәлдәфы ‘ргъәвст.

Ды наэ фәзынди тә.
Баууәнд,
Аз наэ кәенүү фәсмон.
Сом уа, уый фәстәе бөн уа,
Байрох уыдзән дә ном.

...Тымыгъ уәлдәфы цъассыл
Урсхил дзыкку быдта.
Зәрдә маммты дәлбазыр
Сусаң куыдәй куыдта.

Гом фәрсаджы цъәх авгыл
Уад йәе гом цәнгтәй тыхст.
Аңы тары — цъәх арв-бын
Базон амонд...
Аеммыст!..

ДЫ МӘХИ ДӘ...

Ды мәхи дә, мәхи дә,
Мәхи дә!..
Тыхст дә хъуырыл
Мә цәнгты быд раҳыс.
Мах йәе астәу
Ләууудыстәм хидән,
Мәйи дзыкку
Нә размә әххәссыд.

Арвы риуәй нәм худти
Нә фидән.
Терк йәе уыләнтәй
Хъазыд нә быны.
Ды мәхи дә, мәхи дә,
Мәхи дә!
Карчы цъиуау
Бырыдтән дә хъуырбын.

...Мәнәе уыңы хид,
Терк та — йә быны.
Схойы уыләнтә размәе,
Фынкалгә.
Мигъ уәларвәй,
Йә пакъуы ызғъалгә,
Цадәг зәххы хъәбысмә
Ләбыры.

Дардәй де ‘ндәрг
Әрбазынд, аербацәй...
Дуне бамыр
Дә мадзура ‘нгәсү.
Уазал...
Комуләфт уәлдәфы ‘ргъәфсы, —
Әз аргъәфсын
Дә уазал әнгасәй...

Терк ысхъиуы.
Йә уыләнты пырхән
Знәтәй хиды дәлхъуыртә
Әрәхсы.
Ды лаууыс ‘мә
Дә мадзура тухән
Риуы арфы цыргъ цуркай
Әрныхсы...

АЕГЪУЫССАЕГ АЕХСАЕВ

Уддәф фәрсаджы фарсыл
Тулы хъазәгәу раст.
Мәй йә пырх дзыкку фасы,
Джихәй зәхмә ныккаст.

Әмәе мәйи цъәх рухсмә
Әз фәлварын фыссын.
Ме ‘рхым риуы әрфәрсыл,
Зәрдәе — йе знәт фысым.

Узгә сагъасты базыл
Ризы ахсәвы цонг.
Уд әрхәндәджы рәзы,
Хауы зоныгыл
Ног.

Цәссыг фемәхсы хъавгә
Рустыл. Нәу ын әгъгъәд.
Әмә ‘рызгъәлыңц авгау
Ме ‘дзард бәллицтә уәд.

...Мигъбындзыдҗы ләзәрдәй
Мәйы дзыкку әрзынд.
Ниудта бирәгъ кәңәйдәр.
Уддзәф каубын тәлфыд...

* * *

Мә тыхст, мә гәвзыкк ахизынц мә разәй,
Йә аууэттәй мәм февзиды мә пард.
Мә рыст цәссыг фәләдәрсү мә размә,
Үәddәр хәрын дә рухс цәстытәй ард.

Әнгуырәй ахсын хиды бын кәсәйтә,
Мә хұым әмгуырәй
Ихы бын ныуудад.
Фәхастай мын мә бәллицтә, мә фәндтә,
Хәрын уәddәр дә рухс цәстытәй
Ард.

АДӘМОН СФЕЛДЫСТАД

АРГЪЯУТТАЕ

ПАДЗАХЫ ЧЫЗГ АӘМӘ МӘГҮҮР БӘБИ

Раджы, тынг раджы, иу хъәугәрон нылләг агъуист хәдзары цардысты мәгуүр ус аәмә мәгуүр ләг. Уыданән уыдис иунәг ләппу — Бәби. Бәби схъомыл ис. Иу бон зәгъы йә мадән:

— Ратт мын дәләе дә иунәг сәгъы, аәмә йә калак хъәумә акәнен. Ауәй йә кәндзынән, стәй исты дәсныйадыл сахуүр кәндзынән.

Мад сразы ис. Бәби сәгъы акодта, дәс сыйгъәриныл ай ауәй кодта аәмә калак хъәуыл азылдис. Иу ранәй фехъуиста зарын. Баңыдис уырдәм. Федта: иу ләг ахуүр кодта әндәр ләджы зарыныл. Бәби йын зәгъы:

— Мән дәр ма сахуүр кән зарын, аәмә дын ратдзынән дәс сыйгъәрины.

Уыцы ләг сразы ис, аәмә Бәби диссаджы хорз райдынта зарын. Ләг ай урәдта, фәләе наэ ныллаууыди Бәби, әрбаңыди сәхимә. Айхъуистис адәмымыл Бәбийи дәсны зард.

Иннае хатт дәр Бәби зәгъы йә мадән:

— Дәләе мын наэ иунәг хъуджы куы раттис, уәд ай ауәй кәнин аәмә әндәр дәсныйадыл дәр сахуүр кәнин.

— Уәд ма цәргә та цәмәй кәндзыстәм?

— Истәмәйты амал кәндзыстәм, фәләе мын ай ратт.

Батәригъәд кодта мад Бәбийән аәмә йын радта сә иунәг хъуджы. Бәби йә әндәр калак хъәуы ауәй кодта ссәдз сыйгъәриныл, стәй азылди калак хъәуыл. Иу ранәй йәм фехъуистис аәмдзәгъд. Баңыдис уырдәм аәмә федта: иу ләг ахуүр кәнни кафын аевзорг ләппүйи. Бәби зәгъы ләгән:

— Мән дәр сахуүр кән кафын, аәмә дын ратдзынән ссәдз сыйгъәрины. Ләг сразы ис, Бәбийи ахуүр кәнни райдынта. Уый афтә сахуүр ис, аәмә йә къухтәй дәр кафыдис. Уый фәстә сфәнд кодта сәхимә цәуын. Ләг ай наэ уагъта, фәләе наэ ныллаууыди Бәби.

Ахъэр и Бәбийы диссаджы кафт адәмым. Йә мадән дәр амәй йә фыдән дәр ахсызгон күйинә уыдаид!

Цыдысты бонтә. Фәлә та иу бон Бәби йә мадән зәгъы:

— Эххәст ма нәем цы бәх ис, уый ауәй кәнүны бар дәр ратт, райсдзынән ма иу дәсныйад, амәй уәд истәмәй цәрдзыстәм.

— Нә, мәк къона, уый ма нын күү нә уа, уәд бынтон фәцагъды уыдзыстәм, дәф фыд сәгъ амәх хъуджы ауәй нә зоны, әндәра нә афтә нә ныуудзид.

— Ратт мын бәх дәр, артывәрәй сәе бакусдзынән, уыцы бәххы хәррәгъ дәр нә нал сәрәг кәндзәни.

Мад та нал фәләууыди, радта бәххы дәр Бәбийән. Бәби бәххы аласта әндәр калак хъәумә, уым ай дәс амәе сәәдз сызгъәринил ауәй кодта амәе азылди калак хъәуыл. Фехъуиста иу ранәй фәндыры хъәр. Уырдәм бацыди Бәби. Уым ахуыр кодтой фәндирәй цәгъын. Бәби зәгъы сәе хистәрән:

— Мәен дәр ма сахуыр кән, амәе дын ратдзынән дәс амәе сәәдз сызгъәрины.

Бәби райдытада ахуыр кәнүн амәе раңыди дәсны фәндирәдзәгъдәг. Эрциди сәхимә, йә ном ахъэр ис. Ахәм чында-аҳсәв, ахәм күывд нә уыдаид, Бәбийы кәдәм не ‘рхуыдтаиккөй.

Иу бон сауджын йә чызджы арвииста чындызы, архуытада Бәбийы амәе йын зәгъы:

— Чында-аҳсәв кәнүн, амәе мын мәч чында-аҳсәвы зардәй, фәндирәдзагъдәй, стәй кафтәй бахуызән кән.

— Уый мәе бон у, фәлә мәе хәдзары ницы ис бахәринагәй. Эз ам дәумәе күү уон, уәд ма мәе мад амәе фыдмәе та чи кәсдзән?

Сауджын радта Бәбийән голладжы дзаг сизгъәрин. Бәби сәе архаста сәхимә амәе зәгъы йә ныййарджытән:

— Мәнә уал уын уәе сәгъы аргъ, аэз цәуын сауджынмае.

Уыдон дәр бацин кодтой, балхәдтой дәс сәгъы амәе цардысты сәхицән. Бәби афтә хорз зарыди, кафыди, стәй фәндирәй цагъта, амәе йыл адәм сәе цәститәе арәвәрдтой. Сауджынән ахсызгон уыдис, йә чында-аҳсәвы ахәм фәндирәдзәгъдәг кәй ис. Ныббуц ис йәхиицәй.

Сауджыны чында-аҳсәвы фәстәе Бәби сәхимә арциди, фәләе йәм уәдмәе хонәг арцидысты аелдарәй: «Мәе чызджы арвитең чындызы, амәе мәе фәзын әд фәндир». Бәби арцидис аелдармәе, зәгъы йын:

— Аз дә чындахсәвы куы уон, уәд ма мын мә мад әмә мә фыдмә чи йә хъус дардзән?

Алдар дыууә голладжы дзаг сыйгъәрин радта Бәбийән әмә зәгъы:

— Адон уал сә фаг уыдзысты.

Бәби сә әрхаста сәхимә әмә зәгъы:

— Гыы, уый та уын уә хъуджы аргъ.

Йәхәдәг аңыдис алдармә.

Мад әмә фыд балхәдтой дәс хъуджы әмә уәд фәцардуыз сты. Цин кодтой сә ләппүйи арахстыл. Бәби алдары чызджы чындахсәвы ноджы хуыздәр зарыди әмә кафыди, ноджы хуыздәр цагъта йә фәндирәй. Фәцис алдары чызджы чындахсәв дәр, әмә Бәби сәхимә әрцыди.

Иу бон паддзах фехъусын кодта: «Мә чызг чынды ратдзынән ахәмән, кәй кафт, кәй зард әмә кәй фәндирүү цагъд фәцәуя йә зәрдәмә».

Бәби зәгъы йә ныйтарджытән:

— Хъумә әз дәр бафаэлварон мә амонд.

— Дәүән паддзахы чызг на бакомдзәни, ды мәгуыр ләг дә, — зәгъы йә фыд.

Бәби на байхъуиста әмә араст ис.

Әрәмбырд ис паддзахы галуаны дунейи устур фәсивәд: чи дзы сауджыны фырт уыди, чи — алдары, чи — әндәр паддзахы, уыдонимә уыди Бәби дәр. Бәби нырма на заргә кодта, на кафгә, фәлә хъуиста иннәтәм.

Уәд зарәггәнджытәй иуы сәвзәрста паддзахы чызг, иуы — фәндирдзәгъдҗытәй, иуы та кафджытәй әмә зәгъы йә фыдән:

— Сәвзәрстон әртә устуры, фәлә сә кәцымә аңауон: сә иу кафаг у, инна — зараг, инна та — фәндирдзәгъдаг.

Паддзах зәгъы:

— Иу хатт ма сәм бакәсәм.

Фәсидтысты әртәмә дәр, адәмәй чи дзырдта, «кафаг рамбулдзән», чи дзырдта «зараг рамбулдзән», чи дзырдта «фәндирдзәгъдаг рамбулдзән». Бафаэлвардтой та сә, фәлә сә иуәй дәр сәвзәр зәгъән на уыди. Уәд Бәби зәгъы паддзахән:

— Иу кафты бар мын ратт, иу зард әмә фәндир ысцәгъдыны бар.

Сразы ис паддзах. Бәби йә әрчъитә феппәрста, фәндир йә

къахуыртәй сцагъта, къухтәй кафын райдында әмә ныzzарыди. Йә зардмә мәргүтә ныzzарыдысты, йә цагъдмә дәттә әмә кәмттә әрбахырындыой, йә кафтмә әрбацәйсимдтой. Адәм Бәбийыл сә цәст әрәвәрдтой. Паддзахы чызг нал фәләууыди, разгъордта әма Бәбийыл атыхсти, стәй зәгъы йә фыдән:

— Фыццаг аәртә усгурәй нал смой кәндзынаен. Бәби у кафаг дәр әмә зараг дәр, уымә фәндирдзәгъдәг дәр. Кәд цъититы хуылфы цәры, уәддәр мә амән ратт.

Паддзах ницыуал зәгъы. Стыр чындахсәв ныzzылтта, дунейы адәмы әрхуыдта. Авд боны әмә авд әхсәвы уыдис чындахсәв. Паддзах әй йемә әрцәрын кодта Бәбийы. Мад әмә фыды дәр әркәнин кодта, стәй цәргәйә бazzадысты.

Уыдон цардәй ма сымах дәр куы цәриккат!

ÆХХУЫРСТ

Раджыма-раджы цардис әмә уыдис иу паддзах йә иунәг бәстүрәсугъд чызгимә. Паддзах ахәм хъәздыг уыди, әмә йын йә бәстыхәйттыл цәргәс афәдз тахт нае фәуыдаид.

Æххуырсты хатти иу мәгуыр, сидзәр ләппу. Ләппу йә мәгууры хыгъдмә ахәм рәсугъд, хәрзконд уыди, әмә дзы паддзахы чызг йә цәст нае иста. Ләппу-иу фыйайу куы ацыд, уәд-иу йе ‘рцыдмә әнкъард кодта. Хурбон дәр әм афтә каст, цыма ставд аәртәхтәй уары. Уаргә бон-иу кәрты йә куыстытә куы кодта, уәд та-иу әм афтә касти, цыма хур йә зынг цәстәй кәсы.

Паддзахмә йә чызджы тыххәй бирә усгуртә цыди, фәлә чызг никәмән ком ләвәрдта.

Иу бон паддзах йә чызгән афтә зәгъы:

— Мә чыз! Афон дын у дә амонд баңгурынән. Чызгән йә фыды хәдзары бирә бадын кады хос нау. Акәс-ма, боны сәры дәм цал усгурлы әрфистәг вәййы.

Фыд акаст рудзынгәй. Чызг ын афтә зәгъы әнкъардәй:

— Дада, хәрзконд, рәсугъд сты фәесивәд! Фау әрхәссән сәм най, фәлә... фәлә уыдонәй никәй уындмә тырны мә зәрдә, нае мәгуыр æххуырсты йеддәмә. Уый зарынмә ныххъус вәййы буләмәргъ, йә фәлмән дзыхы дзырдәй кәны мыдышынд мыйд, йә уындаәй фәлидзынц сай мигътә дард... Дада, мән әндәр ничи хъәуы.

Паддах йæ сær ныттылда амæ афтæ зæгъы:

— Мæ чызг, дæ зæрдæ дын рагæй хатын æз. Фæлæ цæуылнæ амбарыс уый, амæ ды кæй дæ паддахы чызг, уый та æгæр мæтуыр, æххуырст. Уый куы базоной адæм, ме ‘мсæр паддæхтæ — фæхуддзысты ныл, бæгуты. Уымæй мын кæныс æгад мæ сær!

Чызг ын афтæ зæгъы фидарæй:

— Бахатыр кæн дæ чызгæн, кæд сты де ‘мсæр паддæхтæ дæуүен зынаргъдæр дæ чызгæй, уæд цær фæрнæй семæ. Дæ чызг та йæхицæн нæ кæны адджын никæимæ йæ цард.

Чызг кæугæ фæцæйлыгъд уатæй. Йæ фыд ам дзуры зæрдæ-уынгæгæй:

— Мæ чызг, хорз, разы дæн демæ, кæд де ‘ххуырст сæххæст кæна ме ‘ртæ фæлтæрæны, уæд.

Чызг баҳудт.

Дыккаг бон лæппумæ фæдзырдта паддах амæ йын афтæ зæгъы:

— Лæппу, кæд сæххæст кæнай ме ‘ртæ фæлтæрæны — дæу фæуæд мæ чызг. Кæннод уæ тæригъæд уæхи, кæндзынæн мæхи фæндон. Фыщаг фæлтæрæн: стуры мардæй мын скæн дыууæ физонæджы: хæрзад амæ æнад. А҃рмæст тæгъд.

Стур аргæвста. Йæ сær куыддæр фæхицæн, афтæ йын йе ‘взаг фелвæста, дыууæ хайы йæ акодта. Иу хай уæхстыл афи-зонæг кодта, цыыс-цыысгæнгæ йæ бадавта паддахмæ. Уый дисæй марди, куыд тæгъд æй ацæттæ кодта, зæгъгæ. Ауыдта йæ:

— Хæрзад физонæг у, ницы зæгъын у мæ бон.

Лæппу ауад. Цæстыфæныкъуылдмæ æрбадавта дыккаг физонæг. Паддах дзы ацахуыста амæ афтæ зæгъы:

— Энад у, ницы зæгъын у мæ бон. Амбылдтай мæ. А҃взаг у цардаразæг. А҃взаг у цардхалæг. Дыккаг фæлтæрæн: мæ кæртмæ æрбаскъæр сæдæ сæры хъæддаг сырдтæ.

Лæппу сæргуыбыр амæ уæнтæхъилæй араст и хъæдмæ. Хъæдрæбын донхæрисæй скодта уадындин. А҃рбадт рындин. Йæ уадындиндæй ныззарыд йæ мæгуыр, йæ иунæджы зарæг. Энкъард, зæрдæмæдзæугæ зарæджы зæлтæ азæлдысты хъæдтæ амæ кæмтты. Лæппуы уадындин зардмæ булæмæргъ ныххъус. Йæ алыварс амбырд кæнын райдытой сырдтæ амæ мæргтæ. Бæлæсты къа-лиутæ зæхмæ æртасыдысты мæргтæ уæзай. Фæзы тæрхъусы къах æрæвæрæн нал уыдис сырдтæй. Цас фæзарыди, чи зоны, фæлæ уадындин фæхъус. Лæппу йæ цæст ахаста сырдтыл.

Зондджын арс афтæ зæгъы:

— Ләппу! Азал-ауал азы дә зонәм. Никуы нә никәй зәрдәхудты баңытә. Афтә әңкъардәй дә никуымға федтам. Цы кәнүс, цы маст дә баңыд? Кәд дын нә бон у баххуыс кәнүн? Мах Җәттә стәм!

Сыртә схор-хор кодтой. Бирә уарзтой ләппуны. Уый-иу ләппын сыртты фыдбылызәй бахъахъәдта, маргъы бурдзын ләппын-иу йә ахстанәй куы әрхаудта, уәд-иу әй систа әмә-иу әй рәвдаугә йә бынаты сәвәрдта.

Ләппу фестад әмә афтә зәгъы:

— Мә лымәнтә! Мәнән паддах радта фәлварән, кәд әмә сәдә сәрү алыхуызон сыртәй әрыскъәрон йә кәртмә, уәд мын ратдән йә чызджы! Мә бон нәу сымахәй исқәй бафхәрын. Гъе ууыл дән әңкъард.

Сыртә кәрәдзимә бакастысты Зонджын арс та афтә зәгъы:

— Мах разы стәм демә аңауыныл. Әрмәст дә курәм, ма нә ныщәгъд. Ләппу фидар дзыра радта:

— Сымахәй иуы сәрәй иу әрду дәр нә ахадзән. Әз уәм мәхәдәг зилдзынән. Гъестәй уә ауадззынән.

Райста уадындз әмә сә разәй раңыди. Сыртты сәрмә мәргъ-тә тахтысты мигъяу.

Уыцы диссәгтә әрфистәг сты паддахы кәртү.

Адәм уыцы сыртты куы федтой, уәд тарст хъәргәнгә, әддәг-мидәг ауадысты. Паддахән фырдисәй йә җастьытә раңаихаудтой. Уый загъта:

— Ницы зәгъын у мә бон дә ныхмә. Хъус әртыккаг фәлварәнмә. Ацу урссәр хәхты сәрмә. Сә их иу афәдзәй иннәмә нә тайы. Маргъ тәхгә-тәхын дурау әрхуы, ахәм уазал дзы у. Ахсәв-бонмә фәбад хохы цъуппыл мидәггаг дарәсү. Кәд нә басийай — дәү уыдзәни мә чыз.

Раңыди ләппу хохмә, уәдә цы уыдаид? Иу гәбәр бәх дәр ма йын нә радта. Цас фәңыди, чи зоны, фәлә бахәццә хох-рәбынмә. Уазал буары иннәрдәм хызти. Иу циуызмәләг бәстыл нә уыд. Йә куырәты әнгомдәр йәхі әрбатыхта. Скасти хохы цъупмә, йә худ фәңәйхауд, ахәм бәрzonд уыди.

Фәхәрд кодта, уәдә цы уыдаид. Бирә тухитә, бирә хизәмәртты фәстә сбырыд, адәймаджы къах нырма кәм нәема әрләууыд, уыцы хохы цъупмә. Тыңджын, уазал дымгә митәмхәццә бырдаң хаста. Әрәхсәв. Ләппу ие ‘даг дарәс раласта. Әхсәв-бонмәрындыл ратәх-батәх фәкодта. Нә бакуымдта сәттүн әгъятыр уазалән.

Бон әрбарухс. Хуры сызгъәрин тынтае сәмбәлдысты ләппүйл. Йә дарәс акодта. Цингәнгә әрызгъордта хәхтәй. Хъәдмә әрхәецә. Ахызти хъәдәй. Әрхәецә хъәумә, йә зәрдә уәреккай кафыд фырцинай. Фәмидағ паддзахы бәстыхәйтты. Паддзах айтә фәрсы:

— Гъы, ләппу радзур-ма, куыд баҳсәвиут кодтай хохы цъуппил? Ләппу ныллағ акуывта аәмә дзуапп радта:

— Да бәрzonддинад! Куыд загътай, афтә, мә уәллаг дарәс раластон, артаг мәм нае уыд. Гъе, әрмәст дард, тынг дард быдирәй, мәйдар әхсәвь бирәгъы цәст куыд ферттиви, афтә әрттывта Җавәрдәр зынджы цәст. Уый мә сомыйы ма уәд!

Паддзах йә къухтә әрцагъта аәмә хъәлдзәгәй афтә зәгъы:

— Гъы, ләппу, фембылды да! Бәлвырд у: ды әхсәв-бонмә уыңы зынгмә дәхи фәтавтай! Нә сәххәст кодтай әртыккаг фәлварән!

Ләппу сәргүүбыр-уәнтәхъилләй рацыд йә мәгуыр къуыммә. Паддзах ие ‘мсәр паддзахы фыртән дзырд радта, йә чызджы ийн кәй ратдзән. Хәстәгдәр хуыщаубоны әрбаңысты фидауджытә. Сызгъәрин бандәттыл бадтысты уазәгуаты.

Паддзах уазджытән кусарт акодта, уәдә куыд? Ие ‘фсинты бар бакодта кусарт, йәхәдәг баңыди уазәгуатмә. Хъәлдзәг уыди паддзах. Әппинфәстаг йә чызг басаст, йә бар уыд.

Фәлә уазджытә сур фынгыл әгәр бирә бадынц, кәмдәр ныфәстият сты, йә хорз, цырд әфсинтә физонәг әрәгмә хәссынц. Йә фәсдзәуини рарвыста цәлгәнәнмә. Уый фәстәмә фәзылд аәмә афтә зәгъы:

— Нә буц уазджытә, уә чындызг йәхәдәг кәнни физонәг.

Фысым аәмә уазджытә аныгъуылдысты зәрдиаг мидбылты худты, аәмә куыннә, сә чындыз син йәхи къухәй конд физонәг әрбарвитдзән! Фәлә цыдәр сабыр архайы. Физонәг цәуылнә зыны уазәгуатмә?

Хъуыддаг та мәнә цәй мидәг уыди. Кусартәй физонәггәгтә куы ракодтой, уәхститыл сә куы бакодтой әфсинтә, уәд чызг фәмидағ цәлгәнәнни. Әфсинаң афтә зәгъы:

— Бахатыр кәннут, аэз ацәттә кәндзынән физонджытә! Сымах уал атезгъо кәннут сыйғыдәг уәлдәфмә.

Әфсинтә рацыдысты, уәдә цы сә бон уыди? Чызг йә дыстә батылдта. Царәй фанар әрдавта, ссыгъта йә, йә авг ыл акодта. Дзиизаты уәхст дары фанары авгмә. Дары аәмә дары. Уазджытә физонәгмә әнхъәлмә кәссынц. Йә фыд фырәфсәрмәй

әмә фырмәстәй тъәппытә хауы. Йәхи нал баурәдта, фестад, фәдисонау фәмидағ әлгәнәны. Куы ауыдта, йә чызг уәхст фанармә дары, уәд фырдиссагай үә сәр разылд, чысыл ма бахъәуа, ма ‘рхая. Йә чызгмә дзуры:

— Мә чызг, дә зонд фәңцид? Искуы ма фанары рухсмә физонәг чындәуыд? Чызг әнцәд-әнцойә авгмә уәхст зилы. Йә фыдмә раздәхт әмә йын йә фарстән ахәм дзуапп радта:

— Ay! Мә фыд! Цас диссаг у мә ми? Кәд әмә уәлаә хохы цъуппәй, маргъ кәдәм наә тәхы, уырдыгәй дард кәмдәр быдырмә, къәс-къәсгәнгә уазал ахсәвү ләг йәхи тавта арты әртхутәгмә, уәд мә физонәг не сфизонәг уыдзәни мәнә ацы зынгмә?

Падзах йә тымбыл къухәй йә сәр ныххоста. Бацыд уазәгутамә. Минәвәрттән ныфсвидарәй афтә зәгъы:

— Бахатыр кәнүт, мәнмә уын чызг нәй! Бахәрут, баназут әмә уә фәрныг хәдзәрттә баңгурут.

Уазджытә наә күымдтой, фәлә чызджы фыд разынд йә чызгәй хивастдәр. Хъуыр-хъуыргәнгә ацыдысты, уәдә цы уыдаид, уазджытә.

Падзахы рәсугъд чызг әмә мәгуыр әххуырсты цәрәнбон әмә амонды фәдил хъәубәстә бирә гаджидәүттә фәнызтой падзахы кәрты.

Уыдоны әрцыдмә дзәбәхәй цәрут!

УАРЗӘТТАЕ

Иу падзахән райтуырди чызг, әмә йын арвәй зәххы ‘хсән хуры рухс никүн фенын кодта, дардта йә әмбәхстәй йә хәдзары. Иу мәгуыр ләгән та чызджы әмцахъән ләппу райтуырди. Мәгуыр ләг күиста падзахмә, цәргә дәр уый кәрты кодта. Йә ләппу күйдәр бахъомыл ис, афтә йәхәдәг амардис, әмә ләппу раивта йә фыды, күиста падзахмә.

Иу бон падзах сференд кодта балцы фәңәуын. Бафәдзәхста ләппуиы, әмә мачи бацыдаид чызджы уатмә. Ацыди падзах. Мәгуыр ләппу ахъуыды кодта: «Ай Җавәр падзах у, йә чызджы хуры рухсмә чи наә уадзы, талынг уаты йә әмән дары, әй әмә йә фенон».

Бакодта ләппу уаты дуар әмә федта нәртон рәсугъд; йә цәститтә стъалытау әрттывтой, йә риутәй хуры тынтә хъазы-

дысты, йә дәллагхұуры ләг йәхи уыдта. Иу бакастәй кәрәдзи зәрдәмә тынг фәңғысты әмә кәрәдзи бауарзтой.

Ләппү зәгъы чызгән:

— Дә фыд дәу мәнән нә ратдзән, фәлә алидзәм.

— Фәгәдзә уал кән йе ‘рыйдмә, — зәгъы чызг. Әрцыди паддах әмә зәгъы йә чызгән:

— Мой кәнын афон дын у, әмә дын аз къайаг ссардтон.

— Мә фыд, нырма мәнән афон нәу, — зәгъы чызг.

Фәлә йәм фыд нә хъуыста әмә йын боны ‘мгъуыд скодта. Чызг мәгуыр ләппүйән бамбарын кодта хабар. Иу әхсәв алғы-дысты чызг әмә ләппү әмә дард фәңғысты. Иу бәләгъы хицау сә сәвәрдта йә бәләгъы, чысыл сә аласта, әмә чызг зәгъы ләппүйән:

— Мә дзаума доны был ферох сты.

Ләппү рагәпп ласта бәләгъәй әмә раленк кодта. Цалынмә уый фәстәмә здәхт, уәдмә бәләгътәрәг чызджы йәхицән афардәг кодта. Баззади мәгуыр ләппү ацы фарс иунәгәй әмә катай кодта. Бәләгъы хицау фаллаг фарсмә куыд фәңәйхәецә кодта, афтәй йә бәләгъ цәуылдәр сәмбәлди әмә ныппырх. Чызг сурмә фәхәудта, бәләгътәрәг та доны аирвәэти.

Уым әввахс цардысты къәрныхтә, чызджы ссардтой әмә йә фынәйә ахастой. Чызг куы райхъал и, уәд уыны: цахәмдәр әнахуыр адәм йә алыварс әмә йын ләггад кәнинц.

Къәрныхты хистәр зәгъы чызгән:

— Хуыцау дә мәнән загъта.

— Уәдә ма әндәр кәдәм фәңәудзынән, әрмәст дә курын, цәмәй мәм иу мәй әввахс ма әрбацәуай.

Хистәр къәрных сразы ис. Мәймә чызг базыдта аңауентә әмә әрбацәуентә. Иу әхсәв къәрныхтә бағынәй сты, чызг сыйстадис әмә сә фәңгәтта. Баззади ма хистәр къәрных. Уырдыгәй рацыди, йә уәлә хистәр къәрныхы дзаума скодта, афтәмәй бәләгъы сбадти әмә әрбаленк кодта џавәрдәр хъәумә. Хъәуы цәрджытә хастой сау, әмә сә фәрсъ:

— Цәмән сау хәссүт?

— Нә паддах амарди, әмә, цалынмә ног паддах сәвзарәм, уәдмә сауты цәудзыстәм.

— Әмә куыд әвзарут паддах?

— Хъултә әртә хатты суилдзыстәм әмә, чи рамбула, уый уыдзән паддах.

Чызг хъәуы цәрджытимә хъуләй хъазын байдыдта әмә сә артә хатты дәр рамбылдта. Сәвзәрстый чызджы паддзахәй. Уәдәй фәстәмә паддзах ләдҗы дарәсзы зылди йә адәмыл, куы цәй әфсон, куы цәй әфсон, афтәмәй та йә ләдҗы агуырдта. Адәмәй ничи базыдта, сә паддзах чызг у, уый.

Иу бон та азылди йә адәмыл. Әрцыди уыцы доны былмә, кәңүң ранәй ацыди бәләгъыл, әмә уым федта иу ләдҗы кәугә, дзынаизгә. Базыдта йә чызг, уый йә уарзон у, уый, фәлә йә ләппу нә базыдта.

Чызг әм дзуры, паддзахы дарәс йә уәлә, афтәмәй:

— Цәуыл кәуыс, ацы ләппу?

— Күяннә кәуон, паддзах, уарzon мын уыди әмә ацы ранәй бәләгъы ацыди, уәдәй нырмә рацыди артә мәйы, фәлә дзынициуал хъусын. — Күйд зыны, афтәмәй йә бирә уарзтай?

— Күяннә йә уарзтон, мән тыххәй йәххи фыдәбойнаг фәкодта, әмә ма мын әндәр чи ис?

— Цом уал мемә, стәй та рацәудзынә.

Ацыди ләппу паддзахмә. Паддзахы уатмә бацыдысты, уым паддзах йә дарәс феппәрста, әмә йә ләппу базыдта. Кәрәдзиуыл ныттыхстысты. Фәкодтой кәрәдзийән сә хабәрттә, уым бафиыдтой. Ләппу спаддзах ис адәмән, алкәй барәвдидта мад әмә фыдау. Адәм дәр әй бауарзтой, стәй ләппу әмә чызг уым счындахсәв кодтой әмә цәргәйә баззадысты.

ӘЛДАРЫ ЧЫЗГ

Иу әлдарән уыдис чызг. Уыцы чызг царди мәсыйджы. Әлдарән йә чызгмә алырдыгәй цыдысты курынмә, әмә йә никәмән ләвәрдта. Уәддәр әм цыдысты афицертә әмә алыхуызон хицәуттә, фәлә нә әмә нә.

Уәд иу мәгуыр ләдҗы фырт атардта хуыты рәгъяу әмә сә хизы чызджы мәсыйджы раз. Ләппу зары уадында. Чызг әм ракасти мәсигәй. Чызг әм дзуры:

— Ләппу, иу хуыйы хъыбыл ма мын ратт.

Ләппу йын загъта:

— Нә, баба мә фәнәмдән.

Уәддәр әй нал уадзы чызг. Уәд ын ләппу зәгъы:

— Імә мәм равдис, астәуәй уәләмә дә буарыл цы ис, уый.
Чызг әм бавдыста, әмә ләппу федта чызгән йә дыууә
үәнү ‘хсән сау стъәлф. Ләппу йә ныххъуыды кодта.

Иннае бон та ләппу ратардта йә хъыбылтә, әмә та йәм
кәсү чызг әмә та дзурү:

— Ләппу, наәл хъыбыл мын радтай, фәлә ма мын иу сыл хъы-
был куы раттис. Ләппу йын зәгъы:

— На, ницыуал дын ратдзынән, баба мәм тынг хәңди.

Уәддәр дзы куры әмә куры. Уәд та йәм ләппу дзурү, уәдә,
дам мәм бавдис астәуәй дәләмә дә буар. Чызг дәр та бавды-
ста. Ләппу федта чызгән йә рахиз уәрагыл сау стъәлф әмә
йә ныххъуыды кодта.

Иу бон кәм уыди, уым әлдар йә чызджы курдҗыты әрәмбырд
кодта әмә сын зәгъы:

— Мә чызг дәттын уымән, чи базона, астәуәй уәләмә
әмә астәуәй дәләмә мә чызджы буарыл цы ис, уый.

Курдҗытә йын ницы зыдтой әмә ницы дзырдтой. Уәд
фәстейы уыцы гыццыл хуыгәс ләппу фәхъәр кодта, әз, дам,
зонын әмә әз зәгъдзынән.

Ләппу раңыд әмә ысхызти бәрzonдmä әмә райдыдта дзурүн:

— Чызгыл астәуәй уәләмә, йә дыууә үәнү ‘хсән, ис иу
сау стъәлф, астәуәй дәләмә та, йә рахиз уәрагыл, дынджыр
сау стъәлф.

Уәд әлдар загъта: «Уәдә ныр әз мә чызг куыд радтон ацы
гыццыл ләппуйән?!»

Уәд та әлдар, йә ныфс чи хаста, уыцы ләппутәм радта фәйнә
әртә тәрхъусы әмә сын загъта, адон чи фәхиза райсоммә,
уымән ратдзынән мә чызджы, зәгъгә.

Райстой ләппутә тәрхъусты әмә сә хизын райдыдтой.
Тәрхъустә куы райуәрста, уәд мәгуыр ләппуйән иууылдәр алғы-
дысты. Уәд ләппу кәуын райдыдта. Кәуы, кәуы, бирә фәкуыдта.

Уәд иу зәронд ләг әрцәуы уәләйә әмә йә фәрсы:

— Ләппу, цы кәныс, цы кәуыс?

Ләппу йын зәгъы:

— Ёлдар мәм әртә тәрхъусы радта хизынмә әмә мын
ныр ралыгъдысты, әмә мә әлдар маргә кәндзән.

Уәд ын зәронд ләг зәгъы:

— Мауал ку, мәнә дын уадынды, әмә дзы ныууас, әмә дә
тәрхъустә әрцәудзысты.

Ләппу ныууасыди уадындзәй, әмә тәрхъустә әртәйә дәр арбацыйсты.

Әлдар фәтарсти, мә чызг уышы ләппуйән дәтгә әр҆аудзән, зәгъгә. Уәд әлдар йәхи мәгуыр ләджы хуызон ыскодта әмә фәңгәуы ләппуйы рәзты әмә йын зәгъы:

— Ләппу, ратт-ма мын иу тәрхъус, мәлын мә фырмәгуырәй.

Ләппу базында, уый әлдар кәй у, уый, әмә йын зәгъы:

— Адон әлдары тәрхъустә сты әмә сын дәттән най, на дын сәе ратдзынән әмә ацу.

Уәддәр әй нал уадзы. Ләппу йын зәгъы:

— Уәдә мын мә къәхты бынтән аба кән, әмә дын дәттын иу тәрхъус.

Әлдар ын йә къәхты бынтән аба кодта. Радта йын тәрхъус. Әлдар әрдәгфәндагмә куы схәңцә, уәд ләппу йә уадындзәй ныууасыд, әмә тәрхъус рагәпп кодта әлдары къухтәй әмә та ыстахтис ләппумә фәстәмә. Әлдар мәтъәләй ыссыди сәхимә әмә зәгъы йә усән:

— Марадз-ма, әфсин, ды фәецу, кәд дәуән раттид, кәннод на чызг сәфы әмә уымән дәтгә цәуы.

Әлдары ус йәхиуыл скодта әвзәр дзаумәттә әмә та фәңгәуы ләппуйы рәзты.

Ус әм бацыди ләппумә. Куры ләппуйә:

— Ләппу, ратт-ма мын иу тәрхъус, мәгуырәй мәлын.

Ләппу зәгъы:

— Нә ратдзынән дын, әлдар мә амардзән.

Ус ын дзуры:

— Нә дә амардзән, әмә мын ратт.

Ләппу йын зәгъы:

— Уәдә мын мә къахы бынтән аба кән, әмә дын ратдзынән иу тәрхъус.

Ус ын йә къахы бынтән аба кодта, әмә йын радта ләппу тәрхъус.

Ус тәрхъус хәссы, әмә әрдәгфәндагмә куы әрхәңцә, уәд ләппу йә уадындзәй ныууасыд, әмә тәрхъус усы хъәбысәй рагәпп кодта әмә та әрхәңцә ләппумә.

Уәд та әлдар рарвыста йә чызджы зәронд усы хуызы. Чызг куры. Ләппу йын нае дәтты. Бирә фәдзырдта чызг, уәд ын ләппу зәгъы:

— Мәнә мын мә къәхты бынтән аба кән, әмә дын дәттын иу тәрхъус.

Чызг ын аба кодта йæ къæхты бынтæн, æмæ йын лæппу радта иу тæрхъус. Чызг схæссы тæрхъус æмæ та уый дæр æрдæгфæндагмæ куы схæццæ, уæд та лæппу йæ уадындзæй ныу-уасыд, æмæ та тæрхъус рагæпп кодта чызджы хъæбысæй. Схæццæ лæппумæ фæстæмæ.

Уæд æлдар загъта:

— Уæдæ ма ныр цы бакæнон? Цыдæриддæр уа, уæддæр мæ чызг уыцы æвзæр лæппуйæн дæтгæ æрцæудзæн.

Изæры лæппу æрхаста æлдарæн йæ тæрхъустæ æмæ йын зæгъы:

— Элдар, мæнæ дæ тæрхъустæ.

Æлдар та ногæй зæгъы чызгурджытæн, мæ чызг, дам, рат-дзынæн æрмæстдæр уымæн, чи байдзаг кæна æртæ бур голладжы дзыбандытæй.

Лæппутæ райстой фæйнæ æртæ голладжы. Дзурынтайрай-дытой лæппутæ, æмæ голджытæ кæм дзаг кæнынц!

Уæд гыццыл хуыгæс лæппуйы рад æрцыд. Лæппу райдытада дзурын голлагмæ. Лæппу дзуры:

— Афтæ æмæ афтæ, хызтон мæнæ ацы æлдарæн æртæ тæрхъусы. Куы сæ хызтон, уæд куы фесæфтысты, куы æрцыдысты фæстæмæ. Иу хатт кæм уыди, уым мæм ацы æлдар йæхæдæг æрбаццыд æмæ мын курын райдытада мæ иу тæрхъус æмæ йын æй нæ радтон, цалынмæ мын мæ къæхты бынтæ асдæртада, уалынмæ.

Лæппу куыддæр афтæ сдзыртада, къæхтæ, зæгъгæ, афтæ æлдар голладжы ком фелхъывтада, байдзаг и, зæгъгæ.

Стæй иннæ голлагмæ дзурын райдытада. Дзуры:

— Иннæ хатт мæм æрбаццыдис йæ ус, мæнæ ацы ус, — амоны йæм, афтæмæй, — æмæ мын уый дæр мæ тæрхъус куры, ‘мæ та мын цалынмæ мæ къæхты бынтæн аба кодта, уалынмæ йын æй нæ радтон. Куы мын сын аба кодта, уæд ын радтон.

Æлдар, куыддæр лæппу афтæ ысдзыртада, мæ къæхтæ, зæгъгæ, афтæ голладжы ком фелхъывтада æмæ зæгъы, байдзаг йæ голлаг, зæгъгæ.

Уæд æм бадардта æртыккаг голлаг. Лæппу дзурын байдытада, æмæ та уым дæр афтæ.

Уый фæстæ æлдарæн йæ бон ницьуал уыдис æмæ йæ чызг радта уыцы гыццыл хуыгæсæн. Чызг æмæ лæппу ныр дæр ма цæрынц æмæ хæрынц.

УАРЗОНДЗИНАД

Падзах сференд кодта йæ чызджы раттын йе ‘мсæр падзахы фыртæн. Чызг йæхæдæт та уарзата мæгуыр лæджы фырты. Падзах аэм смæсты аэмæ мæгуыр лæджы фырты æрцахсын кодта, стæй йæ чызджы радта йе ‘мсæр падзахы фыртæн. Чызг æппындæр ницæмæй барста йæ лæгæн, нæ æфсæрмы зыдта, нæ, йæхи куыд æмбæлди, афтæ дардта. Æдзуҳ æлгъыста аэмæ хыл кодта йæ лæг аэмæ йæ лæджы бинонтина, æгæрыстæмæй йæ лæджы йæ цуры хуыссын дæр нæ уагъта.

Сфæлмæцыдысты бинонтæ аэмæ чызджы атардтой. Чызг йæ фыдмæ æрцидис. Йæ фыд æй фаджысмæрзæг скодта, иугæн-дзон йæ чызгæн маст кодта. Чызг фырмæтæй сурси и, зæронд усау йæ рустæ баруадысты, уæддæр нæ састи, æнхъæлмæ кас-тис йæ уарзон мæгуыр лæджы фыртмæ.

Мæгуыр лæджы фырты дардма ахастой, падзахы арæнгæронмæ. Уæд падзахæн æцæгæлон падзах хæст расидти. Падзахы æфсæдтæ цагъды кодтой. Мæгуыр лæджы фырт уыдта хабæрттæ, фæлæ иу ран йæхицæн сбадтис, йæ бынатай ничердæм змæлыди.

Мæгуыр лæджы фыртмæ æцæгæлон падзахы æфсæдтæ куы æрбахæццæ сты, уæд æй акæнынмæ æрхъавыдысты. Уый сæ йæхимæ нæ уагъта, уыдон æй уадзgæ нæ кодтой. Уæд сæм фес-тади мæгуыр лæджы фырт, афицертæй иуы æхсæнгарз срæмыгъ-та, йæхи йын фехста аэмæ æфсæдты хистæры сæрый афицер сæмбæлдис, иннæтыл æхсæнгарзæй ралæууыдис аэмæ сæ фæцагъ-та, йæхиуыл нос дæр нæ сæмбæлдис.

Падзахмæ фехъуысти мæгуыр лæджы фырты хæст. Иуæй цин кодта æцæгæлон падзахы æфсæдты фæцагъыдил, иннæмæй та йын хыыг уыдис, мæгуыр лæджы фырт афтæ кæй расгуыхтис.

Сференд кодта падзах арæнгæронмæ ацæуын. Куы фæцæйхæццæ кодта, уæд йæ баx фæкалди, падзах расхъиуд-та аэмæ арф цъайы ныххаудта. Федта йæ мæгуыр лæджы фырт, фæлæ йæм барæй нæ цыдис. Иннæ æфсæдтæй йæ ничи базыд-та.

Падзах доны мидæт уазал кæнын райдыдта аэмæ срызти, мæрдон хуыз райста. Мæгуыр лæджы фырт аэм уæд æрбацыди, систа йæ, ахаста йæ хибармæ, арт скодта, батавта йæ, аэмæ падзах фервæзтис.

Падзах зæгъы мæгуыр лæджы фыртæн:

— Да расгүыхты тыххәй да сәрибар кәнын әмә фәцу да фыдма, армәст да мә чызджы кой куыд никуыуал фехъусон.

Мәгуыр ләджы фырт фистәгәй рааст йә бәстәм. Падзах йәхәдәг фәлмән уәрдоныл, бәхтыл, раздәр әрхәццә. Федта йә чызджы мәрдонхузызәй әмә зәгъы йәхицән: «Әз дәр, мә чызгау, мәрдонхуыз райстон цъайы, фервәстән ме ‘нәуарзоны күхәй, уый тыххәй йын дәттын мә чызджы, уәддәр нал фервәздәни. Мә маң дәр дзы райстон, арәнгәронәй йә ардәм къахәй фәцәуын кодтоң, фәлә маңтай цин фылдәр райстон».

Йә чызгмә йәхәдәг падзах кәсгә дәр нә фәкодта, фәлә йәм йә дәлдәртәй иуы барвыста ахәм ныхәстимә:

— Кәд ма удмидағ дә, уәд фендиңиң, кәй уарзтай, уый аборн даң цәстәй!

Чызг базмәлыди йәхимидағ. Әрхәццә мәгуыр ләджы фырт дәр фәллад әмә әфхәрдхузызәй. Байяефта падзахы чызджы бәхты кәвдәсү, лыстәнтыл тарфрынчынәй, йәхи йәм баппәрста әмә йә фәрсы:

— Удмидағ ма да?

— Әрдәдҗы онг, — зәгъы чызг.

Стәй ракости йә цәститәй. Әрхаудтой ләппүйи судзгә уарзон цәссигтә чызджы риуыл, әмә йын радтой рәвдаугә әхсизгөндзинад. Чызг баҳудтис йә мидбылты, фестадис әмә атыхст ләппүйи әффәгыл. Цас маң әмә фыдағ бавзәрстый сә дыууа дәр, артә ахәмәй цәстүиндәр әмә цардхуыздәр фестадысты, сә хус әмпүйл рустә сырхфарс фәткүуытая фестадысты. Ракодта чызджы ләппү.

Падзах сә федта иумә әмә зәгъы:

— Уарзондзинад деңдәкүзы цад у, нәй йын хурәй байсысән, нәй йын уазаләй ныссәлән.

Фәсиidт йә чызг әмә мәгуыр ләджы фыртмә йәхимә әмә син зәгъы:

— Цас фыдағбон федтат мән тыххәй, артә хатты фылдәрәй уын сә хорзәй фидын. Цәрут мә зәххыл!

Уыдан дәр уәлдай ницыуал загътой әмә сә фыруарзондзинады тыххәй сә амонд ссаргәйә райдытой цәрүн амондажын әмә кәрәдзи уарзгәйә.

ТОКАТЫ ГОГКИ: 100 АЗЫ

«Аңы адәймаджы ном зоны әғас дуне дәр, йә Райгуырән бәстә Советон Цәдисәй фәстәмә. Афтәмәй уыйу, «Меркури» әмә «Аполлон»-ы проектыл чи күиста, уыңы ахуыргәндәй иу, стәй «Конкорд»-ы проекты автор. 1973 азы йын америкағ астронавттар Мәйил сәвәрдтой йә портрет Вернер фон Брауны портретимә иумә». Афтә фыста «Независимая газета» 2005 азы (№ 15 – 16).

Токаты Ахмәты фырт Гогки райгуырди Цәгат Ирыстоны Сечеры хъәуы. 1937 азы каст фәци Мәскуыйы Жуковский номыл хәстон-уәлдәфон академи, әмәй үйм баураңтой – аэродинамикалы лабораторийы күсәгәй. Йемәй күистой Сергей Ильюшин, Артем Микоян, Борис Стечкин әмәй әндәр зынгә конструктортә, ахуыргәндә. 1945 азы Сталины амындај Берлинмә әрвишт әрцыди сәрмагонд Паддзахадон къамис. Йә хәс – хәдтәхджытә әмәй ракетәтә аразыны фәдыл трофейон документаци әмбыирд кәнин әмәй иртасын. Уыңы къамисы уыди Гогки дәр.

Токаты ахуыргонд, раст ләг уәвгәйә, цыдәр хъуындағты разы нәк кодта Берияйы хәдивәг Серовимә. Үйиңадыл әм уыңы фыдләг схәрам әмәй йын йә размә алыңаңхурт тә әвәрын байдыдта. Берияимә цыдәр сүсәгвәнд кәй кәнинц үйе ныхмә, уый бамбәрста Гогки. Үймә гәсгә хәстон-уәлдәфон тыхты хистәр афицер Токайы-фыртән әндәр гәнән нал уыд әмәй 1947 азы Берлины англ исаг сектормә үәхи айста әд бинонтә. Царди әмәй күиста Лондоны. Амарди 2002 азы.

Дауыраты Дамир Гогкийы әндер әмәй күисты тыххәй ныффыста документалон уацуа «Ироны портрет Мәйил». Дәлдәр мыхуыр кәнәм скъуындаңтә үыңы уацмысәй.

Гогки: «Зәххы къориий адәм Мәйыл аәрбадынмә фәндаг наә зыдтой, стәй фәстәмә раздахын дәр, цалынмә сын аәй ирон наә бацамыдта, уәедмә...»

Скъуыддзаг Лондоны уагъд чиниг «Чи цы у чи»-йә.

«Токаты Георги (Гогки) фәндәзайәм азты кәрон күсиста Америчы Иугонд Штатты... 1961 азы йәем Англисы хиңауад арвысстой сәрмагонд делегаци, йә сәргъы бәстәйи Хъахъхъәнынады министр Антон Доәд аәмә нефты кампанийы директор лорд Томсон Оливер. Уыдан ын загътой сә фәндөн: бәстәйи разамынд дә куры, цәмәй ды фәстәмә раздахай аәмә Край菲尔ды университеты бындурыл разамынд дәттай ракетон техникаеи сәрмагонд институт саразынән. Аәмә Гогки фәстәмә Англисмә раздахти».

Университет ис сабыр аәмә нарағ уынг Сити Джони Страты. Уым мах сәмбәлдыйстәм, Гогки кәимә фәкуиста, уыцы профессортә аәмә, йә номыл ам цы сәрмагонд стипенди ис ныр цалдәр азы, уый чи исы ныртәккә, уыцы студенттимә. Фембәлд кәм хъуамә уыдаид, уыцы аудиторийи цур наә Гогки баурәдта, къулы цурмә наә бакодта аәмә загъта: «Мәнә кәсүт, ам ауыгъд ис, абор наәм чи ахуыр кәнәи, уыданы наәмттә аәмә мыггәгтә фыст кәм ис, уыцы стенд, бакәнинц аәй азы райдианы дәр...

Сәмбәлдзыстут дзы алыхуызон мыггәгтыл Америкәйә, Германийә, Шотландийә, Испанийә... Аәрмәст дзы ирон мыггагыл наә сәмбәлдзыстут. Уыцы традици цәй аәмә иумә фехаләм»... Аәмә әенкъард худт бакодта.

Уырдыгәй фембәлды фәстә мах йәе фәдыл әнәенимәц асинтыл ныххызыстыстәм зәххы бынмә.

– Афтә уәм кәсәд, цима ныртәккә сымах стут ирон лабораторийи, – сәрьстырај нын дзырдта Гогки, – мах ам ме ‘ххуысгәндҗитимә фәлтәрәнтә скодтам, Мәйыл чи аәрбадт, мәхәдәг кәй сарәзтон, уыцы аппарат «Аполлон» аәмә зындингонд хәйтәхәг «Конкорд»-ы фылдәр хәйттән. Мәнә ам цыдәридәр уынут, уыдан иууылдәр сарәзтой мә хахнывтәм гәсгә,

мæ размæ ахæмæй ам ницы уыд...
Уæ зæрдыл æй бадарут: дунейы
адæмтæ уæлæ Мæймæ фæндаг нæ
зыдтой, цалынмæ сын æй Ирон нæ
бацамыдта, уæдмæ...

Фæстæмæ дæр та зæххы бынаý
ссыдыстæм уыцы æнæнымæц асин-
тыл, æмæ нæ бакодта егъау райдзаст
залмæ, æртæсæдæйы бæрц дзы
къæлæтджын бандæттæ æвæрд,
бæрzonд æмæ уæрæх сценæ дзы
нараg даргъ стъолимæ, йæ цуры та
уæззау хъæдын трибуnæ цалдæр
микрофонимæ. Æз æм ысхызтæн,
зæгъын, не стыр æмзæххон арæх
кæцæй фæдзуры, йæ сызgæрин ар-
мытъæпæнтæ кæм æрæвæры, æз дæр уыцы бынаты алæууон.
Стæй цыппарæй дæр залы раззаг рæнхылы фæрсæй-фæрстæм
æрбадтыстæм, æмæ та Гогки мæ курдиатмæ гæсgæ махæй йæ
адджын мысинаgтæ нæ бамбæхста, нæ цымыдис фарстатæн
нын зæрдиаг дзуаппытæ лæвæрдта, мæнæн та мæ иузæрдион
æххуысгæнæт, ме ‘нæзивæт æмбал – мæ диктофоны æнæуы-
нæр лентæ зылдис, зылдис æмæ зылдис. Æз дзы абон дæр
бузныг дæн, æз уый руаджы йæ райгуырæн къонамæ сластон
Ирыстоны хуыздæр хъæбулы рох, чи зоны æмæ, сæфт хъæлæс...

– Мæ лæмæгъдзинадыл мын-иу æй ма банимайут – рай-
дыдта йæ ныхас Гогки, – фæлæ иу хатт æз ацы залы мæ
цæссыгтæ нал баурæдтон... Ацы зал Англисы мыхуыры
фæрæзтæ мæ номыл схуыдтой, Токаты Георгийы Кады зал,
зæгъгæ. Цæй тыххæй?.. 1972 азы американаг астронавттæ, æз
кæй сарæзтон, уыцы аппарат «Аполлон»-ыл Мæйыл æрбад-
тысты. Фæстæмæ куы раздæхтысты, уæд сын Америчы Иугонд
Штатты хицауад радта сæрмагонд хædtæхæт, рагацау мæм
æрдзырдтой, фæцæуæм дæм, зæгъгæ, æмæ мæнæ ацы залы
сæмбæлдыстæм. Уый дæр историон фембæлдыл банимадтой.
Бирæ адæмы астæу мын уыдон арфæйы ныхас загътой, мæнæй
æппæлынæй нал æмæ нал æнцадысты... Æз ма уæд мæ тæккæ
лæгæй уыдтæн, фæлæ æрлæмæгъ дæн, мæхи нал баурæдтон...

Гогки Фыдыбæстæйы
стыр хæсты азты.

ГОГКИЙЫ ЧИНЫГ «АЕМБАЛ ИКС»-АЙ

Скъууддзаг

(Англисаг əвзагај тæлмацгонд)

Иу изәр əрбаздæхтæн Потстдамæй. Уыцы рагон горæты æз архайдтон Трумэн, Черчилль æмæ Сталины фембæлды. Æз ма уæд цардтæн, раздæр кæм əрбынат кодтон, уыцы дыууæуæладзыгон хæдзары Югерштрассе, 25-ы. 12 уаты уыдисты ме ‘вджид, аив хæдзары дзаумæттæй дзаг, уæрæх æмæ райдзаст рудзгүйтæ сын. Горæты комендант инæллар-майор Федотов мын хъазæн ныхас дæр ма загъта:

– Цард əрцыд æмæ дæуæн, кæм федтаис ахæм уавæртæ, зæххон дзæнæты бахаудтæ...

Мæ машинæйæ куы рахызтæн, уæд хæдзары ныккæнды рухс куыд ахуыссыд, уий федтон. Чи дзы хъуамæ уа? Асинтыл бынмæ нызгъордтон, дуар баҳостон, уырыссагау, стæй та немыщагау сдзырдтон. Уым мыл баууæндысты, дуар байгом. Мæ цуры лæууыдисты тарст сылгоймаг, гыцыл лæппу æмæ чызг ын йæ куатæйы кæрæттыл ныддæвдæг сты. Исчи ма дзы хъуамæ уа? Сæ цæстытæ мын дзырдтой: ис ма дзы. Æз мидæмæ баҳызтæн, хъуамæ мæхи хъаххъæдтаин, фæлæ цæмæндæр мæ дамбаца фæстæмæ сæвæрдтон.

– Герр афицер, дæ хорзæхæй, ма нæ амар, – кæуынхъæлæсæй дзырдта сылгоймаг.

– Герр афицер, нæ мады нын ма фехс! – цъæхахст кодтой сывæллæттæ.

Æз дзыхълæуд æркодтон, ныккастæн сæм, тынг фæдис кодтон:

– Афтæ уæм цæмæн кæсы æмæ уæм марынмæ əрбацыдтæн?

– Сымах ныл фæуæлахиз стут, – загъта бынмæ кæсгæйæ сылгоймаг.

Мидæггаг дуар байгом æмæ дзы хъавгæ рахызт мæ карæн æнæдаст нæлгоймаг, йæ рахиз къух бинтæй баст.

– Ай уæ хæдзар у? – бафарстон æй æз.

– Нæу, – загъта нæлгоймаг, – нæ хæдзарыл бомбæ əрхаудта. Ам сусæгæй əрбынатон стæм.

– Ма тæрсут, ам уал ацæрут, – загътон ын æз.

– Æцæг зæгъыс, марынмæ нæм не ‘рбацыдтæ? – скатай сылгой-

маг. – Уәдә афтә күң дзурынц, уырыссаг афищертә бирәты марынц, зәгъгә.

– Се ‘пәт уырыссәгтә марджытә не сты. Стәй әз уырыссағ наә дән, әз кавказаг дән.

– Фыццаг хатт уынын уырыссаг кавказаджы, – ныддис кодта ләг.

– Әз уырыссаг кавказаг наә дән, әз хұымәтәг кавказаг дән.

Иудзырдәй, әрсабыр сә кодтон. Ләджы хуыдтой Кехерманн, уыди биологон наукәты доктор, хәңдис наә ныхмә. Цалдәр хатты мын ләгъстәгәнгә дзырдта:

– Әз аххосджын наә дән...

Күң баңытән, уәд әнхъәлтә, маргә йә кәндзынән, зәгъгә, фәләе йә фәндид йә ус әмәе йә сывәлләтти фервәзын кәнын. «Цәмән наә хъуыдис, адәмы ахәм тас чи бауагъта, уыцы уәлахиз?» – хъуыды кодтон әз. Зәгъын, әз уәм марынмә не ‘рхызтән, мә хәдзары ныккәнды чи әмбәхсы, уый бәрәттәнәг әрхызтән. Уыдтон әй: әрәүүәндидисты мыл. Бамбарын сын кодтон: цалынмә әз ам цәрон, уәдмә сымах дәр цәрут. Иудзырдәй, әз уыцы ныккәнды нахи уырыссәгтәй дәр, стәй немыцәгтәй дәр әмбәхстон, мах ныхмә чи хәңды, ахәм ахуыргонд ләджы. Әрәджиау, ома, наә Уәлахизы фәстә мәм йә бафхәрын раст наә касти.

Дыууә боны фәстә мә къәбицы бафиппайдтон мә хәринәгты паек къаддәрәй-къаддәр күйд кәны, уый: наә цыппарән уыдон фаг нал кодтой. Горәты комендант инәлар Федотовмә комкоммә баңытән, зәгъын, дыууә къуырийән мын уәләм-хасән продуктә рафыссут.

– Цәмән? – тызмәгәй мә бафарста уый.

Әз ын хабар радзырдтон.

– Сывәлләттә сты?.. Советон эмигранттә?

– Иутәй дәр наә әмәе иннәтәй дәр.

– Власовы хъузаттәй?

– Нә, әмбал инәлар. Немыцәгтә сты...

– Ди әмбарыс, цы кусыс, уый? – мәстыхуызәй дзырдта мә хәлар инәлар, – немыцәгты әфсадыны хәс ныл наәй.

– Дәүән дәр әмәе мәнән дәр ис уыдоны халдих сывәлләттә,

– сабырәй йәм дзырдтон әз, – дыууә әнахъом немыцаг сабийи әххормагәй күйд хъуамә ныуудзон, цавәр Хуыщау мын ай ныб-бардзән? Стәй, әмбал инәлар, Советон Цәдис уымәй мәгүырдәр

нæ фæуыдзæн, мæнæн та ме уæхсчытæй уæззау уаргъ ахаудзæн, искуы сыгъдæг зæрдæмæ амæлдзынæн...

Инаелар, æцæг советон патриот, сырх кърандас райста, хæринаæгты уæллæмхасæн хай та мын рафыста.

Дыууæ къуырийы фæстæ мын мæ цæрæнбынат хъуыди байын Берлины æндæр районмæ. Афтæ домдта мæ куыст. Уый син куы загътон, уæд катайы бацыдысты, ныллæгъстæ мын кодтой, баххуыс нын кæн, зæгъгæ. Мæнæн æндæр гæнæн нæ уыд. Мæ машинæйæн уыди сæрмагонд гæххæтт, кæцымæ гæсгæ мæнæн цæуыны бар уыдис Берлины алырдæм дæр, никуы мæ урæдтой, никуы мын кастысты мæ документтæм.

Раздæр уал лæджы аластон Ныгуылæн Германимæ, стæй йыл сæмбæлын кодтон йæ ус æмæ йæ сывæллæтты. Фæстæдæр мын ме ‘мбæхст ахуыргонд цыдæр хъуыддаджы баххуыс кодта... Уый мын дзурæн нæма ис.

ГОГКИ: «МÆН АНГЛИСАГÆЙ НИЧИ ЗОНЫ, ÆЗ ИРОН ДÆН, ÆНУСОН ХЪАЗЫБЕДЖЫ ХОХЫ ХЪÆБУЛ...»

— Æз ам мæ сабыр уынджы мæ фæрныг хæдзары æхсæв мæ сæр базыл куы æрæвæрын, мæ цæстыхаутæ кæрæдзиуыл куы аныдзæвынц, уæд арах æримысын Ирыхъæу. Уырдæм-иу мæ каистæм куы ссыдтæн, уæд-иу къуыбырæй кастæн митсæр Хъазыбеджы хохмæ. Цыдæр тых мæ-иу баугъта, цыдæр ныфс-иу мын радта балцы размæ... Фæстæмæ-иу куы раздæхтæн, уæд-иу мæнæй амонддажындæр ирон лæгæй нал уыд. Ставд-Дурты алышарсы æрдз мемæ ис ам, æз æнæ уымæй цæрæг уд нæ уаин. Арах æримысын, Æрæфы доны фыццаг хатт кæсаг куыд æрцахстон, уый, йæ уд мын куы систа, уæд мæхи кæуынæй мардтон. Иннæ хатт та скуюдтон, Змейкæйы фале суадон куы скъахтон æмæ мын дыккаг бон куы бахус, уæд... Цыдæр æбæрæг тых мæ ласта æдзуходæр Елхотмæ, уымы быдырты бирæ рæстæг нæ бакуыстон, уæддæр. Мæнмæ-иу хорз кастис ауындзgæ хидыл Терчы сæрты уыцы хъæумæ бахизын. Никуы мæ ферох уыдзæн, 1932 азы Ленинградæй куы ссыдтæн, уыцы бон. Уыдтæн æрыгон, хъартутæ æмæ алыхуызон идеалтæй дзаг, уыцы азты

Сталины йеддәмә мә зәрдәе йәхимә әемгәрон дәр никәй уагъта, мә тракторы сәрмә-иу дымгәмә фәйлыда сырх тырыса нә фәтәджы хузызимә, хүмән кодтон, хортә карстон, мә бәгъәввад къәхтә-иу тәвд әфсәйнагыл сыгъдысты... Әз та уәд уыцы ауындзгә хидыл Терчы сәрты Елхотмә бацыдтән, әмә мәхи зәрдәе дәр ныммәгуыр уымы уынгты уәды мәгуырдизи-надәй. Мәрдты кәм ис, уым ма схъәрзәд, ныбарәд мын әй, фәлә уәд әз фыщаг хатт әвзәр ахъуыды кодтон Сталинәй... Суанг ма дзы куыты бон дәр нә уыд мә фәдил сраѣын фыр-әххормагәй. Мә фынты мәм уыцы нывтә арәх раздәхынц фәстәмә.

Арәх әримысын хъәу Александровскә, уәд афтә хуынди, Ставд-Дурты цәгатфарс. Уым иу хъазахъаг чызджы уарзтон әмә-иу ын тракторыл сырх тырысайы фарсмә быдираг дидин-дҗыты баст нылластон... Әз-иу арәх уытән Әрхонкәйи станицәйи дәр, йә хәдзар уым уыд, трактор скъәрын мын чи бацамыдта, мә уыцы ахуыргәнәг Белокудрий, әз сын йә цәрдҗыты цардыуагыл сахуыр дән, сә хәринәгтә сын бауарзтон. Ам, Лондоны, ис дукани, уәй дзы кәнның әнахуыр хәринағ, хуыйны пиццахан. Әз әм сәрмагондәй аңауын, балхәнын дзы, әмә та мә цәститыл ауайынц Әрхонкәйи хъазахъәгтә сә диссаджы зәллантгәнаг ныхасыхъәдимә хуымы астәу... Мәхицәй не ‘пәләлын, фәлә мын-иу уыцы азты әхсызгон уыди, фәллойы хъазуатон мә-иу куы хуыдтой, уәд. Ныртәккә дәр ма мын куы вәййи әхсызгон, куы мә феппәлынц, уәд, әз та ма уәд әрыгон уытән... Мән мә тракторәй раргъәвтой әмә мәм Дзәуджыхъәумә профцәдистәм бадзырдтой, мә хъазуатон фәллойы тыиххәй мә Ленинградмә ахуырмә арвыстой. Мәнән уый абор дәр ма әхсызгондзинад хәссы. Кәд цыфәнди фаутә әвәрдтой советон хицаудзинадыл, уәддәр дзы әз бузныг дән, хорздзинад дзы зонын..

* * *

— Цалдәр азәй цалдәр азмә Англисы раңауы чиныг «Чи цы у чи?» Мән тыиххәй дзы афтә райдайынц: «У ирон, райгуырд Цәгат Ирыстоны. У 9 хатты наукәты доктор, 6 хатты наукәты кандидат, 11 бәстәйи академиты каджын уәнг», әмә афтә дарддәр. Сәйрагдәр у йә фыщаг рәнхъ: «У ирон»... Ацы бәстәйи ис ахәм әгъдау: фылдәр хәрзты йын чи бацыд, йә

къәбицмә йын хуыздәр бавәрән чи баҳаста, уыцы адәймәгтән раттыңц әппәтү каджындаәр ном – сәр. Уыдоны номхыгъдәмә баҳәссинвәнд кодтой мән дәр. Уый тыххәй мәнәй цы хъуыдис Сәрмагонд декларацийы әз, ирон, хъуамә ард баҳордтаин Англисы ус-къарол Елизаветәйән, мәнә цыма аәцәгдәр англицаг дән, уййай. Әз уыцы ардахәрд мә сәрмәне ‘рхастон. Әз англисаг нә дән, әз ирон дән, әз мыттагмә аәгәрон бузныг дән ацы бастанайә, кәй мыл баууэндыд, ахәм кад мын кәй кәнене, уый тыххәй, фәлә, нә фыдаелтә-иу куыд дзыртой, дәлә кәнай-уәлә кәнай, уәддәр әз англисаг нә дән, әз Кавказәй дән, әз Хъазыбеджы хохы фырт дән, әз царды уәлдәф уым сулағыдтән фыщат хатт. Мән цыфәнди рәсугъд ныхастәй дәр, цыфәнди хәрзиуджытәй дәр нә басәтдзына, цәмәй әз ирон нә дән, зәгъяг, зәгъюн. Уый искаемә хорз кәсси кәнә аевзәр кәсси, уый сәхи хъуыддаг у, фәлә мән искаёй дәр аәмә мәхі дәр сайын нә фәнди. Мә кармә царды изәр куы әрбахастәг вәййы, рай-сом та йын куы нал вәййы, уәд адәймагән хъуамә худинаң уа, уәлдайдәр та наукәйи кусағән де ‘фсармы цур гәдывад уә-виң, кәйдәрты сәртә та дзәгъәл кәнен. Уымә гәсгә йә алкәмән дәр комкоммә фәзәгъын: әз ирон дән аәмә мә фәнди, тыңг мә фәнди иронәй амәлын. Зәгъәм, абор ам хәст райдыд-та, зәгъяг, уәд әз ацы бастанайы сәрыл рахәчин, алы бритай-нагән дәр куыд аәмбәлы, афтә, чи зоны, аәмә зәрдиагдәрәй, фәлә әз ацы бастанайы сәрыл рахәчин куыд бритайнаг нә, фәлә куыд ирон, Ирыстоны райгуырағ. Әз йә сәрыл тохы бацәуин, кәй мә нымайы, кәй мә рәвдауы, мә куыстытән мын фаг аргъ кәй кәнен, уый тыххәй.

Мәнән аргъ кәненц, комкоммә дзурәг кәй дән, Рәстдзи-над, цы хъуыды кәнен, мә зәрдәмә цы нә цәуы, уый сын кәй фәзәгъын, уый тыххәй. Англисы хицауд мын мә удыхъәды уыцы миниуәг зоныңц, хорз сәм кәй кәсси, уый, Дамир, ды абор хъуамә бағиппайдтаис. Әз та абор уыцы Робинсонән загътон, Англис цыфәнди хъуыддагыл дәр аәгәр бирә кәй хъуыды кәнен, уый, рәвдзәр сын хъуыды кәнен аәмбәлы. Дәхәдәг әй федтай, Робинсон куыд баҳудти, фехъуыстай, цы загъта, уый дәр, нәй, дам, гәнән, нә конд ахәм у. Әз амы хицаудән се ‘пәтән дәр фәзәгъын, ирон кәй дән, уый, кәд уәм афтә кәсси, аәмә уый хорз нәу, уәд хәйрәдҗыты амәд-даг фәут... Мә буар мын алыг кән аәмә дзы фемәхсәдән ирон

түг. Әндәр хуызы ма йә зәгъын хъәүү?.. Уымән нә хәссын әз абор уыцы каджын ном, сәр. Искүв мә изәр әнә райсом куы әрләүүа, уәд мән фәндид, Җәмәй исчи ныффицса, әз арәх, ирон дән, зәгъгә, кәй дзыртон әмә уымәй сәрыстыр кәй уыдтән. Ныйгарәг мады фәуарзынц, рәсүгъд кәй у, уый тыххәй нә. Мады фәуарзынц, уымән әмә уый Мад у, уымән әмә дә уый ныйгарта, йә тугәй дә. Әз әрмәстдәр афтә хъуыды кәнын ме ‘фсармы цур сыгъдәг зәрдәимә. Җәмән хъумә сайон әз искай, Англисыл изүәрдион дән, зәгъгә, уымәй? **Мәнән мә райтуырән бәстә Ирыстон у, уым мә ныйгарта мә мад.** Иу хатт мә Кремлы Сталин куы бафарста, иронуа ма зоныс, Токайы-фырт, зәгъгә, уәд мәнәй амондҗындаәр ирон адәмәй нал уыд. Әз ләууыдтән әргъәвст салдатау Генералиссимусы цур. Уырыссагау ын дзуапп куы радтон, «конечно, товарищ Сталин, я же осетин», уәд ницыуал сдзырдта, йә сәр банкъуиста, баҳудт, әвәццәгән мыл йә зәрдә фәхудт. Мән Англисы Къарол Сталины хуызән куы бафәрсид, уәд уымән дәр ахәм дзуапп раттин: **бәгүйдәр әз ирон дән.** Мәнә бәхәй хәрәг куыд науул рауайдзән, афтә мән дәр әндәрхүйзөн нал скәндзына. **Мәнән мә түгдәзинты ирон түг кәлы, әз ирон дән, искай фәнды әви нә фәнды, уәддәр.**

Сымахмә, Уәрәсейы, ис Тәтәры Президент Шаймиев. Уыцы адәймагәй мә зәрдәмә цы цәуы, уый – йә ныхас. Уый афтә фәдзурьы: «Әз тәтәйраг дән, әз цәрын Уәрәсейы, фәлә әз Уәрәсейы дән тәтәйраг». Әз уыцы адәймаджы уый тыххәй бирәе уарзын. Афтә куы дзурид, әз, тәтәйраг уәвгәйә, сүрыссаг дән, зәгъгә, уәд мә цәсты ничиуал уайд, мисхалы аргъ дәр ын нал кәнин...

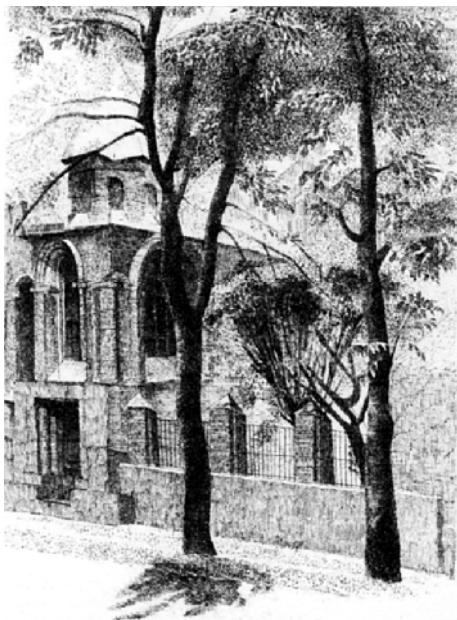
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Лилия Расулова күсы Дзәүдҗы-
хъәеуы 16-әм гимназының кәһнины
ақуырғаннәгәй.

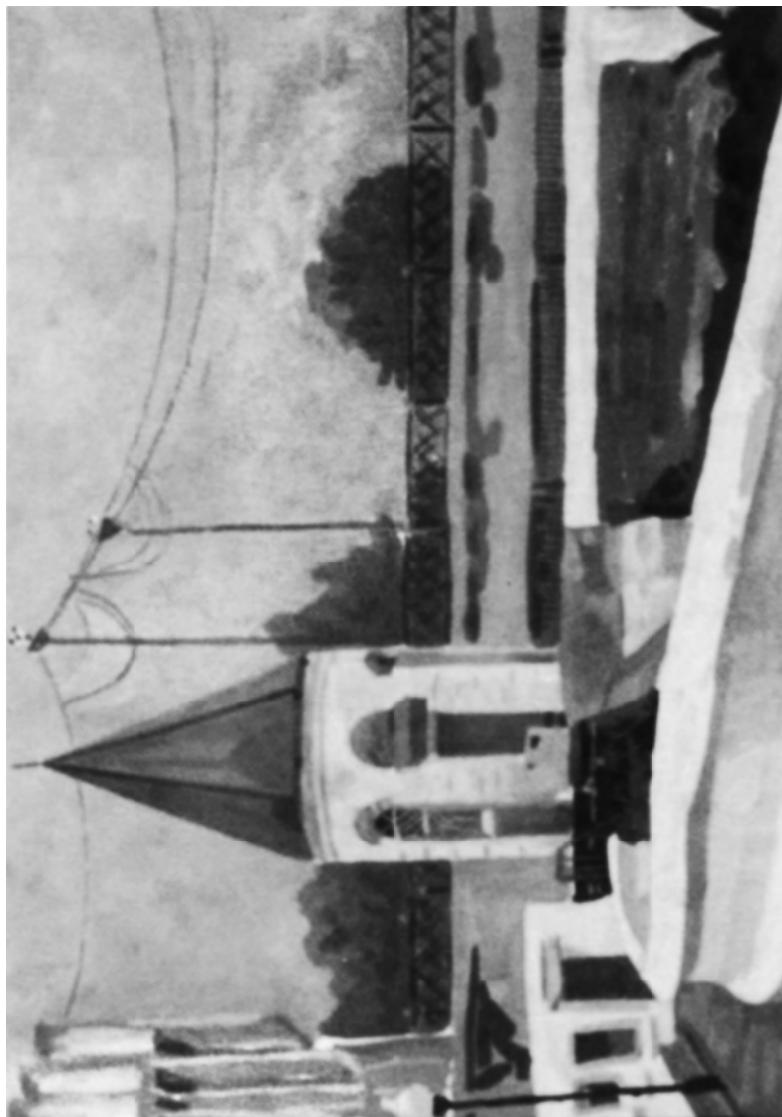
Хэхтын

Сомихаг аргыуан.

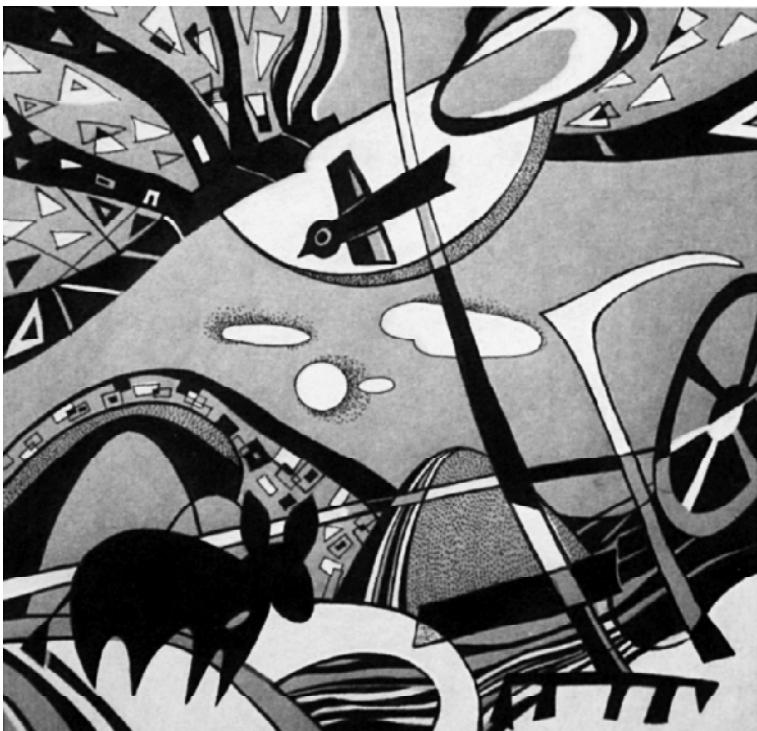
Олгинскайы хөхүгээрон.

Церквь худ.

Светланә Чаплыгина күсы Дзәүдҗы-
хәеуы 5-әм гимназы нывқәнныны аи-
вады ахуыргәнәгәй.

Уалдзæг.

Tayrægəz.

Zymægon фын.

Ардзы нысметаи.

Дидин джытæ.

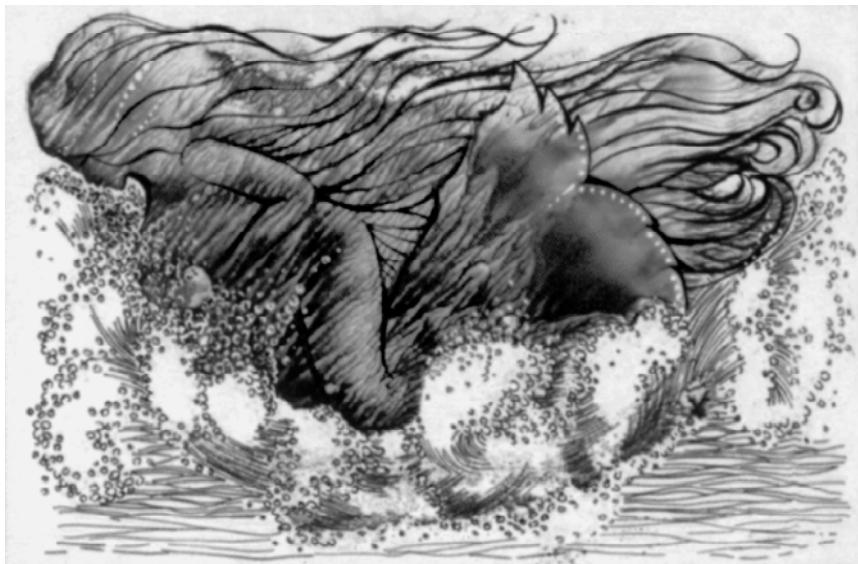
Бәрәзгаты Наталья кусы Дзәүджыихәүү 22-әм скъолайы ның кәныны аивады ахуыргәнәгәй.

Сомихаг аргъуан.

Хохаг таурæгъ.

Донычызг.

Парчы.

Хәхты әңелбазыр.

АБАЙТЫ Лавренти

МÆ РАЙГУЫРÆН ХЪÆУ

Лабæ — Къостайыхъæу, поэты загъдау, Ирыстонæй зынджы къæрттау дард фæхаудта, фæлæ, æндæр адæмты æхсæн цæргæйæ, фыдæлты кад æмæ намыс нæ фегад кодта.

* * *

Ивгъуыд æнусы, 70-æм азты Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты профессор Гиоты Михал Стъараполы æмæ Хъæрæсе-Черкесты Республикаїы архивты Лабæйы тыххæй агуырдта цавæрдæр æрмæг.

Уырдыгæй куы сыздæхт, уæд афтæ загъта: «Архивты кæмдæриддæр ацы хъæуы кой ис, уым фыстæуы афтæ: «Уый у æнæхъæнæй дæр абырджыты хъæу». Æмæ дзы, ай-гъай, уыдис абырджытæ дæр. Уыдоны кой дæр ракæндзынаен, фæлæ ацы хъæуæй рацыди бирæ æвзыгъд, ныфсхаст æмæ уæздан фæсивæд.

Абырджытæ кæй хуыдтой, уыдон дæр се ‘тас «сыгъдæг» абырджытæ нæ уыдисты, фæлæ сæ заманы хицауады æнæраст хъуыддæгты ныхмæ чи тох кодта, ахæмтæ.

Фæнды мæ, нæ хъæуы хистæртæй цы фехъуыстон, уыдонæй истытæ радзурын. Зæгъинаг дæн уый, æмæ дзы иу хабар дæр æримысæггаг нæу. Иугæр абырджыты кой рацыд, уæд бафип-паинаг у иунæг хъуыддаг: раздæры заманты абырæг уыди лæгдзинады бæрæггæнæн. Стæй абырджытæ канд Лабæйы нæ, фæлæ алы ран дæр уыд. Æниу æй цы ‘мбæхсæм — абырджытæн аbon сæ нымæц къаддæр нæу, æрмæст сæ хуыз æмæ сæ митæ æндæр сты. Никуы фехъуыстон, лабæйаг абырæг мæгуыр зæхкусæджы бахъыгдардта, уый. Уæвгæ фыдуат лæппутæ дæр куыннæ уыди хъæуы! Зæгъæм, хъæрæсейæгтæ-иу бирæ уæрдæттæй балцы куы араст сты, уæд-иу сæ иу базарыдаид, иннæтæ йын-иу бахъырныдтой æмæ-иу сæ галты сæхи бар ауагътой. Афтæ заргæйæ-иу сæ уæрдæтты бафынæй сты. Лабæйы

аәгәнен ләппутә фәндагәй әddәdәрты се ‘мдзу кодтой аәмәиу сын алы уәрдонәй дәр иу гал суәгъд кодтой, аәфсондзы хъусиу раззаг уәрдонмә абасть. Әрмәст ма-иу раззаг уәрдоны бazzад дыууә галы, иннәты та аәрмәст иугай галтә. Лабә фосхъуаг нә уыдысты, фәлә фыдуаг фәсивәд ацы митә кодтой сәхъаләй, мәнә бәлас гүшпү тыххәй куыд калай, уыйау. Абырджыты номдзыдәртә та уыдысты Хуырымы Миша аәмә Барахъты Валодкә. Хъәрәсейы хистәртәй ма-иу аәрәджы дәр фехъусән уыд ахәм ныхас: «Ацы хъәүәй қәddәр раңыд әңгәг хъәбатыр». Афтә-иу Хуырымы-фыртәй загътой. Уый цардис ивгъуыд әнусы 20-әм азты, ома советон цардарәзты райдайәнни.

Әвәццәгән, бирәе цыдәртә нә цыд йә зәрдәмә советон дугәй аәмә, йә бон куыд уыд, афтә йә ныхмә архайдта. Ацы ләппу, тас цы у, уый нә зыдта. Стәй уыди хәдзонд, зәрдәргъәвд Бакастәй къәсхуыртә, асәй рәстәмбис, хъаруйә фидар. Хорз арәхсти хъәбиссәй хәцынмә дәр. Уыщы азты обләсты хицауд бадтысты Баталпашински (абоны Черкесски). МАК-ы кусдҗытәм иу аәхсәв әнафоны уыдис әмбыирд — уынаффә кодтой, Хуырымы-фырты куыд әрцахсой, ууыл. Уыщы рәстәг Миша әд гәрзтә багәпп ласта аәмә сәм дзуры: «Хуырымы-фырты куы агурут, аәз мәнә дән!», — йәхәдәг әмбыирды уәвдҗытән сә гәрзтә къуымы самайын кодта, сә цәсгәмтә къулырдәм, афтәмәй сә сләууын кодта аәмә, куыд әвиппайды фәзында, афтә әrbaisәft. Иннә хатт уыди горәты базары, афтәмәй чидәр фәхабар кодта оргәнтәм. Мишайән әппинәдзүхдәр йә хәдон уыди хәлафы әдде уагъд, мидәгәй әddәмә куыд нә зыной, афтә роны тъыстәй дардта дыууә дамбацайы. Куы бамбәрста, йә алыварс аәртихстысты, уый, уәд әнә уәлдай мийә баңыди салдатмә аәмә йын бамбарын кодта, дамбаца йә къухы, афтәмәй, иуварс аләуу, зәгъгә. Салдат иуварс аләууыд. Миша цәстүфәнүкъулдмә әrbадәлдзәх. Йә хәдзар уыди Хъубаны доны был (абон дәр ма ләууы уыщы хәдзар, ис дзы амбулатори), йә тәккә раз та стыр хид (хәлд әрцид Фыдыбәстәйы Стыр хәстү рәстәг). Миша зыдта, йә фәдил әrbацәудзысты, уый Доныбыл әrbынат кодта, аәмә машинә салдәттимә хидыл куыд нә әrbахиза, афтә сә аәхсын байдыдта. Шофыр дәр фәецәф аәмә машинә зилдүх кодта, афтәмәй сә Миша уырдәм аәхста.

Цал салдаты дзы фәцәф кәнә фәмард, уый бәлвырд ниши зоны, фәлә уырдыгәй лиздәг фесты.

Иннаэ хабар та әрцыд Хуырымтән сәхи кәрты. Миша уыди хәдзары, әмәе та милициамә фәхабар чындауыди. Милицә хәдзары алыварс әртыхстысты әмәе мидәмә бахъәр кодтой. Миша хабар наема зыдта әмәе уынгмә рауд. «Уазджыты» куы ауыдта, уәд фәстәмә фездәхти, дамбаца фелвәста әмәе сисы фәстә дзуцәджы әрбадти. Хистәр милиционер уәлбәхәй сисы сәрты дамбацайә бынмә әрәхсынмә хъавыди Мишайы, фәләе уый йәхәдәг фәразәй. Хъавәгән йәе къух ныппырх, әмәе сәм уәд Хуырымы-фырт уынгмә рагәпп кодта әмәе сыл дамбацайә раләууыди. Уыдон лиздынмә фесты. Хидыл куыд лыгъдысты, афтә сә Миша әхсын райдыдта. Уәдмә йәе фыдыфсымәр фәзынд әмәе йыл схъәр кодта: «Әерра сдә әви цы кусыс?!» Әмәе йәе басабыр кодта.

Ноджы ма иу ахәм хабар. Нәе хъәуәй Микоянсахары (абони Карабаевски) әхсән ис егъяу быдыр, әмәе-иу хъәубәстә бәрәгбәттә фылдәр хатт ам кодтой. Иу ахәм бәрәгбоны рәстәт хъәуы фәсивәд әмәе хъәрәсейәгты ‘хән рауди стыр хъаугъя. Змәст йәе тәккә тынгыл куыд уыдис, афтә чидәр фәхабар кодта: «Миша хъәуы ис әмәе ардәм әрбацәуы». Хъәрәсейы фәсивәдәй хылы чи архайдта, уыдон куы фехъуыстый Мишайы кой, уәд, иу бәххыл дыгәйттәй бадтысты, афтәмәй фәләгъдысты, әмәе змәст басабыр.

Нәе хъәуы дәр әмәе хъәрәсейы фәсивәдәй дәр Мишайән уыди әрдхәрдтә, әмәе йәе маргә дәр акодтой «ие ‘рдхәрдтә». Хабар та афтә рауд. Йәе хәләрттәй чидәртә баҳаудысты оргәнты къухмә. Уыдон сын зәрдә бавәрдтой, Хуырымы-фырты әрцахсынмә нын баҳхуыс кәнүт әмәе уәе уәд суәгъд кәндзыстәм, зәгъя. Мишайы йәе «хәләрттәй» әрбаҳуыдтой цыдәр абадтмә. Фәләе йәе удәгасәй әрцахсынмә йәе ныфс чи баҳастаид, әмәе йәе нуазән йәе дзыхмә куыд схаста, афтә йыл, йәе «хуыздәр әрдхорд» кәй хуыдта, уый фәсте дамбаца ныщавта. Фәсәмбисәхсәв ын йәе мард рахастой әмәе йәе уынджы сисы әңцой сәвәрдтой. Сәхәдәг айхъуысын кодтой, милицәйә, дам, куыд фәцәйлыгъд, афтә йәе амардтой. Милицә ләдҗы мард аластой. Фәстәдәр куыд рабәрәг, афтәмәй ын йәе сәр йәе гуырәй ахицән кодтой. Йәе сәр кәм ис, уый абор дәр ниши зоны. Йәе гуыр ын банағәдтой горәттәй хъәрәсейаг хъәу Ташкопыры ‘хән быгъдәджы, йәе цуры ын сәвәрдтой хъаҳъхъәндҗытә.

Мишайән йәе хистәр әфсымәр Петро кәмәндәр сусәгәй бағыста стыр әхца әмәе Мишайы мард адавта, әхсәвыгон әй

йæ хæрз хиуæттимæ Лабæйы уæлмæрдты бانыгæдта. Мишайæн ма уыдис йæхи хуызæн æвзыгъд æмбал, хъæрæсейаг абыраæт Аскер. Нæма зыдта, Мишайы амардтой, уый, афтæмæй йæм йе знæгтæ баçыдысты æмæ йын загътой, Миша, дам, дæ агуры. Лæппу сыл баууæндыди, семæ рацыд, æмæ та уый дæр æууæнкæй амардтой. Эз гыццылæй нырмæ хъусгæ æрцыдтæн ахæм ныхас: «Мишайы марджытæй иу дæр царды рæствæндаг næ фæци».

Исчи зæгъдæни, ссарадтой Лабæ, сæхицæй çæмæй раппæлой, уый! Фæлæ рæстæг ахæм æнæхатыр уыд (абоны хуызæн), æмæ Лабæйы фæсивæд сæхи æгуыдзæгæй куы равдыстаиккой, уæд сæ сæ алыварс çæрæг адæм ныссæстаиккой. Фæлæ лабæйæгтæ уышы тыхст æмæ уырыд заманты бахъахъæдтой ирон адæмы кад æмæ намыс. Цалынмæ советон дуг не ‘рфида’, уæдмæ Хъæрæсегом иу дыууæ хатты систадысты æмæ лæгæвзæрстæй ралæбурдтой næ хъæумæ. Домдтой, çæмæй ирон адæмы систын кæной æмæ фæсурай. Фæлæ-иу сæм Лабæйы фæсивæд хæцæнгæрзтæй куы ‘рхъа-выдысты, уæд-иу фæстæмæ аздæхтысты. Лабæ уыди бæрзонд ран, хъæрæсе та-иу æрæмбырд сты хъæуы бакомкоммæ, Хъубаны доны фаллаг фарс, ныллаæгдæр ран. Эмæ-иу сæм махонтæ бæрzonдæй ныллаæг ранмæ хæцæнгæрзтæй æрхъавыдысты. Хæцæнгарз та мах хъæуы бирæ уыди, фыщæг империалистон хæстæй салдæттæ куы фæлыгъдысты, уæд æд хотыхтæ сиздæхтысты æртæсæдæйæ фылдæрæй. Эрмæст «Максим» пулеметтæ хъæуы уыдис æртæ. Уыцы рæстæг næ хъæуы фæсивæдæй чидæртæ æртæ хатты кæсæджы хъæутæй атардтой рæгъæуттæ. Фæстагдæр ма ахæм хабар æрцыд 19-æм кæнæ 20-æм азы. Дæс лæппуйæ (уыдис дзы Дзанайтæй æртæ ‘фсымæры, Айлартæй дыууæ) рæгъяу хъуамæ Клухорийы æфцæгыл ахизын кодтаиккой Сухуммæ. Фæндаг цæуы, Дуттытæ, зæгъгæ, ахæм хъæрæсейаг хъæуыл. Ацы хъæуы фæсивæд хабар куы базыдтой, уæд сഫæнд кодтой давæтгагæй сæхицæн хай ратонын. Доны сæртү иуыд иунæг хид. Уым æрлæууыдысты лæгæвзæрстæй æмæ рæгъяуæн йе ‘мбис æрдомдтой, кæннод, дам, уæ næ зæххыл цæуын næ уадзæм. Махонтæ та тагъд кодтой — фæсте сæ фæдис куы ‘rbайяфа, уымæй тæргæйæ.

Бирæ радзур-бадзуры фæстæ хъуыддагæй куы ницы уади, уæд нæхионтæй иу — Айларты Миха, ныфсæджын, налат, фæлæ дис-саджы рæстзæрдæ лæппу, дон-дон дæлæмæ ныууд æмæ фаллаг былмæ, хъæрæсейæгты ‘рдæм бахызт, куыдничи йæ федтаид, афтæ. Дуры фæстæ æрхуыссыд æмæ, хид чи æрæхгæдта, уыдоммæ

дзуры: «Фәндаг суәгъд кәнүт, науәд уә әхсын райдайдзынән!». Адон әм сәхъус не ‘рардтой, әнхъәлдтой, тәрсүн сә кәнү. Уый та сәм дыккаг хатт дәр бадзырдта. Сә бынатәй күң нә змәлдисты, уәд сыл раләууыди карабинәй. Хидыл аәртәйә мардәй аzzадисты. Дыууәрдигәй бәстәе гәрах сси.

Махонтәй иу — Дзанайты ләппу — фәңғәф. Әвәңцәгән, бирә туг ныккалдаид, фәлә уәдмә чидәр Лабәмә фәхабар кодта, әмә, уәлдәр цы аәртәсәдә хәстоны кой скодтон, уыдан бәхтый, гәрзифтонгәй фәдисы ратындзыдтой әмә хъәрәсейаг хъәуыл аәртихстысты. Цәрджытә уыйбәрц хотыхджын адәм күң федтой, уәд сразу сты бафидауыныл. Фәлә домдтой, цәмәй сын туджы ныхмә марынмә радтаиккай Айлары-фырты. Айлары-фырты та уәдмә афардәг, ие ‘мбәлтәм ма рахъәр кодта, аәфцәгыл уәм әнхъәлмә кәсдзынән, зәгъгә.

Хъәрәсейән туджы фынгән радтой аәртә галы, әмә уәд рәгъяу ауагътой йә фәндагыл. Ацы хабар фехъуыстон Дзанайты Герасәй. Уый фидауджытәй иу уыд.

Айлары-фырты тыххәй ма иу хабар. Хъәуы фәсивәд империалистон хәстәй күң сыздәхтысты, уәд уыденимә уыди Миха дәр. Фәлә ма аәфсады күң уыд, уәд ай Җавәрдәр афицер әнаххосәй тынг бафхәрдта. Революци әмә мидхәст күң бансадысты, уәд Миха ацыд Екатеринодармә (ныры Краснодармә), ссардта уыңы афицеры әмә йә амардта. Уәлдәр дзырдтон, зәгъгә, ацы ләппу уыдис тынг рәестзәрдә әмә әнәраст хъуыддаг иуән дәр нә барста.

Революцийы хәд размә нә хъәуәй Чехты мыггагәй хъазахъ-хъаг полчыы службә кодтой дыууә аәфсымәры. Сә нәмтәе сын нә зонын. Полкъ сләууын кодтой рәнхъы, фәлә аәфсымәртәй иу айрәджы кодта чысыл. Уәд ыл уый тыххәй полчыы командир ехсәй раләууыд. Уый фенгәйә, инна аәфсымәр, рәнхъы күңд ләууыд, афтә йә бәх фезмәлын кодта, йәхи булкъоныл баскъәрдта, ие ‘хасаргард фелвәста әмә дзы булкъоны сәр ахайын кодта. Йәхәдәг уырдыгәй йә бәхыл рафардәг. Йә дардәры хъысмет ын нә зонын.

Лабәйи бирә уыд аевзыгъд фәсивәд. Зәгъдзынән ма дзы Тлатты дыууә аәфсымәры Аликсандр әмә Георгий тыххәй цалдәр ныхасы. Хъәрәсегомма Сырх аәфсады къорд күң бабырста, уәд Тлатты дыууә ‘фсымәры Лабәйи фәсивәди аәрәмбырд кодтой әмә сә ныхмә аәрләууыдисты. Фәлә тыхтә иухуызон нә

уыдысты, әмәе сырхәфсәддонтә коммә бабырстай. Сәе маңт райсыны охыл хъәуыл арт бандзәрстай әмәе йәе басыгътой. Баззади ма дзы әрмәст әртә хәедзары. Судзгә та хорз кодта хъәу, уымән әмәе хәедзәрттә иууылдәр уыдысты сыйғыдәг нәэзы хъәддәй. Уәд фәзынд зарәг дәр: «Лабә ‘мәе хъәрәсе фыстәе уәй фесты. Сәе хосы рәгътә та лыстәнтәй фесты».

Җәрджытә иууылдәр алыгъдысты хъәдтәм — большевиктәй сәхи әмбәхстай. Абон дәр ма Лабәйи хистәртә кәрәдзийи куы фәфәрсынц сәе азтәй, уәд афтә фәзәгъынц: «Лыгъды размәе райгуырдәр әви лыгъды фәстә?»

Күйд әрыхъуыстон, афтәмәй Тлатты әфсымәртәй иуы уайтагъд әрцахстай, фәлә афицер чи уыд, уйй йәхи бафәсвәд кодта. Нәе хъәуккаг зәронд ләг Таматы Стъепан күйд дзырдта, афтәмәй әмбәхсти кәйдәр уәтәры. Әвәцәгән ай исчи баннымыгъта, әмәе милицә Стъепаныл әрхәңдысты әмәе йын загътой, уыцы уәтәрмәе нәе акән, зәгъгә. Стъепан дзырдта: «Цы гәнән ма мын уыд әмәе сәе разәй мәе бәхыл цыдтән. Күй фәңәйхәңцәе кодтам Тлатты-фырты әмбәхсән бынатмә, уәд стыхстән, күйдәй йын бамбарын кәнөн, фәңәуынц дәм де знәгтә, зәгъгә. Уәд мәхи мәе бәхимә хылгәнәг скодтон әмәе йын йәе сәр ексәй нәмын байдыртон. Стәй аразәй дән әмәе, бәхимә хылгәнәгау, хъәр кәнөн: «Фәңәуынц дәм ахсынмә!» Уйй мәе фехъуыста, йе уәентыл зәронд кәрц әрбаппәрста, ләдзәг фелвәста әмәе йәхи фосыздахәг акодта, хъәртә сыл кәнөн. Әңгәгәй дәр зын базонән уыд, афтә аивта йәе хуыз, раугъата даргъ боцъотә. Ахсынмә йәм чи әрбаңыд, уыдон ай бафарстай: «Ты Тлатова знаешь?» Уйй сын загъта, зонын, дам, ай. Стәй та йәе бафарстай, ам ай никуы федтай, зәгъгә. Әмәе сын афтә: «Аңырдыгәй никуы уыди».

Җәвіттоң, Стъепаны руаджы аирвәзти. Фәлә йәе уйй фәстәе әрцахстай. Ирон ныхас раст у: «Паддзахы уәрдон тәрхъус ахсы». Уйй адыл ацы дыууә сәрән әфсымәры фесәфтысты. Әрмәст ма дзы иуы 1940-әм азы фендәуыд Астәууккаг Азийи ахәстоны. Лабәйи ма сын бazzад иунәг хо.

Большевиктә нәе хъәуы әевзәр митә бакодтой, бирәты амардтой әнаахкосәй. Иуахәмы стыр къордәй баңыдысты Уататы уәтәрмәе. Уататә уыдысты мәгүүр җәрәг, фос сәм бирә нәе уыди. Кусарт сын акодтой, хорз сәе федтой. «Уазджытә» куы цыдысты, уәд фысымән йәе иунәг устур ләппүйи семә

акодтой, фос уәм Ҿәмән ис, зәгъгә. Үйиадыл ләппу фесәфти. Щалдәр боны фәстә фыңд ие ‘фсымәримә Баталпашинскмә ППУ-мә (ГПУ-мә)* ләппуый агурағ раңыд. Әмә та уыдан дәр фесәфтысты, амардтой сә.

Нә хъәуккаг ләппу Исахъты Алыксандр уыди рынчын. Ие ‘мбал Козаты Гигоимә хъәрәсейаг хъәу Үчкуланмә Ҿавәрдәр хостәнәгмә баңыдысты. Ам сә большевиктә әрцахстой, сә уәләдарәс сын раласты. Радтой сәм белтә әмәе сын сәхицән дзыхъхъ скъяхын кодтой, Ҿәмәй сә амарой әмәе сә уыңы дзыхъхъы банағән. Ләппутән уәлдай нал уыд, уәддаер мәлгә кәндзыистәм, зәгъгә, әмәе ралыгъдысты сә хъахъхъәндҗыты фынды бынаәй. Фәсте сә сурын байдыртой хъәды. Бәргә аирвәэстайлккай дыу-уәйә дәр, фәлә Исахъты-фыртән йә къахыл Ҿыдәр сынды әви хұымәлләг атыхст, әмәе Ҿалынмә уый уәгъд кодта, уәдмәе йә әрбаййәфтой әмәе йә ахсаргардәй лыстәт скарстой. Козайы-фырт аирвәэт әмәе ма ам, Ирыстоны, зәронды бонмә фәцард.

* * *

Лабәе чысыл нә радта Ирыстонән ахуыргәндә, стәй хъәбатыр хәстонтә. Ам райгуырд әмәе схъомыл зындгонд ахуыргонд ҆засохты Гиго.

Фыдыбәстәй Стыр хәсты размә Хъәрәсейы Автономон обләсты обкомы фыщаг секретарь уыдис лабәйаг Исахъты Мәсе. Обләххәсткомы сәрдәрәй дзәвгар рәстәт фәқуыста ие ‘фсымәр Исахъты Барис, фәстәдәр — ҆зәгат Ирыстоны Базарады министр. Хәсты размә азты Хъәрәсейы Автономон обләсты сәйраг зоотехникәй куыста Абайты Федыр. Әрәджыйы онг дәр ма Стъараполы крайы әмәе Хъәрәс-Черкесты республикәйи Баскаты Петрәй дәсныдәр хирург нә уыдис. Әнәхъән Советон ҆зәдисыл хъуыстонд химион комбинат «Черкессаг» йә фыщаг дүрәй ие сәттәмә араәт Ҿыди ҆зәхилты Захарбеджы зонд әмәе фәндәй. Лабәйә раңаугә у зындгонд экономист Колыты Тузар дәр.

Хъәуы фәсивәд стыр ләгдзинад равдыстой Фыдыбәстәй Стыр хәсты. Ацы хъәуәй тохмә аңыдис 800-йә фылдәр әвзаргә ләппу әмәе чызджы. Се ‘мбис се ‘рыгон цард радтой Райгуырән бәсты сәраппонд. Әртәйә систы Советон ҆зәдисы Хъәбатыртә: Бутаты Георги, Калоты Алыксандр әмәе Козаты Алыксандр. Стыр ләгдзинады хиңау разындысты ҆зусты Георги, Баскаты Керихан,

* Паддзахадон Политикон Управлени (ред.)

Хетæгкаты Георги, Датиты Дати әмæ Чехты Годта. Дзусы-фырттай хистær командағенæг афтæ загъта: «Кæд әцæг хъæбатыр исчи у, уæд уый».

Баскаты Кериханæн — эскадроны командағен — йæ хъæбатырдзинады тыххæй лæвæрд әрçыди Александр Невскийы орден. Фæлæ хæсты быдырæй нал раздахти. Тæхæг Датиты Дати дыу-уæсæдæ хаттæй фылдæр архайдта уæлдæфон хæстты. Фæстаг хаттйæ хæдтæхæгыл знаджы нæмыг куы сæмбæлд, уæд æй ныхæй-ныхмæ сарæзта немыцаг бомбæппарæг хæдтæхæгмæ, әмæ дыууæйæ дæр басыгъдисты. Диссаджы лæгдзинад равдиста Хетæгкаты Георги. Йæ уæззау танк «КВ» барвæндонæй бабырста горæт Наро-Фоминскмæ. Ам ныддæрæн кодта знаджы штаб, сæ уæззау хæцæнгарз, базыдта, кæцæй æхсынц, уыдæттæ әмæ фæстæмæ æнæфыдбылызæй әрбаздæхт. Ацы сгуыхты тыххæй хæстон газет «Огненный рейд» рауагъта стыр уац. Хæстон журналист куы фарста корпусы командағы, цавæр миниуджытæ хъуамæ уа адæймагмæ, цæмæй Хетæджы-фырты хуызæн лæгдзинад равдиса, уый тыххæй, зæгъгæ, уæд уый загъта цыбырæй: «Хетæджы-фырты миниуджытæ».

Лабæйы хъæбатырты тыххæй бæлвырддæр бакæсæн ис Баскаты дыууæ әфсымæры чиныджы («Ради жизни на земле»), стæй газет «Северная Осетия»-йы 2009 азы 77-æм номыры, «Селение героев», зæгъгæ, уыцы уацы. Баскаты Керихан, Датиты Дати, Дзусты Георги (сæ амæлæты фæстæ), Хетæгкаты Георги әмæ Чехты Годта җæвдист әрçыдисты Советон Цæдисы Хъæбатыры нæмттæм, фæлæ-иу арах куыд уыд, афтæ та кæмдæр хæстон бюрократты аххосæй хъуыддаг бакъуылымпы.

Уæдæ куыд нæ уæм сæрыстыр нæ абоны әрдхæрæны кæстær Калоты Беджы фырт Хасанæй! Ныр уый у абоны Уæрæсейы Федерацийы әшпæтты әрьыгондæр инæлар, әфсады командағенæг. Бирæ ма ис ныффыссæн, ацы хъæу сæрыстыр кæмæй сты, уыцы кæстæргæ Баскаты Алиханы фырт Мысост, Чехты Солтаны фырт Таймураз, Таугазты Созыры фырт Анатоли әмæ иинæты тыххæй.

Фæлæ мæ цыбыр ныхас фæуыдзынæн æнкъард нотæйыл: кæддæр цард цæдҗæжинагау кæм æхсыст, уыцы хъæуы цырагъ абор әрмynæг. Цæрджытæн се ‘мбисæй фылдæр алырдæм цардагур фæлыгъдисты, әмæ сæ бынæтты әрçардысты хъæрæсе әмæ æндæр адæмыхæттытæ.

Уæддæр хорз уый у, әмæ дзы бирæтæ сæ фыдæлты бæстæ Ирыстонмæ кæй здæхынц.

МАМИАТЫ Изетә

АИВАД — УДВАРНЫ РӘЗӘН¹

(Интегративон урокты цикл)

Фарәстәм урок. НЫВГӘНӘГ ӘМӘЙӘ ХЪЫСМАËТ

Эпиграф: «Махарбек Туганов выхватил из эпической дали такие нравственные силы, как мужество, благородство, высокое представление о человеческом достоинстве, сострадание к человеческому горю, любовь к подвигу... и обогатил ими духовный мир нашего современника... Он обладал искусством творить из прошлого будущее» (Н. Джусойты).

Урочы хәстә:

1) ахуырдзауты Тугъанты Махарбеджы цард әмә сфаәлдыс-тадимә базонгә кәнын;

2) Реализмы, импрессионизмы, экспрессионизмы тыххәй теори практикәимә бабәтгәйә, цыбыр зонәнтә раттын.

Урочы фәлыйст: Махарбеджы фотоальбомая хузыстытә, урочыцы нывтыл дзыра цәүдзәнис, уыданаёй репродукция, интерактивон фәйнәтгыл иллюстративон әрмәг аивадон здәхтыты фәдыл.

Урочы хуыз: урок-лекци беседәйы элементтимә.

I. ХӘДЗАРМӘК КҮЙСТ СБӘРӘГ КӘНЫН

Ам дәр хорз уайд, скъоладзауты нывәцәнтәй дыууа-әртә къласы бакәсын.

II. НОГ ӘРМӘГ

Ахуыргәнәджы раныхас.

1. Аивады егъаудәр хәстәй иу у, адәмы царды зондән ахъяз әмә намысонәй цы ис, уыдон фәлтәрәй фәлтәрмә адәттын, сәнусон сә кәнын. Уый хорз әмбәрста Ирыстоны адәмон нывгәнәг, Гуырдзыйы аивәдты стуыхт архайәг Тугъанты Махарбек (1881 – 1952).

Йә царды фәлтәртә. (Биографион әрмәг дәтты скъоладзаутәй исчи). Тугъаны-фырт йә цард снывонд кодта йә уарзон адәмән, ўе сфаәлдыстад егъау фәд ныууагъта Ирыстоны

¹ Райдайән журналы ацы азы 1-2; 3, 6, 7-әм номырты.

аэксәнадон әмәе аивадон хъуыдыйы. Ныvgәnәg, публицист, фольклорон уацмыстә әмбырдгәnәg әмәе иртасәg, педагог әмәе этнограф – Махарбеджы курдиат алкәm дәr йәxi равдыста тыхджын әмәе алывәрсыгәй.

Йәe фызд Сафар – Ирыстоны фыщаг ахуыргонд ботаник, агроном – каст фәци Бонны университет. Ахуыры азты йә зәрдәmәе хәстәg аиста социал-демократон идеалтә, архайдта йәxi фәллойә цәрынмә. Тугъанты uәzдан мыггат уымәй, кәy зәгъын әй хъәуы, разы nә уыдышты, кусәg адәmmәe хәлар цәстәй кәй кастис, уый йын nә барстой. Сафары нал бафәндыди семә иу цары бын цәрын (патриархалон бинонты сәргъы уыцы рәстәджы ләууыдис йә фыды әфсымәr, Асләnбег – паддзахы әфсады инәлар, йә кармә gәсгәe uәdmәe службайә суәгъд ис). Махарбеджы фызд Дур-Дуры балхәdtа kъanнәg (дыууәуатон) хәdзар. Суинаг ныvgәnәg райгуырдис ам. Йә mad – Санаты Гацыры чызg Асиат, йә rәstәgmәe gәсgәe райста хорз ахуырдинад. Санаты әfсыmәrtә, Гацыр әmәe Дзантемир, Ирыстоны зындгонд сты куыд рухстауджытә, адәmon сfәldыстады фыщаг әмбырдгәndжытә.

Иу дзырдәй, Махарбеджы Дунескәnәg курдиаты генәй мадырвадәltырдыгәй дәr nә фәхъулон кодта... Lәppu райдианы ахуыр кодта Кизеры пансионы, фәstәdәr реалон училиштей (каст әй фәcис 1898 азы). Суант uәd фәbәrәg ис йә зәrdәrgъәvdzinad ныv kәnнынмә. Иу rәstәdjы Алыккаты Аннәmә, Къостайы хорз зонгәmә, баҳатыди, цәmәй йын уый йә фыщаг фәлварәнтә Къостамә равдиса. Алцы dәr йәxiцәй аразгә u, ныраu әнуvыдәй йә нысанмә куы тырна, uәd дзы ныvgәnәg әnәmәng раuайдзәни, зәгъгә, Аннә lәppuиәn Къостайы ныхәстә куы раfәzmydta, uәd ын стыр ныfсы хос fes-ty. Fәlәe йә нийарджытәm сә фырты фәltәrәntә xi irxәf-сынау кастысты. Әmә йә 1900 азы Бетырбухмә aфәndараст кодтой, цәmәй фәлварәнтә radta Xәxxon институтmә. Lәppu конкурсы nә ацыди (геометриjә «цыппар» кәй райста, уымә gәсgә), фәlәe сәхимә нал aздәxти. Сfәnd кодта Къостайau уый dәr Aivәdtы академимә бацәуын. Уый тыххәy уал иu az сахуыр кодта ныvgәnәg Гольдблаты цәttәgәnәn скъолайы әmәe 1901 азы cис Aivәdtы академийи student.

Йе сfәldыстадон фыщаг къаhdзәftә akодта хъуыстгонд Репины aрмадзы, курдиатджын педагогтә Чистяков, Мясоедов,

Саввинский әмәе иннәты разамындай. Фәлә Махарбеджы фәндиди фылдәр базонын. Үйядыл 1903 азы аңыди Мюнхенмә, нырганәг Антон Ашбейи скъоламә. Мюнхен уыди ног аивады – авангарды центр.

Фәсарәнты Махарбегән фадат фәци Берлины, Мюнхены, Венәйи аивәтты музейтә бабәрәг кәнин. Ёрыгон нырганәджы зыд ҇астангас зылди Тицианы, Рембрандты, Делакруайы әрмәнәфы бәрдҗытыл, «касти» сын сә дәсныяды сусәгдзинәтә. Иртасдҗытә куыд зәгъынц, афтәмәй Махарбек йәхі нә атигъ кодта уәды раестәдҗы аивады агураентыл: йә уацмысты рахатән ис модернизмы әүүәлтә. Фәлә йе сфералдыстады апп алкәд дәр уыди национ тематикә, ирондзинад.

1907 азы Махарбек сыздәхтис йә фыдызәхмә. Дзәуджы-хъәуы байғом кодта аивадон студи, уыди дәсны ахуыргәнәг әмәе әмрастәдҗы – әнувыд ахуыргәниаг: йә адәмь күльтурә, фольклор, этнографи әмәе археологи хуыздәр базоныны нысанимә йын Ирыстоны иу къуым әнәсгәрст нал бazzадис. Кърандасәй ныв кодта хохаг рагон хәдзәрттә: сә орнаменты характерон нываёттыдимә, ҇астангынәтты сәртыл хъәдәйскъахт фыры здыхт сыкъатимә әмәе әндәр ахәм декоративон хәйттимә, ныв кодта мәсгүйтә әмәе зәппәдзтә, кувәндәттә, хәдзары дзаумәттә, әмбырд кодта каджытә әмәе таурағытә – йә фидәны кәттәттә әмәе суанг иртасән күстытән әвәджиауы әрмәг. Аңы экспедициты фәстә 1911 азы мыхуры фәзындысты йә «Дигорон кадәнгитә», 1929 азы та – уац «Кто такие нарты?», автор дзы нымайы, зәгътә, нарты эпос равзәрдис ирәттәм.

Ирыстоны Советон хицауад куы әрфидар (1920 азы), уәд Махарбек сис Терчы зылды аивадон-агитацион плакатты хайады сәргъләууәг (Теркавроста). Фыста цыргъ карикатурәтә – кулактә, урсвардионтә, ног ҇ардән цәлхүрттә чи аразы, уыдоны ныхмә.

1924 – 1925 азты афтыди Бакумә, уырдыгәй Туркменимә, ахуыр кодта амы адәмты ҇ард. Астәүккаг Азийи сахартә әмәе змисдҗын быдырты сәмбәлди цымыдисаг типажтыл, разагъды архитектурәйыл, базонгә, нырмә кәй никуы федта, ахәм әрдзон ахорәнтә әмәе фәзындытимә. Нывәста сә йә акварельтә әмәе кърандасәй нывты (равдисын дзы иу-цалдәр, зәгъәм, «Хакимбей, емрали-знаемы фәттәг», Хорезмы рагон гәнәхтә

әмәе фидәртты сыйгъзәриндонытылд нывәфтыдтә (арабески) әмәе а. д.).

Дзәуджыхъәумә күы әрзыздәхтис, уәд күиста Ирон педагогон техникумы, уыдис аивадон къорды сәргъләууәг (1926 – 1930).

1930 азы Махарбет әрцарди Чъребайы, амы Бәстәзонән музейы байгом кодта аивадон студи әмәе национ нывты галерей. Ноджы йә сәйраг нывгәнәгәй әрбахуыдтой Хуссар Ирыстоны паддзахадон театрмә. Уәд әххәстәй рабәрәг сты Махарбеджы удыхъәды сәрмагонд әууәлтә: йә диссаджы күистхъомдзинад әмәе сәфәлдистадон әрхъуыды, йә әвидигә энтузиазм. Фыста декорацитә әмәе сә, йә къухы цы хәрз хұыматәг әмәе кадавар әрмәг уыдис, уымәй йәхәдәг тынг саив кодта; арәзта актерты уәләдарәсү эскизтә, суанг ма грим дәр уыдис йә бәрны. Иу ныхасәй, стыр ләтгәдты бацыди Хуссар Ирыстоны театрән.

1942 азәй фәстәмә ләууыди Хуссар Ирыстоны наукон-иртасәг институты аивады хайады сәргъы, ныффыста бирәе иртасән күистытә культурә, фольклор әмәе аивады ахсәжиаг фарстатыл.

1952 азы, июны кәрон, Махарбет әвиппайды әррүнчын әмәе 4 иулы йә цардәй ахицән ис. Бирәе сәфәлдистадон фәндтәйин баззадис әххәстгәнинагәй. Йә гуирахстджындәр уацмыс «Нарты күывд»-ыл дәр кәронмә нал бакуиста.

2. Нывгәнәджы хъысмәт, йә курдиаты рәэст әмәе ивәнтә әңгом баст уыдисты рәстәгимә, стәй уәрәсейаг әмәе европәйаг хуызфыссынады ног агураентимә. Райдиан («мюнхенаг») фәлтәры Махарбет базонгә импрессионизмы, модерны, экспрессионизмы эстетикә әмәе домәнтимә. (Ахуыргәнәг скъоладзауты зонгә кәны аивады ацы здәхтыйтимә, сә алқайы тыххәй ныхас бафидар кәны интерактивон фәйнәгыл фыстцыбыр характеристикәйә, скъоладзаутә сә радыгай рафысынц сә күсан тетрәдтәм).

Ахуыргәнәгән әххүсән теоретикон әрмәг.

Модерны (фр. moderne – нырыккон) стиль райтынг ис 1890–1905 азты европәйаг әмәе амырыкаг аивады. Фыщәгты афтә хүйнди дукани Парижы, йә хицау дзы байгом кодта европәйаг, уәды рәстәгән нырыккон, аивады хайад, уыди дзы ахорәнтәй нывтә, хуызджын авгәй декоративон композицитә, плакаттә, Родены скульптурәтә, нывәфтыд хәдзары дзаума.

Модерны идеяэтә уайтагъд апырх сты Бельгийы, Англисы, Германы, Францы, зәгъән ис – әгас Европәйыл. Үйін үйдис фыруәздан аристократон стиль, иртасджытә йын аргъ кәнинц куыд «эстетизм уәлдайджынта» кәм әнхъәвзтис, аивады ахәм хуыз. Хуытой йә алы нәмттәй (югендстиль, Ар Нуво, «стиль Либерти» әмә а. д.), алы бәстәты йәм хастой ногдзинәйтә, фәләй йын үйдис иумәйаг иртасән миниуджытә дәр: тасаг аив хәххытәй иу иннәмәй рәзы әмә сә әнәрхәңгә «цыдәй» равзәры декоративон ритм; модерны эстетикәйән әрдзон у зайәгхалы нывәфтыды (орнаменты) стилизаци, вазыгджын символикә; әнәмәнгәй – национ акцент, алы бәстәйән дәр – йәхи.

Ног аивады ацы әеуәл искуыдәр ма әхцион нә үйдаид Тугъанты Махарбеджы хуызән патриоты зәрдәйән! Модерны әндәвдад уәлдай ирдәй фәбәрәг йә графикәйы, чингуытә әмә журналтә фәлындыны хуысты, орнаментмә йә хъус куыд тынг адардта, уымәй. (Скъоладзауты базонгә кәнин хъәудзәни, нывгәнәг цы журналты әддаг бакастыл куыста, үйдонәй иу Ҽалдәримә; зәгъәм, журналтә «Горский вестник» әмә «Творчество»-йы әддаг цъәрттимә, чиниг «Әфхәрдты Хәсанә»-йы титулон сыйфимә әмә а.д.).

Махарбег царды нысан үйдата йә адәмы (этносы) ивгъуыд баҳъаҳъәнны, национ химбарынады рәзтыл кусыны. Сфәлдыстадон хәсты ахәм универсалон мидисәй хайджын үйдис авангардон аивад әмткәй. Махарбеджы хуызфыссынады уәлдай ирдәй фәзынди, «Нарты каджытәм» цы иллюстрация скодта, үйдонәй бирәты («Уастырджи әмә Дзерассә», «Донбеттыр», «Әхсар әмә Әхсәртәдҗы мәләт»-ы дыууә варианты, «Балсәдҗы Ҽалх», «Бурдзәбәхы скъәфт» әмә әнд.).

Иртасджытә бәлвырд кәнинц, зәгъгә, модерны характерон әууәл у, әрдз цәрдудәй цыдәриддәр сфәлдыста, үйдоны иудзинад әнкъарын. Ацы хъуыды йәхи бәлвырд кәнин цәрәгойты әмә зайәгхәлтты бәркаджын равдыстәй, «кәрәдзийыл әнахуыр хуызы стыхынц әмә сә рауайы ног фантастикон фәлдисонд» (Бязырты Л.). Тугъаны-фырты графикә әмә нываивады ахәм диссаджы фәлгонцтә дзәвгар ис: чызг-хъуаз, ләг-куызд, бәх-маргъ (хәлынбыттыр) әмә а. д. Бынтон әнахуыр у йә «Донбеттыр» – адәймаг-кәсагән йә буар әгасәй дәр хәрвәй әхгәд, кәсагау хъоппәгцәст; аниу бынтон кәсаг дәр

нәү: къәдзилы бәсты йын калмарәэт къәхтә, фәлә кәсаджы базыртимә (плавники), йә уәлә – сәтәлхъузджы әңгәс пәләэз. (Сқъоладзаутә Махарбеджы иннә ранымад нывты агурынц мөдерны стилы дәнщәгтә, фиппайынц орнаменты фәлгонцаразән символика). Сә цәстәнгас сын аздахән ис, зәгъәм, Нарты бәласыл сызгъәринхуыз дыргътән стъальдыжын арвимә әмәе дендҗизы доны уәлдәфы таппузтимә цы бастдзинад ис, уымә, кәсәгтү нывты тагма Дзерассәйы къабайыл, йә дысы карсты формәмә – кәсаджы базыры әңгәс әмәе а. д.). «Әхсар әмәе Әхсәртәдҗы мәләт»-ы композицийы хицәндзинәдтә әвзаргәйә дзы, ахуыргәнәдҗы әххуысәй, радиц әндзысты авд сюжеты. Уыдонәй сәйрагдәртә аразынц вертикалон триптих, иннә цышпар сә бынат бацахстой нывы фәйнәе къуымы. Бындурон сюжет – Дзерассә дзыназы фаззәтты мәрдтү уәлхъус – ис композицийы бәстастәу. Ацы нывы сәрмәе – Нарты фәткүү, чызг-мәргүтә йын йә царддәттәг дыргътә сусәгәй тонынц. Йә бынмәе сюжет – Уастырджи Дзерассәйы фәдил бафтыдис. Нывы кәрәттү, уәле – Нарты фәткүүйи, бынәй – Дзерассәйы зәппадз бахъаҳхъәнәни мә баст сюжеттә.

Ахуырдзаутә цымыдисәй базонгә уыдзысты сюжеттә кәрәдзимә бәттәг хъуыдымә. Уый та у цард әмәе мәләттү иудзинад, цардәй мәләт равзәрү, мәләтәй – цард: Әхсәртәг Дзерассәйы фервәзын кодта (йә игәрү кәрдихтә йыл афоныл сәмбәлүн кодта), уый фәстә фаззәттә сәхәдәг, зәгъән ис, чызджы аххосәй фәмард сты. Фәлә Дзерассә цард радта әндәр фаззәттән – Ҳәемыц әмәе Уырызмәгән, ноджы, мард уәвгәйә, ныййардта Сатанайы.

(Ахуыргәнәдҗы раныхасы рәестәдҗы интерактивон фәйнәгүл – мөдерны стилы тыххәй цыбыр зонәнтә әмәе иллюстративон әрмәг (зәгъәм, Одилон Редоны «Уацайраг Пегас» әмәе әндәр нывтә, уыдонимә Тугъанты Махарбеджы «Нарты каджытәм» иллюстрацитә, къухәрмәгон-декоративон сфаелдыстады хуыззәттә, чингууты әддаг цъәрттү аивадон фәлышты хуызтә, уыдонимә Тугъанты Махарбеджы күистытә дәр).

XIX әнусы кәрөн – XX әнусы райдианы Европәйи хуызфысынады агураентыл дзургәйә, сқъоладзаутән, әнәмәнг, раттын хъәудзәни цыбыр зонәнтә импрессионизмы тыххәй дәр.

Импрессионизм (франц impression – тәлмән, хъомыс) аивады здәхт, әппәтәй ирдәр йәхи равдыста францаг хуызфыссы-

нады XIX әнусы 70 – 90-әм азты (Клод Моне, Пьер-Огюст Ренуар, Дега (Эдгар де Га), Гюстав Курбе әмә ин.). 1874 азы әрыгон ныvgæнджыты къорд рахицән ис Францаг Академийә әмә сарәзта йәхі әхсәнад – ахәм зондахастимә, зәгъгә, официалон нывқәннынады традицитә дуджы домәнтән дзуапп нал дәттынц. Аивады историмә баңыдис импрессионизмы номимә. Афтәй йә рахуытой, әхсәнады фыңцаг равдысты Клод Монейән цы ныв уыдис («Тәлмән. Хурыскаст» / Impression. Soleil levant, зәгъгә), уымә гәсгә. Йе сфәлдыстадон агурәнты адард ис сюжетон хуызфыссынадәй, литературәйә әмә фәхәстәг ис музыкалон аивадмә. Импрессионистты ныvtәй наем хуысы ахорәнты (хуызты) музыкалон мелоди. «Архайды мотив импрессионизмы баст у комкоммә цин бавзарынимә, ацы уысм дзы мондәгтә сүадзынимә, әхңон әнкъарәнтә дзы райсынимә», – ахәм хуызы әмбарын кодта аивадон стилы мидис йә теоретиктәй иу (Р. Гаман). Бындурон бынат дзы бацахстой пейзажон ныvtәе, уымә хахх (линия) фәсвәд аzzадис, сәйраг дзы ссис хуыз (цвет) йә алы фәлгъуызты. Импрессионисттә фыссынц рухсы тәссонд ивәнтә, мигъ, уәлдәф, аууон, ардәгаяу-он...

Импрессионизмы райтынг сты дуне әндәр хуызты фененын (цветовое «открытие мира»), ног формәтә, ног композицитә агурыны фәлварәнтә. Реалистты уәэззау колориты раивтой рухсдзыд рог ахорәнтә. Ног стилы фарсхәцджытә сә «әнкъарәнтә фыстой» хицән («скъуыдтә») хәххытәй (ье та – хъуләттәнгәс бәзджын стъәлфытәй). Фыңцаг бакастәй афтә зындис, цыма уыцы хәххытәе әмә стъәлфытәе әмтъерыйә әрбынат кодтой кәттагыл. Афтәмәй та сын кәрәдзии мә уыдис сусәг бастазинад, иумә әвдистой әххәст ныв.

Ног аивады бындурон домән амыдта, зәгъгә, әңгәдзинад әвдисын хъәуы субъективонәй, ныvgæннәгмә цы рәзгә-ивгә тәлмән әвзәрүн кәнү, комкоммә уымә гәсгә. Гәнән ис, әмә сфәлдыстадон адәймаг къорд хатты снывәнда уыцы иу сюжет – фәйнәхуызон зәрдәйы уагимә, әмә алы хатт дәр уый уыдзәнис әндәр ныв.

Цыбыр рәстәгмә импрессионизм ахәлиу аивады иннә къабәзты дәр: музыка, скульптурә, кинематографы. Ахорәнты ног хуызы әмиуад әмә контрастон фәлмән ивәнтә, рухс әмә аууоны фәлгъуызты хъааст импрессионистон нывғәннына-

ды систы иууыл ахсджиаг әмә бындурон; музыкәйи тырныдтой ног мелодиты гармонион әмзәлынадмә, скульптурәйи – романтикон формәтү пластика әмә буары змәлды равдыстмә, литературәйи – аив дзырды хъомыс фәахадгәдәр кәнүнмә.

Уымам, иу хатт ма йә зәгъәм, предметтә әмә фәзынди тә импрессионисттә ныв кодтой, сәхәдәг сә куыд фиппайынц әмә әңкъарынц, афтәмәй; «къамисәджы» күист нае уыдис сә нысан. Социалон фарстытәм сә хъус нае дардтой, уйй зәгъән нае, фәлә – абстрактон хузы, иуварсәй фәлгәсәджы позицитәй. Импрессионизмы социалон цәстәнгастә кәд пассивон әмә әбәлвырд уыдисты, уәddәр хорзырдәм сахадытда XX әнусы сфаәлдыстады рәзтыл, уымам үәрәсейаг реалистон аивадыл дәр (нывкәненады – В. Серов, И. Грабарь, И. Левитан, музыкәйи – И. Стравинский, С. Прокофьев әмә, литературәйи – Т. Манн, Цвейг, Гонкурты әфсымәртә әмә ин.).

Тугъанты Махарбет Мюнхенмә куы афтыдис, уәдмә импрессионизмы идеяэтә актуалон нал уыдисты. Әрбахәстәг сты фыщаг дунеон хәсты цаутә. Әхсәнады цы катайаг атмосферә сәвзәрдис, уйй домдта цардмә әндәр, дәрзәгдәр ахаст. Иртасджыты фылдәр хай куыд бәлвырд кәнә, афтәмәй Махарбетджы сфаәлдыстадыл ацы аивадон зәхт комкоммә никуыд сахадытда. Фәлә ис афтә хъуыдыгәнджытә дәр, зәгъиг, йә кәңидәр нывты ис фенән импрессионизмы хуызагурәнты фәд. Дзырдән зәгъәм, Тугъанты Махарбетджы фыщаг биограф, Мусса Хаким ацы стили бәрдҗытә уыны нывты: «Тбау-Уацилла», «Бәндәнүлкафәг», «Чындыжәхсәвү кәфтытә», бәрдәй – «Чермен»-ы: цылынәджы зыр-зыргәнәг уыләнтә-уыләнтә хахх-ахуырсты, йә уәлә рухс әмә аууоны хъазты. Ацы уацмыстән сә фылдәр махмә нал әрхәцца, иутә дзы басыгъдысты, иннәтә фесәфтысты, 1919 азы урствардионтә Дур-Дуры Махарбетджы хәдзар куы ныддәрән кодтой, уәд. Фәлә уәддәр Хуыщауәй разы, уынәг сә фәцис, дыууә хатты (1910 әмә 1913 азты) уыдисты Дзәуджыхъәуы нываивады равдыстыты.

(Ахуыргәнәджы раныхасы «фоныл» интерактивон фәйнәгыл – импрессионизмы тыххәй цыбыр зонаентә әмә иллюстративон әрмәг (зәгъәм, Клод Монеиы «Тәлмән. Хурьскаст», йә иу сюжетыл фыст нывты сери «Нимфей», Поль Сезанны «Хох Сент-Виктуар», Альфред Сислейи «Донивылд Пор-Марлий» әмә әндәр нывтә).

Тугъанты Махарбек Ашбейы скъолайы куы ахуыр кодта, уыцы рәстәдҗы аивады райрәзтис ноджы ма иу авантгардон здәхт – экспрессионизм. Сәвзәрдис импрессионизммә реакцийы хуызы әмәе әвдышта јемткәй буржуазон әхсәнады ныхмәе протест.

Экспрессионизм (фр. expression – әңгасдҗын равдыст (выражение) – XX әнусы райдайәны литератураһә әмәе аивады здәхт, тынгдәр райрәзтис Герман әмәе Австрийы. Бындур ын әрәвәрдтой нывгәндҗыты дыууә къорды: «Хид» (1905 азы, Дрездены), йә сәргъы Эрнст Людвиг Кирхнер; әмәе «Әрвхуыз барәг» (1911 азы, Мюнхены), йә сәргъы Васили Васильевич Кандинский. Экспрессионизмы развәдгәндҗытыл нымад сты норвегиаг Эдвард Мунк, голландиаг Винсент Ван Гог, францағ Тулуз-Лотрек (Анри Мари де Тулуз-Лотрек-Монфа), бельгиаг Джеймс Энсор.

Импрессионизмимә сә иу кәны дунемә субъективон ахаст. Әрмәст авторы зәрдүуагән импрессионизмы кәд цыфәнды егъяу нысаниуәг ис, уәддәр әвдышта «предметон» дуне. Экспрессионистты уацмысты әппәт дәр раивта сфаәлдыстадон удгоймаджы «цъәхахстгәнәг «әз». Эпиграфән сәм хорз сфидауд Эдвард Мункы ныв «Әрдиаг» («Крик»). Ацы аивадон здәхты теоретиктәй иу, Г. Бар дәр, әвәәцәгән, уымә гәсгә фыста, зәгъгә, йә размәйы стилимә (импрессионизмимә – М.И.) абаргәйә, экспрессионизм «цәстытаә нау, фәлә ком (дзых)».

Царды ис иунәг әңгәдзинад – адәймаджы удыхъәд әмәе мидуавәр, әмәе уәдәе аивады нысан дәр хъуамә уа иунәг уыцы дуне әвдисын. Ахәм у ацы аивадон здәхты манифест, йә уацмысты әвдисы адәймаджы саджил зәрдәйы уаг, царды контрастон быщәуты йә тыхст уавәр. Ардыгәй гуыры хуыз әмәе формәйы ног концепци. Импрессионизмы фәлмән, әнкъараг равджы ныхмә ног аивадон здәхт әвәры фәндифидар, хаттай агрессихәссәг райдайән; йә ахорәнты рухсәдзыд романтикон фәлм ын раивта әгәр ирд иумәнәхәңгәнәг хуызтәй. Техникон әгъдауәй ам хуызән ис сәрмагонд нысаниуәг, афтә – предметты контуртә гуылмызәй чи әвдисы, уыцы цъылынәдҗы ахуырстән дәр, графикәй та – хәххытән. Иу дзырдәй, экспрессионистты уацмысты дуне йә реалон миниуджытә әмәе хуызты нае уынәм, фәлә диспропорцион формәтү, цәхгәр контрастон әмәе ирд ахорәнтәй йе цъәл хәххытәй ранывәстәй.

Социалон ныхмәдзыдты рәэстимә экспрессионистты сфералыстыды, карздаәргәнгә, цыдис адәймаг әмә әхсәнады ныхмәләуд. Фидәныл не ‘уәндиңәйә, уыдан сә зәрдәйы тас әвдистой әнахуыр хуызы: тынгәй-тынгдәр хәлдтой предметтә әмә царды фәзынды пропорцитә, карзәй әвдистой (хаттай – суант абстрактон хуызы) хъысмәты гротескон къәләситә.

Ног аивады «әнкъаәнтаәй тыхнад» экспрессийы цур уәлдай ирдәй зыны официалон реализмы әдзард, әнаәуд апп. Диссаг нәу уәдә, Советон Цәдисы, буржуазон у, зәгъгә, йемә ахъаzzag тох кәй самадтой; уыцы рәстәджы йә Германы та рахуыдтой большевистон аивад, экспрессионистты уацмыстә, нацизмы идеологияны ныхмә кәй дзурынц, уымә гәсгә сә арты сыгътой...

(Ахуыргәнәджы раныхасы рәстәджы интерактивон фәйнәтгил – экспрессионизмы тыххәй цыбыр зонәнтаә әмә иллюстративон әрмәг (Зәгъәм, Эдвард Мунки «Әрдиаг», Алексей фон Явленский «Никитә», Франц Маркы «Бәх пейзажы», Васили Кандинский «Ныв сау әрдиинимә» әмә әнд.).

Скъоладзаутән зәгъын хъәудзәенис, Тугъанты Махарбеджы зәрдәйән экспрессионизмы агураентә әмә гәнәнәтә кәй разындысты уәлдай хәстәг. Дәңцәджы хуызы равзардзысты «Рәхысбаст Амран» (әвирхъя рис), «Ираттә Турчы», «Зәйласт Арасенда», уәлдай ләмбынәт та – «Чермен».

Тугъаны-фырты экспрессионизм йәхи бәлвырд кәны канд ахорәнты хәххытә, тәппитә әмә стъәлфыты хуыз әмә формәйә нә, фәлә тынгдәр – эмоци әмә ныфсәй тыхджен ифтыгъд кәй у, уымәй. Йә «Чермен» сси адәмы әнәбасәтгә хъару әмә әхсары символау. Фәлә ма дзы иртасджытә уынынц герой-дунесфәлдисәджы фәлгонц дәр: йә архайдәй (зәрәстон зәххы хуымбакәндәй) фесәфы әхсәвы тар, хур скәссы әмә цард (дуне) йә тыхы (рәэты) баңауы. Тлаттаты кәвдәсарды гуырәвәрдәй афтә зыны, цыма йә цавәрдәр егъау әмә фыдәх тых сәлхъывта дыууәрдигәй (үәле әмә бынәй). Йә къәхтә зәхмә фәбыцәугәнгәйә (нывы бинаг кәрон), хъавы йә сәрмә тыгъдадыл йә домбай уәхсчытәй схәцынмә: гуыр куы сраст кәна, уәд, нырма гәзәмәй йә был кәмән сзындинс, уыцы хурән (ног цардән) арвы астәумә стулыны фадат фәуыдәнис (Цәгәрраты Валерий интерпретаци).

Тугъаны-фырт йә хъайтары әвдисы, цы зәхх афәлдәхта,

уый астәу – ахгәд зылды мидәг. Иртасәджы хъуыдымә гәсгә, уый у космосы (әмтъеры хаосы хъауджыдәр – фидар әмәе бәлвырд ағъдау әвәрд кәм әрцыдис, ахәм дуней) аналог (суанг наузәхх кәй сәфәйлыдта Чермен, уый дәр, дам, дзуры, цард дзы фыццаг хатт кәй сәвзәрдзәнис, ууыл), герой йәхәдәгәт – хурон фәлгонц, «тары кәфхъуындаримә» тохгәнәг.

Цәгәраты Валери ацы кәттаджы уыны суанг ныvgәнәгән йәхи хъысмәты аналоги: сәфәлдистадон удгоймаг, уавәрты аркъауы әлхъывидәй дәр, «хүым кәнү» йә адәмы «культурон быдыры», әмәй йыл хур скәса.

(Ам скъоладзауты хъуыды аздахән ис Хетәггаты Къостайы сәфәлдистады әнгәс поэтикон фәлгонцмә – әмдәвгә «Ныфс»-ы).

Цымыдисаг у экспрессионистон ахорәнты равәрд: хурыскаст – сырх, арв – тарцъәх, әрдүз – кәрдәгхуызцъәх, ауәдз – сау. Цъылынәджы уыләнтә-уыләнтә хәххиты дәр аивадиртасәг Цәгәраты Валери, Тугъанты Махарбеджы фыццаг биограф Мусса Хакимы хъауджыдәр, уыны символон мидис: зәгъгә, ныvgәнәг ахәм хуызы әвдисы, тәккә ацы уысм гармонион фәтк цы дунейы әрәвәрдәуыдис, уый тыхст уләфт; хәрз чысыл ма, әмәе әрсабыр уыдзәнис, хуры хъарммае йә уәнгты әңцойад ахъардзәнис.

(Ныр, скъоладзаутә куы базонгә сты аивады амынд зәдәхты-тимә, уәд ис цыбыр диспут саразән – импрессионизмы әндәвдады фәдил: искуыд сахадыдта Тугъанты Махарбеджы сәфәлдистадыл әви на²)

Дардәр ахуырдзаутән бамбарын кәнүн әмбәлы, XIX әнусы кәрон – XX райдианы Европәйи хуызфыссынады ног агураентә әмткәй нысангонд кәй Җәуынц иумәйаг термин «модернизмай», бафәдзәхсын сә, модернимә йә җәмәй ивдзаг ма кәной. Уый фәстә, модернизмы аивадон фәлгонц цас вазыгджын әмә зын әмбарән у, уымән ирд җәвиттонән әрхәссән ис Пабло Пикассойы «Герника» (интерактивон фәйнәгыл әй равдистәй). Испанийи мидхәстү азты фашисттә хәдтәхджыты әххуысәй фехәлдтой сахар Герника, әмә уый масть әрхаста дунейи әппәт раст адәмтән дәр. Ныvgәнәг йәхирдыгынау тырны равдисын сахары хәлддзәгты әмтъеры уавәр әмәе уыци иумә фашизмы сырдон цәсгом дәр.

Скъоладзаутән ноджы рапром кәнән ис, модернизммә

әмткәй цы фая хәссынц, уый: мидисы хардзәй дзы формәмә әгәр аргом здәхт ңауы.

Ахуыргәнәджы хатдзәг:

Күнд федтам, афтәмәй Тугъанты Махарбег нә ахызтис модернизмы агураңты иувәрсты. Фәлә советон хицауад күн арфидар ис, уәд ын йәе үыцы әмхицтыл аргомәй дзурән нал уыдис. Райдыдта социалистон реализмы дут. Махарбег дәр, кой ма нәем уыди, 1920 – 1930-әм азты йәе курдиаты тых фылдәр хардз кодта плакаттә әмәе карикатурәтә, хъяууон-хәдзаралдон равдыстытә әмәе партион съездты күист ныв кәннылы. Күиста идейон әгъдауәй раст әмәе раппәлинаң сюжеттүү: «Аппероны пъолк фәецис сырх партизанты фарс», «Сырх партизантә үрситы штабәй афицерты аскъәфтой», «Тудж-джениты фидыд үрситы ныхмә акъоппитети 1919 азы», «Уәллаг Ручы хъяуы колхоз» әмәе а.д. Амынд нывты бәлвырд сты контрастон фәлгонцтә, аргом агитацион пафос.

Фәлә курдиат дуры бынәй дәр әвзар судазы. Тугъаны-фырты сәфәлдистады ацы фәлтәрү дәр әмбәләм, тохы пафос әмәе динамизмәй чи уләфы, ахәм кәттәгтүүл. Уый фәрцы сәе плакатондзинад әмәе гротескон сатирә дәр цымас иучысыл арләмәгъ вәйиынц.

Нысаниуәгджын историон цауы бындурыл сырәзтис Махарбеджы әмбисонды ныв «Гокъонаты Кябә» (1929). 1919 азы Деникины әфсәддонтә әрхъула сты Чырыстонхъяуыл. Хъяу-иргъәвдҗытә сын ныхкъуырд радтой, фәлә, нымәцәй әмәе хәңгарзәй фаг ифтонг кәй нә әййәфтой, уымә гәсгә туг-калаң хәсты кәңцидәр уысмы фәкъуихы сты. Уәд Гокъонаты Кябә, йәе фырттә үрсвардионты къухәй кәмән фәмард сты, үыцы хъайтар сылгоймаг, кәлмәрзән йәе сәрәй сыскъуингәйә, налгоймәттән сә фәндаг әрәхгәдта. Фыдәлтыккон әгъдауы фарн әмәе әфсарм тохы быдырәй лиздәг адәмил уый-ас сахадыдтой, әмәе, ңаехгәр фәзилгәйә, знаджы уайтәккә сәе быны ассәстой. Махарбег дәр йәе нывы ацы уысм «әрцахста»: хәңгәй дзыллә үрсвардионты размә күнд ныххәррәтт кодтой. Ныв егъяу нау, фәлә йәе автор композицион әгъда-уәй уыйбәрц дәсны сарәзтә, әмәе дзы тохы быдыр әнәхъәнәй дәр цымас зыны, афтә нәем кәсү.

Нывы раззаг пъланы ставд фыстәй – әхсардҗын Мад: ңәнгтәтыгъдәй фидар ләуууы йе схәссәг райгуырән зәххыл:

фыңгулән дзы уылынджы бәрц дәр нә ратдзәнис!.. Йә цәсгомы әнгас, йә гуырәвәрд дзурағ сты тыхгәнәгмә әнәуынondзинадыл. Уынаем әй удағасау: аңәргә, фәлә нырма хъәддыхтә сылгоймаг ирон фәлышты, дымгә йын фәйлауы йә күрәты фәдджитә әмә кәлмәрзән – рахиз къухәй йә бәрзонд систа, йә галиу къухы сәрыстыр әмә бардыйн фәтыйлдәй сиды адәммә. Әд «хотыхтә» (кәмән ләдзәт йә къухы, кәмән сагой, кәмән – фәрәт) адәмы бардзы иу хай йә иувәрсты размә фәбыйсы, иннәтә дәр әрхәстәг сты. Нывы дзәбәх зының экпрессионизмы әүүәлтә. Уымә гәсгә хорз уайд ахуырдзауты базонгә кәнын европәйаг аивады дәсниты әрмдзәфимә (интерактивон фәйнәгыл нывтә: Ф. Мазервель. – «Мад», К. Колльвиц: «Абырст»).

Фәрстытә әмә бакусина:

1. Абарут амынд нывтә. Зәгъут, цы сә иу кәны.
2. Хицән та цәмәй кәнынц?
3. Уә зәрдыл аәрләууын кәнүт, ирон фысджыты цавәр уацмыстән сбәzzид Тугъанты Махарбеджы ацы ныв иллюстрацийән?

Ахәм хуызы бакусән ис Махарбеджы иннә нывтыл дәр.

«Инәлар Тормасов әмә уацайраг растандонтә» (1932). Ацы нывы скъоладзауты цәстәнгас аздахын хъәудзәнис йә әртәхайон контрастон композицимә: иуәрдигәй – минасы фынг, хъал, бәрәгбонарәзт сылгоймәгтә, инәлары уәлахизхуыз схъәл ләуд; аңәргә әхсины әхсизгон цымыдис худт: анызта, уый йыл бәрәг у (әнгасджын детальтә: йә иу къухәй рюмкәйыл хәңзы, иннә къухы әнарахст змәлдәй сәны дурын афәлдәхтис, фәлә йә сылгоймаг нә фәхатыдта); йә сины сәрыл хәңгә, балкъоны гәзәнхъәдил хуыссәгау бахъил расыг адъютант, йә къухы әнахуыр даргъ лулә. Әдас ранәй, хынджыләтгәнгә, дзырдәппарән кәны уацайраеттәм. Иннәрдигәй – баһдҗын хъахъхъәндҗыты гәрзифтонг әнгом рәнхъ. Адонмә худыны зәрдә нәй, дурәй кәрдгәннытә цыма сты, уыйау саргъыл нымраст сты: сәхи цәстәй федтой, әвәещәгән, астәүәй – баңдәнтә сә хъуыртыл, афтәмәй къухастәй кәй фәкәненүнц, – уыцы растандонты әхсар әмә ныфс. Сә хъус әрдардзысты ноджы, паддзахы әфсады ныхмә чи стох кодта, уыдон, уацары бахаутгәйә, сәхи куыд дарынц, уымә, «бакәсдзысты», сә цәсгәмттыл цы «фыст» ис, уый. Әнәбафиппайгә нә

фәуылдысты сатирә әмәе гротескы ахорәнтә, фәлә уымә – нывы экспресси әмәе психологизмы әүүелтә дәр).

Бакусина:

1. Уәз зәрдым әрләууын кәнүт, йә пафос әмәе мидисмә гәсгә, ацы нывы фарсмә әрәвәрән кәй ис, ахәм литературон уацмыстә.

«Әртындәс коммунары фехст» (1934). (Скъоладзаутә сәхъус әрдәрдзысты сауджыны тарст Җәстгом әмәе йә тәссәй къәдз гуыры кондмә; раззаг нывимә абаргәйә, фәнысан кәндзысты, ам плакатон интонацитә ноджы кәй фәирдәр сты).

Фарст:

1. Зәгъүт, иллюстрацийы хуызы цавәр литературон уацмысты ис спайдың кәнән Тугъанты Махарбеджы ацы нывәй?

Ахуыргәнәджы хатдзәг: Цы нывты кой кодтам, уыдан кәд формалон әгъдауәй социалистон реализмы фәлгәттү нывәст сты, уәддәр сәәнционәй рахатән ис «зианхәссәг» экспрессионизмы әүүелтә.

Махарбеджы хуызфыссынады ма амынд историон-революцион уацмысты әмрәнхъ рахицәнгәнән ис ңалдәр тематикон къорды. Сә сәйрагдәр баст у фольклоры мотивтимә. Зындиндөн куыд у, афтәмәй «Нарты каджытәм» иллюстрациты фыццаг егъяу сери (50 нывы) Тугъаны-фырт 1914 азы арвыста Венәмә, альбомәй йә цәмәй раудаза, уый тыххәй. Фәлә фыццаг дунеон хәст куы райдытта, уәд йә фәд фесәфтис. Иртасджыты хъуыдымә гәсгә, Махарбег уый фәстә азты «Нарты каджытәм» цы бирә нывтә әмәе иллюстрацитә скодта, уыданы әхсән, гәнән ис әмәе сәмбәләм, чи йын фесәфтис, уыцы уацмысты ног варианттыл дәр. Тугъанты Махарбег мифон әмәе эпикон сюжеттәм гәсгә сәрмагондәй цы нывтә сфәлдыста (иутимә дзы раззаг урокты базонгә стәм), уыдан нымад сты ирон аивады иууыл зынаргъдәр хәзнатыл: «Аңәмәз уадындәй җәтгъды», «Дыууадәстәноны равзәрд», «Сослан Мәрдтү бәстү», «Сослан әмәе Балсәджы цалх», «Сосланы мәләт», «Сослан әмәе Алыбеджы фырт», «Батрадз фәхизы әрдүйин хиды сәртү», «Батрадз хуыцәуттимә тохы»; «Куырдаләгон», «Рәхысбаст Амран» әмәе, кәй зәгтын әй хъәуы, нывгәнәгән йә гуырахстджындәр уацмыс, хъуыстгонд «Нарты куывд».

III. ХÆДЗАРМÆ КУЫСТ

1. Импрессионизмы, экспрессионизмы, модерны сэйраг аeu-уæлтæ сахуыр кæнын, цæмæй хицæн кæнынц æмæ сæ иu цы кæны, уый иртасын.
2. Тугъанты Махарбеджы сфæлдыстадон царды хабæрттæ сахуыр кæнын.

Уæлæмхасæн литературæ (ахуыргæнæгæн æххуысæн):

1. Бязрова Л. Махарбек Туганов // Эхо Кавказа, 1994, № 2(5). Ф. 48 – 49.
 2. Дзантиев А. А. Махарбек Туганов – народный художник // Вопросы осетинского искусства. Орджоникидзе, 1983. Ф. 112 – 124.
 3. Махарбек Туганов. Статьи, воспоминания, письма. Цхинвал, 1986.
 4. Хаким М. Махарбек Туганов – народный художник Осетии. Орджоникидзе, 1962.
-

2009 азы кәрөн «Экономикайы кембриджаг журнал» (уый у дунейы экономикон наукайы тәккә нымаддәр оргәнтәй иу) джиппы раугъата экономикон зонәдты доктор, профессор Дзарасты Солтаны уац. Уыцы журнал Уәрәсейы ахуыргәндәй нырма никүы никәй әрмәг ныммыхуыр кодта. Мәскүыйаг газет «Слово» интервью райста Дзарасты Солтанәй. Ам дзы дәттәм цалдәр скъуыдзаджы.

- ◆ Уәрәсейаг бонджын у цәстфәлдахәг әмә бынхор. Райтуырди, кәйдәр исбон тыхмийы фәрци куы истой, уәд. Әмә у уыцы тыхмийы хъәбул, тыхмиимә иу туг, иу стәг сты.
- ◆ Уәрәсейы капитал әевзәрди сәудәджерады уидәгтәй, әмә реалон сектор ныххәләттаг. 20 азы реформәтә фәстә нын бантыст әрмәст иунәг хъуыддаг — миллиардерты нымәңдәй нә конкурентты разәй фестәм.
- ◆ Цалынмә мах 20 азы дәргы советон әмвәзадмә схәццә уәввыныл архайдатам, уәдмә Китайән йә продукци иумәйагәй фәцис әртә хатты фылдәр, йә къухы ноджы бафтыди бирә әндәр әнтыстытә, АИШ-ы байяфынмә йә бирә нал хъәуы, дунейы әппәт бәстәты разәй фәуынмә тырны ныфсхастәй.
- ◆ Нә олигархтәм егъау әфтиәгтә хауы рәстәмбисцәрәг адәмь хардзәй, афтәмәй индустрى, ахуырад, әнәниздзинад хъахъхъәныны хъуыддәгтә та сәфтмә цәуынц. Милуангай дзыллатә әгуистәй, әнә мыздәй бazzадысты, хәрзхъәд медицинон әххуысәй хуымәтәджы адәм әнәхай фесты.

♦ Фарст: Социализм састы бынаты цәмән бazzади?

Дзуапп: Экономикә иумәйагәй кәй нә рәзыд, сәйрагдәр та — демократи кәй нә уыд, әхсәны царды әппәт къабәзтә дәр бюрократизигонд кәй әрцыдышы, разамонәг бынәттәм аккагдәрты кәй нә уагътой, уый тыххәй.

◆ «Үәрәсе — 2020», зәгъгә, ахәм амбицион пълантән царды раудаңын нәй, цалынмә бәстәйи мулк әмә фәрәзтә хицән адәймәгтү къухы уой, уәдмә. Ахәм адәймәгтә хъуыды кәнынц әрмәст иу хъуыдагыл: цыбыр рәстәгмә стыр пайдатә куыд скәнон?

◆ Нә бәлләхты сәйраг гуырән у, нәхи хъысмәтмә куыдфәндыйи цәстәй, стырзәрдәйә кәй кәсәм, стәй хицаудизи-над әмә исбоныл хәләфгәнджытә әрмәст сәхи уды къоппата-тыл кәй тыхсынц, уый. Ахәм уавәрты нын ницавәр зонадон теоремәтә баххуыс кәндзысты.

◆ Реформәтә кәнгәйә, зонгуытыл әрләуу әмә дә хәдза-ры дәгъәлтә искәмә ратт, гъа, цы дә фәнды, уый дзы кән, зәгъгә, — уый нацийыл гадзрахатәй раңауын у, әндәр ницы. Хъуамә дә бәстәйи дәхәдәг уай уынаффәгәнәг. Гайдар әмә Чубайс Үәрәсейы реформәты автортә нә уыдисты. Фәсарән-ты цы әрмәг мыхуыргонд әрцид, уыданәй бәрәг у: ацы дыу-уәйи барадай бавдыстой реформәты авторты хуызы — уадз әмә, дам, уырыссәгтә әнхъәлой, сә бәстәйи цытә цәуы, уыдон сәхиуэтты къухәй чындауы. Урс хәдзары фәдзәхстмә гәсгә нә реформәтән разамынд ләвәрдта Клинтоны хорз хәлар (ныр та Обамәйи экономикон уынаффәгәнәг), АИШ-ы финансны министры уәды хәдивәг Ларри Сammerс йә дыууә әххуысгә-нәджы Джекфри Сакс әмә Дэвид Липтон, стәй Андерс Ослундимә. Хәдәгай, нә экономикә нын кәй фехәлдтой, уый тыххәй сын Ельцин таучеләй бахай кодта дәсгай милуан долләртә, кәй зәгъын ай хъәуы, йәхи дзыппәй нә, фәлә уәрәсейаг хъалонтәфидәджы хардзәй. Ацы әddәрәгөн уынаффәгәнәджыты къухәй фыст цыдисты падзахады исбон приватизаци кәныны тыххәй президенты указтә-барамындә, Гайдар әмә сә Чубайс та, коммәгәс цагъартай, хицаудамә ләвәрдтой, стәй сә «размә схуыстой». Афтә гъе, «младоре-форматортә» кәй хуыдтой, уыдон кәйдәр фәндтә әххәст-гәнәг уыдисты, сәхи зондәй нә архайдтой. Гъемә ныр кәд уымә әрхаудтам әмә Үәрәсейы экономикә бынгәнджытән цыртձәвәнтә әвәрәм, уәд уал уыцы реформәтән се ‘цәг автортәй райдайын хъуыди, се ‘ххуысгәнәджытәй нә, фәлә.

БЮДЖЕТХОРТАӘ

В. Путины ныхаестәм гәсгә фарон әрмәст ахуырады къабазы бынтон дзәгъәлы хардзонд әрциди 142 миллиард сомы. Утәппәт әхҗатәй ахуыргәнджытән сә мызд фәфылдәргәнән уыди 27 проценты. Чиновниктә та сә сәхирдыгәй фәкодтой. Премьер куыд зәгъы, афтәмәй регионалон хицәуттә 4 проценты къаддәр фәкодтой сә бюрократты нымәц, бынәтты чи бazzад, уыданы фәрәзтыл та бафтыдтой 6 проценты. «Унитарон паддзахадон куыстуэттән сә цыппарәм хай фесаф (ныртәккә сты цыппар минәй фылдәр, әмә сәм сә цәст дары чиновники әнәхъән штат), уәд уый стыр пайдә әрхәссид паддзахадән. Ноджы хъуамә карз әфхәрд байяфиккой, къазнайы фәллоймә чи ныхиле, уыдон — куыстәй сә атәр, фәивар сә кән. Уәд, чи зоны, иннәтә нал уәндиккөй бюджеты әхца дзәгъәлы хардз кәннын», — загъта Экономикәйы уәлдәр скъолайы директоры хәдивәг Валери Миронов.

АиФ, 2010, № 34

ЦАРДӘГАС БАРОМЕТРТАӘ

А дунейыл ис цәрәгойты 600 әмәз зайдәгойты 400 хуызы, цардәгас барометртау зәххәнкүйисты, денджызон тыхдымгәтү әмәз уадтымыгъты фәзында рагацу чи бамбары, ахәмтә. Рәхджы вулкан кәй стондзән, уый Филиппинты развәлгъау базонынц хъәддаг хуытә әмәз маймулита. Денджызон уадтымыгъы размә кәсагдзау цъиутә (чайкәтә) тәхгә нал фәкәнинц, хаттай та змисы бын бамбәхсынц. Иуәй-иу гәдитә Фыдыбәстәйи Стыр хәсты рәстәт сә хицәуттән әмбарын кодтой, бомбәтә сыл кәй згъәлдзысты, уый. Америкаг штат Род-Айленды зәрәдтү хәдзары ахәм гәдү ис, мәләтү фәзында чи раиртасы. Уый хәдзары иннә цәрджытәй әнәуи әвваҳс никәмә цәуы, фәлә удисәт хәссинаң кәй вәййы, уый цур сахатгәйттә фәбады. Калгарийы университеты (Канадә) дохтыртә дарынц сәрмагонд куытә. Уыдан рагагъоммә базонынц, эпилептиктән сә суртәгәнән афон кәд уыдзән, уый.

Цәвитетон, цәрәгойтә әмәз зайдәгойтә адәймагәй бирәхуыздәр әнкъарынц әрдзы алыхуызон ивәнтә, стәй уәлдәфы әмәз мәры гәзәмә змәлд дәр.

ÆНУСОН ЯПОЙНАЕГТАË

Япойнæгтæ дунейы иннæ адæмтимæ абаргæйæ фылдær кæй цæрынц, уый зындгонд хабар у (ацы хъуыддаджы сæ æмбулынц æрмæст исландиæгтæ). Ныртæккæ 100 азæй фылдær кæуыл цæуы, ахæмтæ Японы ис 45 минмæ æввахс.

ЦИТАТАËТÆ

* * *

Пятигорски бабæрæг кодтон Ирыстоны историк профессор Б.В. Скитский¹. Базæронд, стæй уыди рынчын. Йæ кусæнуаты — М. Ю. Лермонтовы, Т. Г. Шевченкойы æмæ Хетæггаты Кьюстайы портреттæ. Шевченко æмæ Кьюстамæ къухæй амонгæйæ хæдзары хицау загъта: «Мæнæн дыууæ уды ис — украинаг æмæ кавказаг. Уарзын мæ ныйтарæг Украинае æмæ мæ дыккаг райгырæн бæстæ — Кавказ!»

(Лавров А.И. Этнография
Кавказа. Л., «Наука», 1982)

* * *

Æрæджийы уырыссаг-гуырдзиаг трагеди та Владимир Семенов (журнал «Знамя»-йы автор. — «М. д.» редакци) «войнушка» рахонын бауæндыд. Афтæ мæм кæсы, æмæ йæ мад æмæ йæ цотыцот уыцы бонты ныккæндты куы бадтайккой кæнæ йæ фырт уыцы сылгоймæгты æмæ сывæллæтты хъахъхъæнгæйæ куы фæмард уыдаид, уæд ахæм ныхæстæ ницы хуызы ныффиистаид. Æмæ æз стыр бузныг дæн мæ коллегæтæй-редактортæй, йæ ацы ныхас ын кæй нæ ахахх кодтой æмæ йæ æндæрæй кæй нæ баивтой, уый тыххæй. Æвзаг æввæджиау дзаума у — æххæстæй равдисы адæймаджы мидысконд.

Карен Степанян, фыссæг,
журнал «Знамя»-йы кусæг

¹ Лавров Скитскиймæ уазæгуаты уыди 1958 азы – историк уæд царди Пятигорски.

НОМДЫД АДÆЙМÆГТЫ НЫХÆСТАË

◆ Цыфандыйæ дæр хицауы бынат бацахсон, зæгъгæ, чи хъуыды кæны, уыдон сæхинымæры фенкъарынц, цыбырзонд кæйсты, уый.

◆ Бюрократи у, пигмейтæ кæй скусын кæнынц, ахæм гигантон машинæ.

Оноре де Бальзак

◆ Бюрократи æксæнады реалон нысантæ байвы формалон нысантæй, паддзахадон хæстæ фестынц къæнцыларонтæ, къæнцыларонтæ та — паддзахадонтæ.

Карл Маркс

◆ Йæхицæй уæлдæрты цур йæ гуыбыны цъарыл чи быры, уый йæ къæхты бын ссæнды йæхицæй дæлдæрты.

Генри Бокль

◆ Хъуамæ стыр уон! Хъуамæ тыхджын уон! Уый у гыццылты иугæндзон бæллиц.

Альфред Адлер

◆ Бадæнтæн сæ тækкæ бæрzonndæryl дæр næ фæстæгтæй бадæм.

Мишель де Монтень

◆ Цæмæй тынг уæлиаумæ схизай, уый тыххæй тынг дæлиаумæ æрхауын хъæуы.

Джордж Галифакс

◆ Демагогтимæ тохы фæуæлахиз вæййынц демагогтæ.

◆ Бюрократи фækъаддæр вæййы, цъæтая æрбалвæсы, афтæмæй.

◆ Чиновниктæ сты гæххæттын тигртæ. Фæуæлахизуæвæн сыл ис æрмæст мыхуырæвæрд гæххæттыты руаджы.

Аркади Давидович

◆ Алы æксæнадæн дæр ис хицæуттæй афтæ домæн: «Разамынд нын дæттут, махæн хуызæн цард куыд уа, афтæ». Фæлæ бюрократи æндæр хуызы хъуыды кæны: «Нæ, хъуамæ афтæ

цәрарат, сымахән хуызән разамынд дәттын нә бөн күйд уа». *Васили Ключевский*

◆ Адзухдәр әппәтән разәй ут, цәмәй фәсчъылдымы уырытәй дардәр уат.

◆ Рох уә макуы уәд: фәсчъылдым чи бады, уыдан сәхи хоныңц фронт.

Ежи Лең

◆ Чиновниктә кәрәдзийән кусынц.

Сирил Паркинсон

◆ Коррупци йә уидәгтә арф ауадзы... хәрдмә.

Евгени Кащеев

◆ Бюрократизм у хынджыләджы паддзахадон формә.

Георги Ковальчук

◆ Паддзәхтән ләтгад кәнгәйә әрмәст әхгәд-зәрдә уәвын фаг нәу, хъумә ма фәлитой дәр уай.

Мишель де Монтең

◆ Суанг раст зондыл хәст чи у, уыңы вельможәтә дәр фәлитойтә хъәуы.

Жан де Лабрюйер

◆ Паддзахадон цардәвәрды галиу митәй фервәзынән ис иунәг хос: паддзахад цы тыхмиты бындурыл әңцайы, уымәй дард ләуу.

◆ Хицауиуат әдзухдәр фәкәнүнц әппәтән әвзәрдәр, ницәйагдәр, әгъятырдәр, әнәфсармәр әмәе әппәтән мәнгарддәр адәймәгтә. Әмәе афтә кәй у, уый әнәнхъәләджы хабар нәу, уый фәтк у. Хицауы бынаты әндәрхузыон уәвән нәй.

Лев Толстой

◆ Адәмән разамынд дәттынц, се ‘хсән әппәтән әдилүйдәр чи у, уыдан.

Генри Болингброк

◆ Зонддожынтә сты кусәнгәрзтә — әдилиты къухы.

Уильям Гэллиотт

ХУАН РАМОН ХИМЕНЕС ÆВЗАГ АЕМÆ ФЫДЫБÆСТАЙЫ ТЫХХÆЙ

* * *

Арæх ацæуын Гудзоны кæнæ Потомакы быммæ, цæмæй сæ уынæры æрцахсон испайнағ дæтты удæхçon хъæлæс. Адон мæнæн сæхи зарæг нал фæкæнынц. Адон фестынц англисаг æвзагмæ тæлмацгонд испайнағ цæугæдæттæ.

* * *

Æцæгæлон æвзагмæ адæймаг хъуамæ хъуса æрдзы хъæлæстæм хъусæгау.

Стай цымæ уыцы ‘взæгтæ зонын хъæуы, хорз зонын?Æцæгæлон æвзаг хорз зонын цæмæн хъæуы? Күйдз хъуамæ йæхирдыгонау цæуылнае рæя, кæнæ маргъ йæхи ‘взагыл цæуылнае зарæ?

Үйдон цы зонынц, уый кæннынц, стæй æз дæр.

* * *

Испайнағ ныхас ма хъус, дæ адæмы дзыхы дзырдæй дын хай ма уæд! Ау, уый мæ туджы хъæлæс куы у, мæ цæрæнхос, мæ царды уидаг. Уыцы музыкæ мæ алыварс куы næ уа, мæ зæрдæ дзы йемыздаг куы næ уа, уæд ахæм цардæй цы кæннын?

* * *

Мæ мад мын радта, цыдæриддæр æм уыд, уый, æппæты фыц-
цаг æмæ æппæтæй тынгдæр та мын ме ‘взаг бацамыдта, æвзагимæ мын балæвар кодта æнæхъæн Испани. Æмæ ныр Испани æгасæй дзуры мæ мидæг...

* * *

Мадридæй мæм æрбахæццæ асыкк æд чингуытæ. Æмæ дын уайсаҳат зæронд чингуыты, сагхъæды, джыджынайы, фиалкæты тæф ранхъæвзта, уат дзы æнæхъæнæй айдзаг.

Мæ мады чингуытæ. Сыфты ‘хæнты — хус дидинджытæ...

ЭЗОПЫ АЕМБИСАЕНДТАЕ

16. Анәкъәдзил рувас

Цавәрдәр къәппәг ын йә къәдзил куы арәдывта, уәд рувас сагъәсү аныгъуылди, ныр ма ахәм худинаджы фәстә мә цард цы у, зәгъәг. Гъемәе сфәнд кодта: хъуамә иннәе рувастә дәр мә хал ахәрой — иууылдәр әнәкъәдзилтә куы уәм, уәд, дам, мыл ничиуал худдзән. Әлпәт рувасты дәр дын куы әрәмбырд кәнид әмәе сын зонд амонын куы райдаид, цәмән, дам уә хъәуы къәдзилтә — иуәй фыдынд сты, иннәмәй — уәзы хос. Уәд ын рувастәй иу афтә зәгъы: «Аевәдза, ахәм уынаффә нын нә бакәнис, дәхицән пайда куы нә уайд, уәд».

Ис ахәмтә, йәхі уды къоппайыл хъуыды кәнгәйә, иннәтән галиу зонд чи амоны.

17. Кәсагахсәг әмәе цъингуыр

Кәсагахсәг йә хыз донмәе баппәрста әмәе әрмәстдәр иу цъингуыр бафтыд йә къухы. Цъингуыр ын ләгъстә кәнүн байдытта, нырма, дам, хәрз чысыл дән, фәлтау, дам мә ауадз әмәе куы систыр уон, уәд мә әрцахсәдзынә. Кәсагахсәг ын дзуапп радта: «Әдымы уайн әз, мә цәттәе амәддаджы куы ауадзин әмәе, фидәны мә къухы цы бафтձән, уымә куы ‘нхъәлмә кәсин».

Аембисонд амоны: абоны чысыл пайда райсомы әнәбәрәг пайдайә ахсджиагдәр у.

18. Рувас әмәе какон

Рувас әмбонды сәрты фәецәйхызт әмәе, цәмәй ма ахая, уый тыххәй каконыл фәхәст. Сындытә йын йә буар ныххуинчытә кодтой әмәе, йә рыст тыххәй уромгәйә, уайдзәфтә кәнүн, әз, дам дәм әххуысмә әнхъәлмә кастән, ды та мә тонгә ныккодтай. Уәд әм какон дзуры: «Мәнүн фәхәст уәвүйни зонд дәм кәй әрцид, уымәй тынг фәрәдытә, мә лымән, әз мәхәдәг кәмә фәләбурон, ахәмтә куы агурын!»

Адәмәй дәр вәййи ахәм әнәмбаргәтә: әрдзәй знаггад кәнүнин миниуәг кәмә ис, уыданәй әххуыс фәагурынц.

19. Рувас әмәе кәфхъуындар

Рувас әмәе кәфхъуындар фәбыйщәу сты, чи сәе дзырд-дзәугәдәр у, ууыл. Кәфхъуындар йәе фыдәлты кад әмәе на-мысы койтә бирә фәкодта, стәй фәстагмә загъта, мәе фыды-фыдыфыдыфыдыфы, дам, гимнасиарх¹ уыди. Уәд ын рувас афтә: «Уәдә, уәдә! Дә разы дә цармәй дәр бәрәг у, гим-насийы ахуыр кәнгәйә, дә уәй арт кәй цагътай, уый!»

Фәлитойтән сәе митә цард йәхәдәгәр рагром кәнен.

20. Кәсагахсджытә

Кәсагахсджытә кәсаг ахсынмә аңысты, бирә фәтухи кодтой, фәләе сын ницы бантыст әмәе сәе бәләгъты әнкъардәй бадтысты! Уалынмә дын, цыдәр кәй сырдта, иу ахәм кәф әнарахст цыллинг фәласта әмәе бәләгъты смидағ. Кәсагахс-джытән дын Хуыцау ахәм авәра — сахармае йәе аластой әмәе йәе әрбауәй кодтой.

Царды бирә диссәгтә ис: әнхъәл нәе уыдзынә, афтәмәй дә хъул сах абаддзәни.

21. Рувас әмәе хъәддзау

Рувас цуанәттәй рацәйлыгъди, хъәддзауыл хәрхәмбәлд фәци әмәе йын ләгъстәтә кәнен, баҳъахъән мәе, зәгъгә. Хъәддзау ын афтә, уәртә, дам, мәе халагъуды бамбәхс. Уалын-джы цуанәттә дәр фәзындысты әмәе хъәддзауы фәрсынц, ауылты, дам, рувас лидзгә нәе федтай. Уый сын загъта, нәе фед-тон, зәгъгә, йәхәдәг та сын къухәй амоны халагъудырдәм. Фәләе цуанәттә уый нәе бафиппайдтой әмәе аңысты. Рувас дәр халагъудәй рахызт әмәе уыцы әнәдзургәйә фәраст. Хъәддзау ын уайдзәфтә кәнен, мәе фәрцы, дам, фервәзтә, афтәмәй мын бузныг дәр нәе загътай. Рувас ын ахәм дзуапп радта: «Бәргә дын загътаин бузныг, дә ныхәстә әмәе дә къух-ты митә кәрәдзиуыл күы бадтаиккой, уәд».

Аңы әмбисонд хауы, дзыхәй рәсүгъд ныхәстә чи кәнен, йәе хъуыдәгтә та галиу кәмән сты, ахәм адәймәгтәм.

¹ Гимнасиарх — Рагон Гречты гимнасийы сәргъләууяг.

Жираф афтәх әнхәелы әмәк уымәй даргәдәр әвзаг никәмән ис.
Дәңгәеллы. Адәймаджы әвзаг ноджы даргәдәр у.

Цъары фәрстыл:

2. *Бәрәзгаты Н. Ундинә.*
3. *Л. Расулова. Натюрморт.*
4. *С. Чаплыгина. Хәфс.*

* * *

<i>Технический редактор</i>	<i>Виктория БОРАЕВА</i>
<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>
<i>Компьютерная верстка</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы аәрмәг рацәуа, уымәй әндәр мыхырон оргән күң пайды кәна, уәд хъуамә амынды да, «Мах дуг»-әй ист кәй у, уый.

Журналмә цы көүхфыстыләт үәзуы, уыдан редакци рецензи наә кәнны, стәй сә автортән фәстәмән наә дәтты.

*Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Государственное учреждение «Литературно-художественный
и общественно-политический журнал «Мах дуг»*

*Подписано к печати 20.10.10. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта MyzL. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,07.
Тираж 1200 экз. Заказ № 788. Цена свободная.*

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru. Тел. 25-09-64; 25-09-74; 75-10-94.*

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247